

Dalibor Brozović

GOVOR U DOLINI  
RIJEKE FOJNICE



# HRVATSKI DIJALEKTOLOŠKI ZBORNIK

## SADRŽAJ

NAPOMENA AUTORA .....	7
I. UVODNI DIO	
Dolina Fojnice .....	9
Smještaj .....	9
Naselja .....	11
Popis ispitanika (sa šiframa naselja i informatora) .....	16
Popis literature .....	25
Šifre za literaturu i ostale kratice .....	29
Popis znakova .....	30
II. FONETIKA	
VOKALI	
§ 1. Glas <i>a</i> .....	33
§ 2. Glas <i>u</i> .....	36
§ 3. Glas <i>o</i> .....	37
§ 4. Glas <i>i</i> .....	39
§ 5. Glas <i>e</i> .....	41
§ 6. Izgovor glasa <i>jat</i> .....	42
§ 7. Ikavština i ikavizmi u dolini Fojnice .....	48
§ 8. Glasovi <i>i</i> , <i>ě</i> i <i>r</i> .....	50
§ 9. Ekavizmi .....	52
§ 10. Glas <i>ä</i> .....	55
§ 11. Vokal <i>ʀ</i> .....	56
§ 12. Redukcija i ispadanje vokala .....	57
§ 13. Kontrakcija vokala .....	58
§ 14. Zijev i proteze .....	59
§ 15. Prijeglas .....	59
§ 16. Opće značajke vokalizma u dolini Fojnice .....	60

## KONSONANTI

§ 17. Sonanti u dolini Fojnice .....	61
§ 18. Glas <i>j</i> .....	61
§ 19. Glas <i>r</i> .....	64
§ 20. Glas <i>l</i> .....	65
§ 21. Glas <i>l̥</i> .....	66
§ 22. Glas <i>n</i> .....	67
§ 23. Glas <i>ń</i> .....	68
§ 24. Glas <i>m</i> .....	69
§ 25. Glas <i>v</i> .....	69
§ 26. Glas <i>f</i> .....	70
§ 27. Glas <i>b</i> .....	71
§ 28. Glas <i>p</i> .....	71
§ 29. Labiodentalni okluzivi <i>P</i> i <i>w</i> .....	72
§ 30. Glas <i>d</i> .....	74
§ 31. Glas <i>d</i> u susjedstvu glasa <i>j</i> .....	75
§ 32. Glas <i>t</i> .....	78
§ 33. Glas <i>t</i> u susjedstvu glasa <i>j</i> .....	80
§ 34. Glas <i>ž</i> .....	81
§ 35. Glas <i>ǰ</i> .....	82
§ 36. Glas <i>ć</i> .....	82
§ 37. Glas <i>č</i> .....	83
§ 38. Glas <i>z</i> .....	84
§ 39. Glas <i>s</i> .....	85
§ 40. Glas <i>š</i> .....	85
§ 41. Glas <i>ṣ̌</i> .....	86
§ 42. Skup <i>žž</i> .....	87
§ 43. Skup <i>ść</i> .....	88
§ 44. Glasovi <i>c</i> i <i>ɟ</i> .....	90
§ 45. Glas <i>g</i> .....	90
§ 46. Glas <i>k</i> .....	90
§ 47. Izgovor glasa <i>h</i> .....	91
§ 48. Promjene glasa <i>h</i> .....	92
§ 49. Sibilizacija i jotovanje .....	93
§ 50. Zvučnost, asimilacije i geminacija .....	94
§ 51. Ostale glasovne promjene (gubljenje slogova, kontaminacija, metateza i pučka etimologija) .....	95
§ 52. Opće značajke konsonantizma .....	96

### III. AKCENT I KVANTITETA

§ 53. Mjesto silaznog i brzog akcenta .....	98
§ 54. Izgovor naglasaka .....	101
§ 55. Enklitike i proklitike .....	104
§ 56. Naknadno duženje vokala .....	105
§ 57. Nenaglašene dužine .....	108
§ 58. Akcent prema vjeri i teritoriju .....	110
§ 59. Osobine akcenatskog sistema .....	114

### IV. MORFOLOGIJA (Oblici i akcenti)

§ 60. Imenice <i>a</i> -deklinacije .....	117
§ 61. Akcent <i>a</i> -deklinacije .....	118
§ 62. Imenice <i>i</i> -deklinacije .....	119
§ 63. Akcent <i>i</i> -deklinacije .....	120
§ 64. Imenice <i>o</i> -deklinacije muškog roda .....	121
§ 65. Akcent imenica muškog roda <i>o</i> -deklinacije .....	122
§ 66. Imenice srednjeg roda .....	124
§ 67. Akcent imenica srednjeg roda .....	125
§ 68. Zamjenice .....	126
§ 69. Akcent zamjenica .....	127
§ 70. Pridjevi .....	129
§ 71. Akcent pridjeva .....	130
§ 72. Brojevi .....	132
§ 73. Akcent brojeva .....	133
§ 74. Deklinacija .....	133
§ 75. Prilozi .....	134
§ 76. Glagoli .....	136
§ 77. Akcent glagola .....	138

### V. ZNAČAJKE SINTAKSE I TVORBE

§ 78. Prijedlozi, veznici, uzvici .....	147
§ 79. Sintaktičke osobine .....	148
§ 80. Osobine tvorbe .....	151

### VI. ZAKLJUČNI DIO

§ 81. Stanovništvo i migracije .....	153
§ 82. Mjesto među dijalektima .....	158
Napomena .....	166

### VII. TEKSTOVI .....

### VIII. DIALECT OF THE FOJNICA RIVER VALLEY (Summary) 172



## NAPOMENA AUTORA

Ovaj je rad prijepis doktorske disertacije obranjene 1956. godine na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.

Zbog preglednosti u radnji primjere nisam podcrtavao kako su bili obilježeni u rukopisu radnje. Računalni je prijelom omogućio da se svi primjeri istaknu kurzivom, što je dosljedno provedeno osim u navođenju tekstova u VII. poglavlju te u citatima koji su već istaknuti navodnicima. Potpoglavlja su u ovome izdanju izdvojena i istaknuta masnim slovima, a masnim kurzivnim pismom istaknuti su primjeri koje sam u svojem rukopisu isticao podcrtavanjem. Leksemi iz standardnoga jezika koji su u rukopisu isticani podcrtavanjem u ovome su izdanju radi preglednosti navođeni malim verzalom.

S obzirom na to da je rad pisan pred pola stoljeća u rukopisu sam koristio grafiju kao u onodobnim akademijinim jezikoslovnim izdanjima. Zbog lakšega snalaženja današnjim čitateljima u samome je tekstu radnje sustavno promijenjeno pisanje  $l > lj$  i  $n > nj$ , ali u primjerima sam zadržao pisanje  $l$  i  $n$  kao što je uobičajeno u slavistici. Računalni je prijelom također omogućio da afrikate  $ž$ ,  $š$  u primjerima bilježim tim znakovima, a ne znakovima  $g$ ,  $d$  kako sam ih bilježio u radnji.

Raspored poglavlja uglavnom nisam mijenjao, samo sam sukladno današnjoj tradiciji sadržaj s kraja rada premjestio na početak i dodao nešto opširniji sažetak na engleskome jeziku.

Međutim, u samome tekstu radnje sadržajno nisam ništa mijenjao, dopunjavao ni na bilo koji način intervenirao, čak ni pravopisno. Primjerice, ostavio sam pisanje *jedamput* umjesto *jedanput*, pisanje *na pr.* i *t. zv.* umjesto *npr.* i *tzv.* i slično. Danas bih, naravno, nakon pedeset godina od nastanka rada koješta dotjerao i promijenio. U prvome redu, sigurno bih koristio suvremeniju terminologiju, primjerice *slogotvorno*, a ne *vokalno r*. Danas sigurno ne bih pisao *transkripcionim* već *transkripcijskim* i sl. Međutim, taj rad treba čitati upravo sa sviješću da je nastao pred pola stoljeća, dakle u doba kada se nisu mogli preslušavati tonski zapisi organskih govora, kada transkripcije i zapisi tih govora nisu bili dostupni na internetu i kada je konačno dijalektološka

literatura o štokavkome narječju i hrvatskim dijalektima općenito bila znatno skromnija nego što je to danas. Iz istoga razloga nisam dopunjavao literaturu, jer je cjelovita literatura o štokavskim govorima danas dostupna u monografiji Josipa Lisca, već sam samo, radi preglednosti, u postojećem popisu literature pisao potpuna, a ne skraćena imena časopisa i dodao mjesta izdanja tamo gdje su nedostajala.

Na kraju, želio bih zahvaliti svima koji su pomogli da ova disertacija, makar s polstoljetnim zakašnjenjem bude tiskana. Sam taj posao nisam bio u mogućnosti dovršiti, stoga najiskrenije zahvaljujem Dunji Brozović Rončević koja je knjigu uredila i računalno priredila za tisak, potom svojoj dugogodišnjoj suradnici Miri Menac-Mihalić koja je rukopis pomno čitala i pomogla mi sastaviti sažetak koji je u engleskome prijevodu dodan originalnom rukopisu, uredništvu *Hrvatskog dijalektološkog zbornika*, korektoricama te svima koji su mi pomogli korisnim primjedbama i pomnim čitanjem ovoga zahtijevnog rukopisa.



## I. UVODNI DIO

### Dolina Fojnice

Dolina rijeke Fojnice razdijeljena je na dva nejednaka dijela: od Fojnice do Kiseljaka (cestom dvadeset i dva kilometra) i od Kiseljaka do Visokoga (cestom dvanaest kilometara). Čitav je kraj valovit, ali prvi duži odsjek doline ima i polja s obje strane rijeke. U širem smislu u dolinu rijeke Fojnice spadaju i doline njezinih južnih pritoka što dolaze od Dusine i Bakovića i od Kreševa, tako da zapravo možemo govoriti o slivu Fojnice. To je područje sa zapadne, jugozapadne i južne strane zatvoreno visokim planinama Vranicom (1107) i Bitovnjom (1744), koje su ujedno i razvođe Bosne i Neretve. Odmah do Bitovnje imamo Ivan-planinu, kuda prolazi pruga iz Sarajeva prema Hercegovini. Tu je jedno od najvažnijih sedala na planinskoj bosansko-hercegovačkoj međi. Na jugoistoku je sliv Fojnice otvoren prema Sarajevskom polju, iako je i taj kraj brdovit, a ne ravnica. Slično je i na sjeveru, prema Busovači, ali tu se sliv Fojnice prostire manje nego na jugu, jer se među brdima, otprilike u smjeru zapad-istok, nalazi razvođe Lašve i Fojnice, koje su obje pritoke Bosne, što u smjeru jugoistok-sjeverozapad zatvara područje Fojnice. Prema tome ovaj kraj obuhvaća i jedan dio doline Bosne s njezine lijeve strane, uzvodno i nizvodno od ušća Fojnice kod Visokoga.

### Smještaj

Kiseljak je središte sliva Fojnice. Ali ako na karti povučemo kružnicu oko Kiseljaka, onda će u krugu ostati na sjeveroistoku dolina Bosne od ušća Miljacke do ušća Lašve, granicu će s te strane činiti kompleksi Zvijezde planine, s juga i sa zapada granica će biti masivi Vranice, Bitovnje i Bjelašnice, a samo na sjeverozapadu i jugoistoku bit će prolazi prema Zenici i Sarajevu. Čitavo područje sijeku u smjeru zapad-istok rijeka Fojnica i stara cesta Fojnica – Visoko, a cesta Travnik – Busovača – Kiseljak – Sarajevo siječe ga u smjeru sjeverozapad-jugoistok. I Travnička cesta i rijeka Fojnica ili Dragača sastaju se kod Kiseljaka i onda malo idu usporedno i odmah se rastavljaju, jer cesta za Travnik nastavlja prema Busovači, a rijeka i cesta prema Fojnici okreću ravno na zapad. Cesta Travnik – Sarajevo jedna je od najvažnijih u Bosni i Hercegovini, što je potpuno razumljivo s obzirom na važnost tih dvaju gradova u tursko doba. U svakom slučaju bila je važnija od puta u dolini Bosne. Busovačkom su cestom morali doći svi koji su išli u Sarajevo preko Travnika iz Livna ili iz Jajca (i Banje Luke), uopće svi što su dolazili sa zapadnih strana, uključujući i ličku i dalmatinsku granicu, ukoliko im možda nije bilo zgodnije da preko Imotskoga na Mostar izbiju u dolinu Neretve.

Ovaj je krug srce Bosne. Ulazio je u širu Vrhbosnu (Šišić), koja je u svom srednjem i zapadnom dijelu obuhvaćala gornji tok Bosne i Vrandučkih vrata. Na istoku mu je istočni dio Vrhbosne (krajnje točke Goražde, Rogatica, Srebrenica, Vlasenica, Kladanj), od kojega ga rastavljaju masivi Romanije i Jahorine s prolazom između njih, kojim se dolinom Miljacke preko Sarajeva i Sarajevskog polja dolazi u naš krug. S juga mu je konjički bazen na zavoju Neretve, koji zatvaraju Bjelašnica, Prenj, Čvrtnica, Vran, Vranica i Bitovnja. Taj bazen, koji je već Hercegovina, ljudi iz visokog i fojničkog kraja nazivaju “Neretva”. Tu se u blizini rađaju Vrbas (pod obroncima Vranice) i Bosna (pod Bjelašnicom i Treskavicom). Sastaju se dakle tri glavne bosansko-hercegovačke rijeke: Bosna, Vrbas i Neretva. Zato je tu razvođe Save i Jadranskog mora. Zapadno od našega kruga imamo gornji tok Vrbasa s Prozorom, Kupresom, Bugojnom, sa starim i važnim gradom Pruscem, s Gornjim i Donjim Vakufom, a dalje prema sjeverozapadu nalaze se Jajce i Varcar-Vakuf (Mrkonjić-grad). Taj je prostrani kraj oko gornjeg Vrbasa i Plive vrlo važan za naš krug. Povezani su prometnim i privrednim vezama, a poslije će se vidjeti da je tu bilo važno ishodište za struje što su u novije doba naseljavale gornji tok Fojnice, dakle najzapadniji dio kruga. Na sjeveru od kruga nalaze se Travnik i Zenica, granica Vrhbosne, ali Travnik je okrenut prema gornjem Vrbasu, a iznad Zenice već je iza Vranduka početak stare Usore. Sjeveroistočno od našega kruga prostire se široka stara pokrajina Soli, od Krivaje kojoj je dolina odmah iza Zvijezde. Ovaj je kraj kustodija sutješkog samostana. Iako danas nije osobito povezan s našim krugom, nekada su veze morale biti mnogo uže – poslije će se morati najviše govoriti baš o jeziku ovoga kraja iza Krivaje i Konjuha.

Tako se krug zatvorio. U njemu je ostao već određeni odsjek Bosne između ušća Miljacke i Lašve. S lijeve strane utječe u Bosnu Fojnica, a s desne Trstionica i Stavnja, i te su četiri doline (Bosna i tri pritoke) žile kucavice cijelog kraja. Vareš na Stavnji nalazi se na samom rubu kruga, ili čak i izvan njega onako usječen u obronke Zvijezde. Ali inače je Vareš historijski, kulturno, antropogeografski, lingvistički, saobraćajno i ekonomski okrenut prema našem krugu. U dolini Trstionice imamo stari gradić Kraljevsku Sutjesku (Kraljeva Sutjeska), kraj koje je stari Bobovac, grad bosanskih kraljeva. Na ušću Fojnice smjestilo se Visoko, srednjovjekovni grad Visoki. Visoki je bio središte vladara već u Kulinovo doba (Mazalić: Visoki, str. 231). Uza nj je bio Podvisoki, trgovište. Kiseljak je, kako je već rečeno, glavna raskrsnica u dolini Fojnice. No on ne leži samo na spomenutoj cesti Travnik – Busovača – Kiseljak – Sarajevo, od Kiseljaka se račvaju ceste za tri glavna središta u slivu Fojnice, za Visoko, Fojnicu i Kreševo. Danas je Kiseljak gradić i središte kotara (sreza), ali to je sasvim mlado mjesto i stanovništvo je potpuno mlado, nema čak ni pravog etnika za se (na pitanje se stanovnici zbuduju i počinju da prave etnik po analogiji. Ali “Kiseljačani” prema “Fojničani” zvuči im

neobično, a ovdje veoma česti sufiks *-jak*, na pr. *Kreševlāk*, ne mogu da primijene za svoje mjesto). Iako Basler (Kreševo – Kiseljak – Fojnica, str. 299) smatra, da je Kiseljak staro mjesto, jer se spominje već u XVI. st. (Kuripešić g. 1530. posjećuje “Sauer Prunnen”), mjesto Kiseljak nastalo je tek u austrijsko doba. Čelebija (Evlija Čelebija: Putopis, Sarajevo 1954., str. 140) u prvoj polovici XVII. st. nalazi u Ekši Sularu (kisele vode) 300 kuća, no to je istočnjačko pretjerivanje (str. 141. Busovača 700 kuća), a što je i bilo, raselilo se nakon Eugena. Jer Jukić (Zemljopis i poviestnica, str. 35) govori o Kiseljaku kao o apelativu (i danas riječ “kisèlāk” znači u ovim krajevima isto koliko i “kisela voda”), pa mjesto jedva i spominje i zove Lepenicom po rijeci Lepenici, koja se kraj Kiseljaka ulijeva u Fojnicu, a od Jukićeve je knjige prošlo jedva sto godina. Konačno i danas još žive ljudi koji se sjećaju Kiseljaka u tursko doba. Anto Marković iz Podastinja, sela iznad Kiseljaka, navodno najstariji u okolici (rođen 1866.), kaže: “türskī vākt u Kiseljāku pēt kūčā”. Sasvim je drukčije s Fojnicom i Kreševom. Fojnica se spominje g. 1312. pod imenom *Stresenica* (valjda današnja Ostružnica – Basler, *ibid.*). U tursko je doba Fojnica bila sjedište nahije (Jukić, *ibid.*), a za Austrije i stare Jugoslavije kotara, odnosno sreza, koji je nakon 1945. prenesen u Kiseljak. Kreševo se spominje tek u XV. st., iako još ima rimskih ostataka (Basler, *ibid.*).

Ovih pet stoljeća stare bosanske gradske civilizacije (Vareš, Kraljevska Sutjeska, Visoko, Fojnica i Kreševo) zatvoreno je u opisanoj geografskoj cjelini (Cvijić: BP, I, 75–76; Klaić: Poviest Bosne, 17–19). Ovdje će biti obrađen samo govor zapadnog njezina dijela – doline Fojničke rijeke i dijela doline Bosne uzvodno i nizvodno od ušća Fojnice kod Visokoga. Zato treba taj uži kraj, ovako lociran, opisati malo detaljnije.

## Naselja

Dolinu Fojnice razdijelili smo već na početku u dva dijela s granicom iznad Kiseljaka. To je ujedno i granica visočkog i kiseljačkog kotara, odnosno visočke i fojničke nahije. Značajka je cijelog ovog kraja da pojedine skupine sela imaju zajednička imena. Te skupine (Filipović ih zove “predeli”, VN, 200) nastale su obično na području kojemu se vode združuju u isti potok, a on bi po skupini dobio ime. Od skupina iz visočkog kotara spomenut ću samo četiri, koje ulaze u određeni okvir:

*Krālūpi* (ili *Krālūpi*) nalaze se oko potoka Kraljušice, koji utječe u Fojnicu s desne strane. Spuštaju se dosta duboko na jug od rijeke Fojnice, sve do granice sarajevskog kotara. Glavna su sela *Zbīle* (*Zbīle*), *Dautōvci*, *Stūparīci*, *Gūno* (na kartama Ginje), *Dvōr i Čifluk*<sup>1</sup>), koji je već na granici kotara. Kraj je brdovit.

<sup>1</sup> Neakcentuirana imena imaju oblik kakav se našao na kartama, a u visočkom kotaru i u Filipovićevoj “Visočkoj nahiji”.

**Goduša** oko potoka Godušice, dobila je ime po *Goduši*, svome najstarijem selu (VN, 422). Ostala su glavna sela *Ramadanovci*, *Pòrēdje* (d+lj), *Vīēr*, *Čehiči*, *Rājčiči* (na kartama Račići, Filipović piše Rajčići – VN, 425), *Grājāni* i *Zāgorice* (na kartama Zagornice, ali Filipović, VN, 429, piše ovako kako sam i ja čuo).

Goduša i Krālūpi drže zajedno južnu obalu Fojnice i prostiru se dalje na jug. Sve je to brdovit kraj, ali bez većih visina; prema sarajevskom kotaru nema kakve prirodne granice ni većih prepreka do Sarajevskog polja. Obje su skupine davno naseljene, i imena su im stara. Jedni Kralupi po ARj postoje i u Hercegovini, a neki se spominju već u XIV. st. Tome valja dodati *Krālūpe* kraj Vareša. Goduši ima slično ime selo Goduš u tuzlanskoj oblasti (ARj). Na lijevoj, sjevernoj obali Fojnice nema u visočkom kotaru skupine sela, kao što su Kralupi i Goduša, tu su samo pojedinačna sela *Tūšnići*, *Gòrani* i *Grād*, sva poviše od rijeke. Tūšnići su izrazito bosansko razbacano selo. Podalje u brdima nalazi se Liješeva, opet jedna tipična skupina sela.

**Liješeva** je veoma zanimljiva skupina, sastavljena od dviju manjih, *Moħara* i *Liēševē*. Ali i u ovoj užoj *Liēševi* ima selo *Liēševò*, koje Filipović (VN, 477) zove tako, ali neki ga zovu *Lēševò* (i na vojnoj karti), što je sasvim drugo selo od Lješeva prema ušću Stavnje, zapravo Elešehovića (VN, 391, v. i članak A. Nametka u Jeziku 5, 1955/1956, 113). Potok Lješevica povezuje ovu skupinu raštrkanih sela. Možda u cijelom kraju nema područja koje bi bilo zamršenije od Liješeve. Iako je Filipović savjesno obilazio cijelu visočku nahiju i zapisivao svaku kuću, kosu, izvor i njivu, u Liješevi mu je promakao zaselak Sokòlovo. Liješeva je staro naselje, turski džemat (VN, 260), ali stanovništvo je u njoj uglavnom novo. Rječica Lješevica i njezine pritoke pokrivaju sve područje Liješeve.

Zapadno od Visokoga nema s lijeve strane Bosne (osim Liješeve u brdima i Radovlje, koja je daleko, pa ne gravitira dolini Fojnice) drugih skupina sela (Mokrònoge su podalje). Tu imamo samo pojedina sela: *Tòpuzovo Pòle*, *Srħiħe*, *Biskupiči* (sve stara naselja, ekonomski vezana uz visočko predgrađe Kraljevac kao tzv. “tetime” – VN, 441), Muhašinovići, gdje je nađena poznata Kulinova ploča, *Gòrnē* i *Dòñē Mòštve*. Moštve je vrlo staro selo i nekad je bilo važno mjesto – g. 1322. ban Stjepan boravi у Монцири (L. Thallóczy: Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens in Mittelalter, 1913., str. 11), a kralj Tvrtko daje u Moštru Hrvoju g. 1380. naslov velikoga vojvode (ibid., 27). S desne strane Bosne imamo sela *Òzrakoviće* i *Taukćiče*, vrlo blizu Visokoga, a odmah iza njih počinje skupina Gračanica. Čitav je taj kraj tzv. Podvisoko, s obje strane Bosne (i Liješeva i Gračanica i pobrojana sela).

**Gračanica** je oveća skupina sela oko rječice Gračanice ili Goruše, koju katolici iz daljih sela (prema Sutjesci) zovu *Gòrūš* ili *Gavrànić*. Gračanica je skupina slična Kralūpima i Goduši, a bliža su joj sela *Arnàutovići*, *Tramòšnik* i *Ūvorići*, ostala se uz Gračanicu udaljuju na sjever od Visokoga. Najbliži su

Visokome Arnautovići, gdje je bio visočki franjevački samostan sv. Nikole (propao za Eugena – Batinić: Djelovanje, II, 180), a to se mjesto sada zove *Gavranići* (FN, 531). Uz Arnautoviće je vezana mjesna legenda o propasti bosanskog kraljevstva (v. tekstove Sirće i Penjičke). O Ilinju je u Arnautovićima muslimanski teferič za cio kraj (Aliđun).

Na sjeveru i istoku od Visokoga nema u blizini skupina sela, nego su samostalna naselja s obje strane Bosne (*Vrātnica, Kūla-Bāher, Ćekrčići* s *Dòlipòlem*). Ova sela skupa s Kralupima, Godušom i selima preko puta Kralupa i Goduše s druge strane rijeke Fojnice (*Tūšnjići, Grājāni, Gòrani*) čine kraj **Nadvisoko**. Kako je već rečeno, Gračanica i sva sela zapadno od Visokoga (i liješevska) sačinjavaju **Podvisoko**. Ova podjela ima znatnu važnost za ovaj rad (§ 58). Njome je obuhvaćena cijela VN, koliko je vezana uz dolinu Fojnice, ali oba se kraja prostiru i dalje pa samo jednim dijelom gravitiraju prema dolini rijeke Fojnice.

**Fojnička nahija**. U blizini Kiseljaka, odmah ispod Zagorica (Goduša) i Tušnjića, nalazi se granica visočke i fojničke nahije. U dolini Fojnice imamo i u FN istu pojavu da se sela grupiraju u veće skupine. Uz dolinu rijeke u FN su tri velike (*Lèpenica, Gròmilāk* i *Šćitovo*) i dvije male (*Bòrina* i *Òstružnica*), a usto i neka samostalna sela.

**Lèpenica** je kraj uz donji tok *Lèpenicē*, najveće pritoke rijeke Fojnice. U Lepenicu utječe *Krèševčica*, iznad Kiseljaka, a kod Kiseljaka je ušće Lepenice. Lepenica je već g. 1244. bila k. župa (VN, 196, 197). Najvažnije joj je selo Potkraj, no ono je već udaljeno od rijeke Fojnice i u njezinu dolinu spada samo *Gòrnī* i *Dónī Pálež*, brdska sela iznad Kiseljaka.

**Bòrina** je manja skupina sela jugozapadno od Kiseljaka (sama *Bòrina, Ròtī* i *Pariževići*). ARJ pretpostavlja akcent Borina, prema toponimima iz drugih krajeva. U Kreševu ima njiva *Bòrina* (Kr-J), dakle s istim naglaskom. Što Filipović piše *Borna* za tu skupinu sela, to je zbog redukcije (VN, 430).

**Gròmilāk** je prostrano naselje uz cestu i rijeku sa selima jedno uz drugo. O imenu ima primitivna legenda (v. tekstove).

Iznad Kiseljaka i sjeverno od Fojnice do križanja Fojnica – Kiseljak – Busovača nema skupina, a pojedinačna brdska sela (*Podastīne, Krīžīci, Gòmionica-Gòmīēnica*), iako su okrenuta rijeci, vezana su i za skupinu Liješeva u VN.

Na drugom odsjeku rijeke u FN imamo skupine sa sjeverne, lijeve obale, a s južne pojedinačna sela. To je odsjek od spomenutog križanja kraj sela Lug pa do grada Fojnice. S južne su strane sela *Hèrcezi, Sītišće, Pod Cìtòñòm*, uz samu Fojnicu *Sèlākovići*, staro selo s novim kućama. Na lijevoj su obali skupine *Šćitovo* i *Òstružnica*.



*Šćitovo* je sastavljeno od razbijenih sela. Kao i Gromiljak ni ono nije dobilo ime po kakvoj rječici, kako to biva u VN, nego po planini sa srednjovjekovnim *Šćit*. Sela su *Ràjetići*, *Kùišići*, *Lòpār*, a malo je dalje u brdu *Òglavak*, kojemu je tekija nahšibendijskog tarikata glasovita po svoj Bosni (i danas ima po selima bivših derviša, vanjskih laika, koji smatraju da i dalje pripadaju redu).

*Òstružnici* nije jasno određeno područje. Promjenama općinskih granica, krčevinama i napuštanjima mijenjale su se granice ovoga veoma starog naselja. Dubrovčani su u XIV. st. izgradili ovdje struge za stražu, da se ne krade ruda, pa otud naziv naselja (FSF, 14). U Ostružnici su većinom k. nova sela, krčevine, ali ima i vrlo starih m. sela – u *Vòlěvcu* su se bogumili najdulje zadržali (FSF, 12), a *Màrinići* su u doba bosanske samostalnosti bili sjelo hrvatske velikaške porodice Radielovića – Radiljevića (ibid.), kojoj potomci i danas žive kao fojnički građani Radielovići. Novija su sela *Nàdbare*, *Lùćice* (*Lućica*), *Òrmanov Pòtok* (na kartama *Donje Selo*).

Iznad same varoši Fojnice smjestilo se staro k. selo *Tjěšilo*, krasan primjer stare bosanske seoske arhitekture. U Bosni je uopće pravilo, da je selo to starije što je zbijenije.

Kako bi se pojave mogle objasniti, bilo je potrebno obići i neka glavnija mjesta izvan same doline rijeke Fojnice, no ona sva ulaze u spomenutu kružnicu sa središtem u Kiseljaku. U visočkoj sam nahiji bio u selima *Pàpratnici* i *Kòprìvnici* (*Bàńevac*), koja su prilično udaljena zapadno od Visokoga, na samome zapadnom rubu Podvisokoga. Podvisoko i Nadvisoko sačinjavaju zajedno *Gornji kraj*, a preostali je dio VN tzv. *Donji kraj*, sa središtem u *Kràlevskōj Sùtjesci*. Donji je kraj bio nekad vezan uz zeničku nahiju (XVIII./XIX. st. – VN, 200). Iz Donjeg sam kraja posjetio Sutjesku i staro selo (*H*) *àļiniće* (od Alěna, ne od haljina, v. ARj). *Vàreš* u tursko doba nije spadao u VN, poslije je bio sreska ispostava visočkog sreza (VN, 198/199). Iz vareškog kraja (vareške nahije) bio sam samo u Varešu, da vidim koliko se govor promijenio od Žuljićeva vremena i razjasnim što u Žuljića nije dosta jasno (akcenti).

U fojničkoj sam se nahiji udaljio u dva smjera od rijeke Fojnice. Prvo je *Krěševu* na *Krěšěvčici*, a drugo je dolina pritoke *Žěleznicē* ili *Gvòžďānkē*, koja utječe u Fojnicu na vidiku grada Fojnice kod mosta *Alàupòvkē* (spomen na velikaše Alàupoviće, FSF, 16, kojih također ima i danas). Na Željeznici je mjesto *Bàkovići* (*Bàkovići*) i skupina sela *Gvòžďāni*, od kojih sam posjetio *Lùžine*. Dalje prema izvorištima Željeznice nisam išao, tamo je u *Dùsini* (ARj krivi akcent *Dúsina*) i *Deževicama* (v. 11) govor sličan kreševskome. To su stara k. rudarska naselja (ARj kod Dusina: in Desevizza, in Chvoinizza, Crescevo, Dusina; g. 1442.).

Sarajevo uopće ne ulazi u krug oko doline Fojnice, no kako je Šurminov rad već prilično zastario, iskoristio sam u Sarajevu priliku da uzmem nešto materijala od jednog muslimana, vrlo dobrog predstavnika sarajevskog

govora (v. popis informatora). Gdjekad u radnji kazujem kako je što u Zenici (zenička nahija graniči na svom istoku s visočkom). U tome sam slučaju sâm informator. Kako je zenički govor kompleksan, ti primjeri ilustriraju samo govor gradskoga k. stanovništva.

Uz ovaj jednostavni geografski opis, potreban za praćenje teksta, išao bi i *pregled pučanstva*. Ali kako je to mnogo više povezano uz pitanja geneze i migracija, obrađeno je zajedno s njima u § 8l. Ovdje ću pak samo pregledno i ukratko prikazati osnovne činjenice o rasporedu stanovništva u dolini rijeke Fojnice.

U dolini su zastupljene sve tri bosanske vjere. Među p. nema starinaca – Milenko Filipović (VN, 287) nalazi u cijeloj VN (a u dolinu Fojnice ne spada ni četvrtina nahije) samo tri p. starinačka roda, pa i za njih nije posve siguran, jer se samo za jedan zna prvobitno mjesto, a dva su starinačka po tome što se tako sami smatraju i drugi im to priznaju. U FN p. nema; u VN su u Podvisokom (Gračanica, Liješeva i samostalna sela zapadno od Visokoga) starije zapadne struje (Krajina, zapadna Bosna, Lika) i više prilagođeni starome pučanstvu, u Nadvisokome su (Kralupi, Goduša, sela istočno od Visokoga i na sjevernoj obali gornjeg toka Fojnice) novije jugoistočne struje (uglavnom istočna Hercegovina i Crna Gora) i manje prilagođeni.

Katolici su u dolini Fojnice dvojaki. Naseljenika, i to ikavaca iz zapadnih, jugozapadnih i južnih krajeva, ima svagdje gdje ima k. stanovništva. Oni su u cijeloj dolini (osim u Fojnici i selu Tješilu nad Fojnicom) asimilirali ostatke starinaca, koliko ih je i bilo ostalo nakon Eugena, ali su od njih kako tako primili ijekavštinu, i to u lokalnom specifičnom vidu (§ 6–9). Ovi poluikavci čine većinu ukupnog pučanstva u dolini Fojnice u FN, a u VN ih ima samo u graničnim područjima prema FN (Zagorice u Goduši, malo u Tušnjicima i južnoj Liješevi). Gdje je starinaca bilo više, ikavci se nisu mogli naseliti ni kompaktno ni u isto doba, i zato su asimilirani. Takva su u okolici mjesta Vareš i Kreševo, u dolini Fojnice na odsjeku FN Fojnica i u priličnoj mjeri Tješilo, u visočkom Donjem kraju Kraljevska Sutjeska s okolicom, a u Gornjem kraju samo djelomično zapadno Podvisoko, gdje sam bio samo u Banjevcu u Koprivnici. Tu se u dolini Bosne miješaju starinci što gravitiraju prema Sutjesci s poluikavcima iz FN.

Muslimani su svagdje starinci, iako gdjegdje samih starinačkih rodova nema ni trećina (ali u Visokome 63%, VN, 442), kod njih nije bilo masovnih pokreta, pa je asimilaciona snaga djelovala polako i sigurno na pojedince, što su dolazili postepeno. Najgušće je m. stanovništvo i s najviše pravih starinaca u Podvisokome, a veći je udio doseljenika jedino u Nadvisokome (s istoka). Kao i kod p. i k. moramo uzeti u obzir i mnogobrojna mjesna seljakanja, za što ima dosta primjera u popisu informatora.

## Popis ispitanika

- A = *Arnàutovići*, m. selo kraj Visokoga, na granici skupine Gràćanica, VN
- M Názif Mũjić, 1880, preci doselili iz Taukčića u tursko doba (VN, 531), težak, slabo pismen, m.
  - P Hámid Pàšić, zvan Mùlahámidović, 1891, težak, nekad trgovac u Visokome, kaže da su mu preci iz Vareša, ali Filipović (VN 444, 532) ih smatra visočkim starincima, pismen, m.
- B = *Bràdve*, m. i p. zaselak sela Monjari, u skupini Liješeva, VN
- V Nédo Vùković, 1900, težak, slabo pismen, preci u tursko doba došli iz Bileća (VN, 474), p.
- Ba = *Bàkovići* (Bàkovići), k. mjesto na Željeznici, FN
- B Ívo Bòšnák, zvan Rànkán, 1893, preci u tursko doba došli iz Hercegovine, kamo su dospjeli iz Bosne, zemljoradnik, slabo pismen, k.
- Bc = *Bànevac*, k. zaselak sela Kòprìvnica (m., k., p.), VN
- P Ìvan Pètrović-Bràšān, 1887, preci u tursko doba iz Hercegovine (VN, 509: djed iz H.), radio kod Željeznice u svom kraju, umirovljenik, pismen, k.
- Bo = *Bòrina*, k. zaselak u istoimenoj skupini sela (k., m.). Filipović (VN, 430) piše Borna. FN
- J Àndēlka Jēlaš, žena Mátina, 1894, težakinja, nepismena, k.
  - K Ívo Kómšić, obitelj Štéko, 1878, težak, nepismen, k.
  - M Mârko Kómšić, obitelj Štéko, 1887, težak, nepismen, k.
  - S Stjēpān Kómšić, obitelj Štéko, 1889, težak, nepismen, k. Komšića ima i drugdje u FN, odakle su se selili i u visočku nahiju (VN, 478). Isto i Šteke (VN, 496). Bit će da su iz Brestovskoga i da nisu u rodu sa starom porodicom Konšā iz selā oko Sutjeske (VN, 270/1).
- Bu = *Būci* (ili Bũkovi), m. i p. zaselak sela Dàutòvci u skupini Krālūpi, VN
- C Lāzār Cjētković, 1880, preci iz okolice Bileća došli prije više od 200 godina (VN, 273), Filipović piše Četković (VN, 273, 421), težak, nepismen, p.
- C = *Pod Citòñom*, k. zaselak pod brdom Citòñom. Seljaci zovu i samo selo Citòña, FN
- X djevojka katolikinja oko 20 godina,
- DP = *Dónī Pálež*, k. i m. dio sela Pálež. U selu Górnī Pálež žive muslimani, FN
- K Àndrija Kurèvija, 1873, “òtac iz Dàlmāncijē, i Stùdēnācā” kraj “Liévna ili Dúvna”. Studenci su zapravo kraj Imotskoga, a odatle je i k. porodica Batinića u Čaticima (VN, 567) i Udovičića iz Koprivnice u visočkoj nahiji (VN, 509). Obojih i sad tamo ima, ali Kurevija nema; težak, nepismen, k.



DV = *Dónā Vřaka*, k. selo iznad Vareša

K redovnica Kãlfić iz Sutješkog samostana, oko 35 godina, boravila 10 mjeseci kod Virovitice, k. Kalfići su prije Turaka bili u Haljinićima kraj Sutjeske (VN, 625).

F = *Fòjnica* (Pòjnica)

B Serãf ĩna Biléla, rod. Vlãjić (Bilele iz Dalmacije), 1880, građanka (muž bio teŝak-građanin), Vlãjići se smatraju starincima u Fojnici; pismena, k.

D Hãsan Derviřahmetović, zvan Strĳko, 1884, službovao u Fojnici i koju godinu u Travniku kao redar, pismen, m.

I Lúca Īlićić (Ilićić), 1895, “z Brěštòvska”, udala se u Fojnicu s 18 god., pismena, k.

J Jána Radiélović, obitelj Īvkić, 1898, građanka, pismena, k.

R Lúca Radiélović, obitelj Īvkić, 1901, građanka, pismena, k.; Batinić ovaj vlastelinski rod zove Radijelovići – Radeljevići (FSF, 12). Danas se čuje u Fojnici i Radiélević (F-B). Porodični je grb u fojnićkom grbovniku. Podrijetlom su iz danas m. sela Mãrinići (FSF, 12).

T Mãrko Trògrãncić (Trogrančić), 1893, bravar, pismen. Trogrančići su starinci u Fojnici (1785. spominju se kao fojnićka obitelj, FSF, 93). Ima ih i u Selakovićima, starom k. selu.

G = *Gòrani*, p. i m. selo, VN

D Stãna Dãbić, 1892, rod Dabića doselio prije okupacije iz Hercegovine (VN, 416, 434), teŝakinja, nepismena, p.

Gb = *Grabòvĳk*, m. selo, FN

X mladić musliman, oko 25 godina

Gk = *Gròmilãk*, velika skupina povezanih zaselaka, k. i m., FN

B Ībro Bregãnović, 1896, smatra se starincem, teŝak, nepismen, m.

K Ėsman Kãsum, 1894, preci iz zapadne Bosne, kahvèdŝija, nepismen, m.

M Mãre Milićević, rod. Prãvdić, 1902. u susjednom selu Viřnjici, ŝena Āntē mlinara. Milićevići su starinci u FN, odakle su se selili i u VN (Ćatići i Rićica). Njihova je bila Zec-planina, pa im ju je oteo beg Čohadŝija (VN, 567). Ima ih i na Brestovskome. Nepismena, k.

GP = *Gòrĳã Pãpratnica*, p. i m. selo, koje s još tri čini skupinu Papratnica, VN

Š Arsènija Šãrić, 1884, teŝak s mirovinom, u posljednje doba ŝivi preteŝno u Visokome. Šãrića ima nekoliko obitelji u GP, a prema djedu, koji se doselio prije okupacije iz Krajine, neki se zovu i Stankovići (VN, 504). Slabo pismen, p.

Gr = *Grãĳãni*, m. i p. selo u Goduři; selo se spominje već 1565/66. (VN, 428), VN

B Ėbren Bòŝić, 1893, došli su prije 80 g. iz sela Grãd (VN, 429), gdje sada nema Boŝića; starinom su moŝda iz Hercegovine (ibid.). Teŝak, slabo pismen, p.

- K Àdem Kumbàra, 1891, preci iz Užica (VN, 429). Kumbarâ ili Kumba-rića ima i u Zbilju, u selima ispod Sutjeske i u Visokome (VN, 411, 446, 555, 557), svi su isti rod. Težak, nepismen, m.
- H = *Hàljiníci*, staro k. selo u dolini Trstionice, upravo Aljinići (ARj), VN
- P Šiman Pèzer, zvan Jònda, 1882, težak, nepismen, k. Pezera ima i u susjednim selima, u Grmu je zaselak Pezери. Filipović misli, da su vjerojatno s Mlave u FN, kako jedni kažu, ali znaju da u Hercegovini ima čitavo selo Pezera, samo ne znaju jesu li rod (VN, 576). Jefto Dedijer (Hercegovina, 396) veli da su katolici Pezери u Cerovu Dolcu (džemat Rasno u Mostarskom Blatu) bivši pravoslavci Vitići podrijetlom iz Vida.
- K = *Bâner-Kùla*, dva bliska m. i p. sela, koja vlasti zovu skupnim imenom, VN
- K udovica Sřpka Kòkorùša, 1910, težakinja, nepismena, p. Kokoruši su početkom XIX. st. došli iz Bravskog kraj Petrovca (Krajina) u Kopače, odakle su se selili na Banjer i u druga sela (VN, 397–9).
- Ka = *Kàmenica*, m. selo na donjem toku Stavnje, VN
- X težak m. oko 30 godina.
- Ki = *Kàzièvići*, k. seoce ispod Paljika (za ime v. § 4), FN
- X djevojka katolikinja oko 20 g.
- Ko = *Kòrita* (Korito), staro k. selo iznad Malkòca, ustvari dva međusobno udaljena sela, FN
- P Máto Prškalo, 1881, preci došli iz Hercegovine u tursko doba, težak, pismen, k.
- Kr = *Krèšèvo*, starinački k. gradić u FN
- B Máto Bùljan, obitelj Šárac, zvan Čáto, 1887, zidar, radio samo u Kreševu; Buljani davno u tursko doba doselili iz Dalmacije, vjerojatno iz okolice Imotskoga; pismen, k.
- J Józo Kováèevíç, 1871, kovač, starinačka obitelj, pismen, k.
- K Máto Krístíç, obitelj Ànùn, zvan Stùpâr, 1879, građanin; obitelji Gāriçi, Pròtrke, Anúni i iseljeni Břzice čine veliki kreševski rod Krístíçi; pismen, k.
- R Rúža (Rùža) Kováèevíç, žena Jòzina, 1875; slabo pismena, k.
- M Màrija Mísilo, 1871, od fojničke obitelji s nadimkom Àmukiçi, došla s 12 god. u Krešèvo, gdje se udala za Misila; Mísili ili Mísile (u Fojnici kažu Mísilo; F–J) zvahu se Čòrijákoviçi (Čorijákoviçi) od čòriják (= maškara, Kr-B), a prvotno je prezime Stàníç (u FN ima Stàníçā doseljenih iz Kreševa u poluikavska sela). Prezime Mísilo postalo je navodno po dječjem izgovoru od mřsilo, u svezi s nekim postom (Kr-B); pismena, k.

- S Káta, sestra Misilove, 1877, došla sa 6 god. u Kreševo iz Fojnice, pismena, k.
- Ku = *Kúta*, p. zaselak u p. selu Čekrčiči. U Visokome kažu Kúti (V–Š), VN
- G Níko Gávrić, 1880, težak, preci doselili u prvoj polovici XIX. st. iz Vranjevine u Krajini. Starinom Bojići. U selu 6 rodova iz Krajine i 15 iz Hercegovine (VN, 407/8); slabo pismen, p.
- S Stána Gávrić, rođena Ljépić, 1894. u Dobrinju (Filipović piše Ľepić). Ljépići došli u Dobrinje iz Malog Čajna (oboje VN), a doselili su se prije okupacije iz Medne ili Slatine u Krajini (VN, 525, 538). Zvali su se i Dakiči; Stána od 1920. u Kutima, nepismena, p.
- Kž = *Kr̄žiči*, k. selo kraj Kiseljaka (na kartama Kržiči), FN
- M Mílka Vüćić (Vučić), 1939, nije svršila škole, pismena, k. Ne zna o podrijetlu ništa, a u selu se priča, da su mnogi iz Dalmacije.
- L = *Lûg*, k. selo kraj križanja Fojnica – Busovača – Kiseljak, FN
- L Lúca Stjepánović, rođ. 1900. u starom k. selu Mílodraž, iznad Óraova, težakinja, nepismena, k.
- S Ívo Stānić, 1880. Ne zna podrijetla, no Kreševljaci Mato Buljan i svećenik Augustin Kristić znaju, da su se Stānići, preci Misila, selili iz Kreševa u kiseljačka sela; težak, nepismen, k.
- Lo = *Lòpār*, k. zaselak u velikoj skupini sela Šćitovo, FN
- T Míjo Tólo, 1892, težak; možda su mu preci iz sela Tolovići kraj Travnika, pa došli preko Busovače i Brestovskoga, Šćitovo je blizu Busovačke ceste; nepismen, k.
- Lu = *Lüžine*, k. selo na Željeznici, u skupini Gvöžđani, FN
- B Máto Bèbek, zvan Bèblek, 1901; pradjed za Turske došao iz Hercegovine (ima ih i kod Sutjeske, v. VN, 579: Bebeci od Ljubuškog), težak, nepismen, k.
- T Mijāt Tùka, 1889; staro prezime Tütīši, preci iz Dalmacije. Tukâ ima u FN u Pariževićima, ali oni su “prvi došli iz Rame” (v. Pariževiče) i u Podastinju (VN, 433), ali tu se prezivaju i Árbuk. Otud su došli u Tušnjice u VN (ibid.), a u selu Kujavče (VN) ima m. Tukâ, podrijetlom iz Viduše u zeničkoj nahiji (VN, 507); težak, slabo pismen, k.
- Lj = *Ľěševo*, k. zaselak u k. i m. selu Liješeva u k. m. p. skupini Liješeva (v. Naselja), VN
- G Ánda Gálić, 1918; Galići iz Mílodraža (VN, 478) u Brestovskome, FN (v. Lug), a u VN ima ih još u Kalićima, iz Brestovskoga (VN, 496) i u Zagoricama, iz Hercegovine (VN, 430), a to će biti isti s međusjedištem u Brestovskome, jer se lijepo vide etape Mílodraž, Zagorice, Liješeva, Kalići; nepismena, težakinja, k.
- M = *Môštre Dôně*, staro m. i p. selo, nekad kraljevsko mjesto, v. Uvod, VN

- N Jovo Nèstorović (Nèstarović, Nèsterović – v. § 1, 3), 1908; starinom Govnovare iz Krajine (VN, 434), došli u tursko doba u Gorane (ibid.), otud u Tòpuzovo Pòlje (žèd dòšò iz kràlupske òpštìnē) /VN, 460/, a Jovo prešao u susjedno Moštre; seoski odbornik, pismen, p.
- O Húso Òmanović (Ománović), 1891, došao iz Hlapčevića u susjednim Mokronozima, gdje je starinac (VN, 482), težak, slabo pismen, m.
- N = Nàdbare, k. selo u Òstružnici (m. i k.), FN
- O Júro Òstojić, zvan Hèrceg, 1894; preci za Turske došli iz Hercegovine; Ostojića ima i u Kreševu, dijele se na Pòle i Òstojiće (Kr-B); težak, pismen, k.
- O = Òzrakovići, m. i p. selo kraj Visokoga, VN
- D djevojka oko 20 god. iz Hrnjića kuće, m.
- H Muhàmed Hřnić, 1898, iz susjednih Taùkćićā, bio željeznički radnik u Ozrakovićima pa ostao; preci došli u Taukćice iz Albanije prije nekoliko koljena (VN, 518); seljak, pismen, m.
- K Símo Kòkoruš, 1875; Kokoruši došli s Bânjera u tursko doba (v. Kùla-Bāner), starinom iz Bravskoga u Krajini (prànžed dòšò is Krājìnē); radio i na željeznici u Visokome, seljak, slabo pismen, p.
- Os = Òstružnica, k. selo u istoimenoj k. i m. skupini; ime vrlo staro, v. Uvod; FN
- Ć Lúca Nalètina, 1871. u Brestovskome na Busovačkoj cesti, rođ. Ćorić, staro prezime Tùzla. Tuzle su rasprostranjen k. rod u tuzlanskoj oblasti (Jeremić, 148); težakinja, nepismena, k.
- L Lúca (Šimina) Gújić-Gúja, rođ. Nalètina, 1905; kći prve; Naletine (prije Kàraćići) i Guje došli davno iz Hercegovine. U VN ima u Monjarima k. Karaća, doselio iz FN (VN, 474) u tursko doba; težakinja, nepismena, k.
- P = Podàstīne (Pòstīne, Pòstiēne), k. (i m.) selo kraj Kiseljaka, FN
- K Máto Krājina, obitelj Pàvlīć, 1890. Pavlići prozvani Krajinama, jer su došli iz Krajine u tursko doba; težak, nepismen, k.
- L Lúca Márković, rođ. 1880. u Brestovskome, mlada došla u Podastinje, težakinja, nepismena, k.
- M Ánto Márković, 1866, muž Lucin, “nājtàrijj” u okolici, “djèda beg i Stàmbola begènisò i pribàcio priko brda iz Jàsikovicē”, težak, nepismen, k.
- Pa = Pàriževīci (Pàrāzevići), k. selo kraj Kiseljaka, FN
- B Práno Bójo, 1883, “djèd dòšò is Kreševa”, težak, nepismen, k.
- T Mārko Tùka, 1882, preci prvi došli iz Rame (v. Tuke u Lužinama); težak, slabo pismen, k.

- R = *Râjčići* (Filipović Rajčići, karta Račići), m. selo u skupini Godûša (m. i malo p., samo u Zagoricama k.), VN
- A Ávdo Hřńić, 1901, djed mu za Turske došao iz Taukčića (v. Hrnjići u Ozrakovićima), težak, nepismen, m.
- H Hajrija Hřńić, 1905, rođ. u Górnĕm Páležu (prvo selo u FN), s 15 god. došla u Rajčiće, težakinja, nepismena, m.
- Ra = *Râjetići*, k. selo u k. i m. skupini sela Šćitovo, FN
- B Júro Bòšńák, 1884, preci došli iz Hercegovine u tursko doba, ima roda u Bakovićima (v. tamo), težak, nepismen, k.
- Ro = *Ròtĭl*, m. selo u k. i m. skupini Bôrina, FN
- T Ibráhim Tòpalović, 1891; preci “dòšli za tÿrskòg vākta od Gòràžža iz Drĭnĕ”. I u VN ima Topalovića svih triju vjera (v. VN indeks); težak, nepismen, m.
- S = *Svińárevo*, k. i m. selo u m. i k. skupini Liješeva, VN
- P Nikola Pĕrić, 1910. Otac mu došao iz Orahova (Brestovsko u FN), težak, odbornik, pismen, k.
- Sa = *Sàrajevo*
- H Sálìh Hadiáhmić, 1910; stanuje na Bjelavama, Hadžilojina 19; brico s dozvolom za sunećenje, neškoloivan, pismen, govori izrazito čistim sarajskim m. govorom, m.
- Se = *Sĕlākovići*, staro k. selo kraj Fojnice, ali naseljenici novi, FN
- J Júre Gújić, 1899; težak, nepismen, k.
- M Mârko Gújić, 1902; staro prezime Ivánković, “pradédo dòšò iz Dàlmacijĕ, iz Rićićā uz Ĭmotsko”; stričević prvoga, težak, pismen, k.
- Sm = *Smrĕke*, p. zaselak u m. i p. selu Zbilje u m. i p. skupini Krālŭpi (Krālupi), VN
- S Dárĭnka Stòlica, rođ. 1908. “na Mālòm Bāneru”, preci “u Kralŭpima su bíli priĭje”. Stolica došle u Smreke iz Čifluka (Kralupi), a starinom su Spasojevići iz Stoca u Hercegovini (Vn, 411), tamo su pak došli iz Riđana (Srp. etn. zb. V, str. 868); težakinja, nepismena, p.
- So = *Sokòlovo*, m. zaselak u Liješevi (v. Uvod), VN
- X m. težak, oko 25 godina.
- Sr = *Sřhĭńe*, m. i p. selo kraj Visokoga
- B Òmer Bāšić, 1898; Bašići došli iz Breze (VN), a tamo davno došli iz Sarajeva (VN, 385); težak, nepismen, m.
- St = *Stŭparići*, m. i p. u Kralŭpima (Krālupima), VN
- H Hānka Zĕrdo, rođ. 1879. u zaseoku Rògińe, između Gĭina (Ginje) i Dàutovācā (Kralupi); težakinja, nepismena, m.

- Z Zàim Zérdo, 1873; Zerda ima u više kralupskih sela i starinci su (VN, 412). U Kreševu su k. Kòbačići ili Zérde (Kr-B). Muž Hankin. Težak, nepismen, m.
- Su = *Sùtjeska* (Králevskā S.), k. (i m.) gradić u VN
- A Ánda Āždajić, rođ. Strnić, 1891. Aždajići su starinom iz Lovnice kraj Žepča, staro prezime Ždralovići. G. 1831. već su bili u Sutjesci (VN, 595); građanka, slabo pismena, k.
- T = *Tùšnići*, veliko m. selo s nešto p. (i k.) na granici FN–VN (na kartama Tušnići), VN
- A Hanka Āščalić (Aščalić), 1877. Aščalići su starinci (VN, 432), težakinja, nepismena, m.
- B Bècir Āščalić, 1907, težak, slabo pismen, m.
- F Hanija Āščalić, 1900, kao dijete došla iz okolice Foče, težakinja, nepismena, m.
- H Hàsan Hùsović (Hùselić), 1898. Huseljići su starinci (VN, 432), težak, nepismen, m.
- K Bòško Kòprivica, 1905. Koprivice su s Vele (sarajevski kotar) došli u Draževiče (FN), a otud su se selili po raznim selima VN (VN, 433). Starinom su iz Banjana, odakle su se oko 1600. naselili na Veloj (Srp. etn. zb. XI, str. 213), težak, nepismen, p.
- S Āsmet Sùlić, 1904. Suljići su starinci. Težak i kirijaš, ali nije išao dalje od Visokoga, pismen, m.
- Tj = *Tjèšilo*, staro zbijeno planinsko k. selo kraj Fojnice, FN
- G Júre Glavócević (Glavočević), 1867. Staro prezime “Āvšić, pa zàzvālo Glavócević”. Veli da su starinci. Težak, nepismen, k.
- K Rúža (Rùža) Kalèmušić, 1904, težakinja, nepismena, k.
- TP = *Tòpuzovo Pòlje*, staro selo kraj Visokoga, p. i m. danas, VN
- K Nòvica Kùvāč, 1896. Kuvači došli iz Duvna u 2. polovici XVIII. st. u susjedno Mòštrec, a otud prije 100 godina u Tòpuzovo Pòlje. Kuvači su od p. rodova drugi što dođoše u Podvisoko (VN, 457), m. ih zovu “Kùhāći”, težak, nepismen, p.
- M Mìlica Vòjnović, 1942, unuka prvoga. Vojnović pred II. svjetski rat došao iz Monjara (Liješeva), a tamo su došli iz Topuzova Polja. Nepoznata podrijetla (VN, 474); pismena, govori čisto domaćim govorom, p.
- T Jòvanka Tòdorović, 1915, kći Stjèpāna Trìvunića, rođ. u Vratnici kraj Visokoga. Trìvunići – Trivunovići zvali su se Latinovići, došli u Vratnicu iz susjednog Odžaka, a starinom su iz Krajine (VN, 393, 396). Todorovići “Novòseli” došli su iz Krajine “nà Dobro” (selo kraj Stuparića, Kralupi), a otud prije 70 god. u Topuzovo Polje; težakinja, nepismena, p.



- U = *Ūvorići*, m. selo u velikoj skupini Gračanica (Gračanica), VN
- L Sulèjmen Lèmeš, 1886. Lemèši su davno došli u Uvoriće iz Anadola (VN, 530), težak, slabo pismen, m.
- S Ibráhim Smàjović, zvan Jùsuf i Mùsa, 1909, otac mu po austrijskoj okupaciji došao od “Drīnê” (t. j. od Foče, VN, 530. Filipović piše Smajović–Fočo), težak, pismen, m.
- Ž žena Lemeševa, oko 50 g., rodom iz Tramošnika, također u Gračanici; nepismena, m.
- V = *Visokō*
- A Ávdo Bèčār, 1898; prije Bećarevići, a sad mu se braća opet tako zovu. Staro prezime Pištoljevići, starinci (VN, 443); kožar, pismen, m
- B Sálko Bálta, 1893. Balte davno u tursko doba došle “iznad Varèša is Črnē Rjēkē” (kraj Olova). Kočijaš, slabo pismen, m.
- Č Hađi Mèhmed Čabaravdić (Čabaravdić), 1876. Čabaravdići došli davno iz susjedne Vràtnicē, a tamo se doselili od Rogatice koncem XVII. st. (VN, 395, 448); kožar, hadžija, nepismen, m.
- Ča Sàlem Čabaravdić, 1896, “nètjāk” gornjega, pismen, m.
- E Hàsan Efendira, 1897; Efendire (neki se zovu i Lalevići) starinom su Efendići iz Turske (VN, 446); namještenik u trgovini, pismen, m.
- K Mèhmed Kìlalić, 1890, starinac (VN, 443); zidar, radio samo u VN, pismen, m.
- M Čámil Mataradžija (Mataradžija), 1884. Starinom od Ljubuškoga (VN, 446), posjednik, pismen, m.
- P Šaćira Pènić ili Pénić, 1888; Penjići (Strhiñáci) došli u tursko doba iz susjednog Srhinja, a starinom su iz FN (VN, 447); težakinja, nepismena, m.
- S Àlija Sémić, 1887; otac mu došao iz obližnjih Taùkćićā, gdje su se zvali Sejmići (VN, 447, 518). U Taukčićima su vjerojatno starinci; bravar, pismen, m.
- Sa Sálko Sarácević, 1896, zvan Birinđija; Saraćevići (Saračevići) ili Saraći s još 5 starih obitelji čine stari rod Đēsícā, podrijetlom iz Fesa (VN, 448); trgovac, pismen, m.
- Š Šaćir Sírco, 1873; starinac, bivši kožar, slabo pismen, m.
- Z Zàim Zècević (Zečević), 1899; Zečevići su begovi, starinci, bivši katolici, u rodu s k. Konšama i Nikolićima u okolici Sutjeske (VN, 443); pismen, m.
- Ž žena Súlē Kavázovića, 1891, rođena u Sarajevu. Kavazović iz okolice Visokoga; građanka, nepismena, m.

Va = *Vàreš*

- M Màrija Gàvràn, 1878, domaćica, pismena, k.
- P Ívo Pèjćinović (Pejćinović)–Zlóvić, zvan Turbićkîn, 1865; po predanju m. Neimarlijâ u VN bila su tri brata k. u Varešu: Neimar, Grgo i Zlovo. Prvi se poturčio, i od njega su oni, a vareški su Zlovići i Grgići od druga dva brata (VN, 619). Pejćinovići su za pada Bosne izbjegli u Vareš iz kraljevskog grada Bobovca (VN, 260); pismen, k.
- R Jána Ràjić, 1880, domaćica, pismena, k.
- Š Ibráhim Šíšić, 1905. Preci prije Austrije došli u Vareš iz VN (u Subotinjnu kraj Kaknja – VN – Šišići su starinci, VN, 637). G. 1956. preselio u Visoko; radnik, pismen, m.

Vo = *Vòljevac*, staro m. selo u skupini Ostružnica kraj Fojnice, v. Uvod, FN

- M Ēmin Mèrušić, 1882. Starinci; težak, nepismen, m.
- R Àvdija Rámić, 1883. Rāmići se još zovu Barćulije. U FN ih još ima u Lugovima (Turićima), odakle su se selili u VN (VN, 537). Težak, slabo pismen, m.

Z = *Zbìle* (Zbìle), m. i p. selo uz rijeku Fojnicu u Kralupima, VN

- B Hàsana Bàberović, 1900, starinac u Kralupima, težak, nepismen, m.
- F Sulèjman Fèjzīć, 1894, starinac, težak, nepismen, m.
- M Jóvo Márić, 1894, “žèd is Hèrcegovinē”, težak, nepismen, p.
- P Símo Pèrićić (Perićić, a Filipović piše i Perčić, VN, 411), zvan Mićan, 1890, pređi iz Krajine, težak, pismen, p.
- Š Čámil Ščecerović, 1884; doselili prije Austrije iz Breze, gdje su se zvali Turbe, a u Brezi (VN) su starinci; težak, nepismen, hrom pa nikad nije izašao iz sela, m.

Za = *Zàgorice* (na kartama Zagornice), k. selo s malo p. u Goduši, VN

- L Mĩtar Lùkić, 1906; Lukići su najstariji doseljenici u selu, a starinom su Pejovići iz Petrovića u Banjanima (VN, 430); težak, pismen, p.
- T Màrija Trògrlić, 1938; Trogrlići su došli u tursko doba iz Hercegovine u Lepenicu u FN, odakle su prešli u Zagorice (VN), koje su vrlo blizu. Ima ih još u k. starom selu Pòtkraju (skupina Lèpenica u FN) /VN, 430/; težakinja, pismena, k.



## Popis literature

- Aleksić, Radomir: Jezik Matije Antuna Reljkovića; *Južnoslovenski filolog* IX, 1930, str. 197–272; *Južnoslovenski filolog*, X, 1931, str. 91–165.
- Batinić, Fra Mijo V.: *Djelovanje franjevacu u Bosni i Hercegovini za prvih šest vjekova njihova boravka*. Zagreb, I. 1881; II. 1883; III. 1887.
- Batinić, Fra Mijo V.: *Franjevački samostan u Fojnici od stoljeća XIV–XX*. Zagreb, 1913.
- Belić, Aleksandar: *Akcentatske studije I*, Posebna izdanja Srpske Kraljevske akademije, knj. XVII, Beograd, 1914.
- Belić, Aleksandar: O srpskim ili hrvatskim dijalektima; *Glas Srpske Kraljevske akademije* LXXVII, II. raz. 47, Beograd, 1908; str. 60–164.
- Belić, Aleksandar: Štokavski dijalekt. Stanojević: *Narodna enciklopedija srpskohrvatskoslovenačka*, IV, str. 731–746.
- Belić, Aleksandar: *Zamětki po čakavskim' govoram'*. Separat iz Izvěst. Russ. Imp. Akad. Nauk', XIV–2, 1909. Petrograd, 1910.
- Belić, Aleksandar: Iz srpskohrvatske akcentologije i dijalektologije. *Južnoslovenski filolog*, XIX. Beograd, 1952; str. 117–130.
- Basler, Đuro: Kreševo–Kiseljak–Fojnica. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Arheologija, Nova serija, IX, Sarajevo, 1954; str. 299–306.
- Brabec, Ivan: Rad na ispitivanju govora tuzlanske oblasti u 1951. godini. *Ljetopis JAZU*, 59, Zagreb, str. 173.
- Brabec, Ivan: *Govor Tuzle i okolice*. Disertacija. Strojopis Sveučilišna knjižnica u Zagrebu, R 6635a.
- Budmani, Pero: Dubrovački dijalekat kako se sada govori. *Rad JAZU*, 65, Zagreb, 1883; str. 155–179.
- Cvijić, Jovan: *Balkansko Poluostrvo i južnoslovenske zemlje I*. Beograd, 1922. (geograf. karta migracija iz francuskog izdanja iste knjige; Paris 1918).
- Cvijić, Jovan: *Aneksija Bosne i Hercegovine i srpski problem*, Beograd, 1908.
- Cvijić, Jovan: *Seobe i etnički procesi u našem narodu*. Sarajevo, 1922.
- Cvijić, Jovan: *O iseljavanju bosanskih muhamedanaca*, Govori i članci I, Beograd, 1921.
- Dedijer, Jefto: Hercegovina. *Srpski etnografski zbornik*, XII, Naselja VI. Beograd, 1909, str. 1–450.
- Đorđević, Đorđe: *Matija Divković. Prilog istoriji srpske književnosti*. Beograd, 1896. Glas SAN LII, str. 31–139; LIII, str. 1–135.
- Esih, Ivan: *Turcizmi, Rječnik*. Zagreb, 1942.
- Filipović, Milenko: Borovičani. *Zbornik za narodni život i običaje*, XXVIII–2, Zagreb, 1932, str. 216–223.

- Filipović, Milenko: Visočka nahija. *Srpski etnografski zbornik*, XLIII, Naselja 25, Beograd, 1928, str. 191–648 i 674–744.
- Filipović, Milenko: S. Vogošća i Bioča u Bosni. *Srpski etnografski zbornik*, XLVI, Naselja 26, Beograd, 1930, str. 617–696.
- Filipović, Milenko: Glasinac. *Srpski etnografski zbornik*, Naselja. 32, Beograd, 1950, str. 177–463.
- Filipović, Milenko: *Tri primjera kako postaju narodne pjesme. Prilozi proučavanju narodne poezije V*, Beograd, 1938, str. 44–53.
- Hamm, Josip: Štokavština Donje Podravine. *Rad JAZU*, 275, Zagreb, 1949, str. 5–70.
- Hamm, Josip: Sekundarno *ije* na zapadnom hrvatskom području. *Jezik*, 2, Zagreb, 1952/53, str. 39–45.
- Ivić, Pavle: O govovima Banata. *Južnoslovenski filolog*, XVIII, Beograd, 1949–50, str. 141–156.
- Ivšić, Stjepan: Današnji posavski govor. *Rad JAZU*, 196, Zagreb, 1913, str. 124–254; *Rad JAZU* 197, 1913, str. 9–138.
- Ivšić, Stjepan: Prilog za slavenski akcenat. *Rad JAZU*, 187, Zagreb, 1911, str. 133–208.
- Ivšić, Stjepan: Šaptinovačko narječje. *Rad JAZU*, 168, Zagreb, 1907, str. 113–162.
- Ivšić, Stjepan: Iz naše akcentuacije i dijalekatske problematike. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, knj. I, Zagreb, 1951, str. 359–376.
- Jeremić, Risto: O poreklu stanovništva tuzlanske oblasti. *Glasnik Geografskog društva*, 7. i 8., Beograd, 1922, str. 141–157.
- Jukić, Fra J. F.: *Zemljopis i poviestnica Bosne od Slavoljuba Bošnjaka*, Zagreb, 1851.
- Klaić, Vjekoslav: *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*. Zagreb, 1882.
- Maretić, Tomislav: Jezik slavonskih pisaca. *Rad JAZU*, 180, Zagreb, 1910, str. 143–233.
- Maretić, Tomislav: Jezik dalmatinskih pisaca XVIII. vijeka. *Rad JAZU*, 209, Zagreb, 1915, str. 173–240; *Rad JAZU*, 211, 1916, str. 1–92.
- Mazalić, Đoko: Visoki – bosanski grad srednjeg vijeka. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Arheologija, Nova serija, sv. IX, 1954, str. 227–253.
- Milas, Matej: Današnji mostarski dijalekat. *Rad JAZU*, 153, Zagreb, 1903, str. 47–97.
- Moskovljević, Miloš: *Akcentatski sistem pocerskog govora*. Biblioteka Južno-slovenskog filologa, 1, Beograd, 1928.
- Pavičić, Stjepan: *Podrijetlo naselja i govora u Slavoniji*. Djela JAZU, 47, Zagreb, 1953.
- Pavlović, Milivoj: O stanovništvu i govoru Jajca i okolice. *Srpski dijalektološki zbornik*, III, Beograd, 1927, str. 97–114.

- Pavlović, Milivoj: dijalekatska ispitivanja u Kosjeriću, Sečoj Rijeci i Srednjoj Bosni. *Glasnik SAN*, knj. III. sv. 2, 1951, str. 276–277.
- Pavlović, Milivoj: Ispitivanje ikavskih govora. *Glasnik SAN*, knj. V. sv. 2, 1954, str. 324–325.
- Pavlović, Milivoj: Ispitivanje ikavskih govora u BiH, *Glasnik SAN*, knj. IV. sv. 2, 1952, str. 318–319.
- Pavlović, Milivoj: Sokolska nahija. *Srpski etnografski zbornik*, XLVI, Naselja 26, 1930, str. 307–505.
- Rešetar, Milan: *Die serbokroatische Betonung südwestlicher Mundarten*. Schriften der Balkankommission, Lingvistische Abteilung I, Wien 1906.
- Rešetar, Milan: *Der štokavische Dialekt*. Schriften der Balkankommission, Lingvistische Abteilung VIII, Wien 1907.
- Rešetar, Milan: Izgovor i pisanje praslav. vokala ě u dugim slogovima. *Rad HAZU*, 273, Zagreb, 1942, str. 207–225.
- Ružičić, Gojko: *Glavnije osobine nekih ikavskih govora Zapadne Bosne*. Zasebni otisak iz Izvještaja zadužbine Ljubomira Stojanovića, Beograd, 1933.
- Ružičić, Gojko: (Izvještaj) /o ikavsko-ijekavskoj granici u Bosni/, *Godišnjak III*, Zadužbina Sare i Vase Stojanovića, Beograd, 1936, str. 35–37.
- Ružičić, Gojko: Akcenatski sistem pljevaljskog govora. *Srpski dijalektološki zbornik*, III, Beograd, 1927, str. 115–176.
- Ružičić, Gojko: Jedan nezapažen bosanski govor /Tešanj i Maglaj/. *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, knj. 16, Beograd, 1936, str. 236–254.
- Strohal, Rudolf: Dijalekti u Bosni i Hercegovini. *Nastavni vjesnik*, knj. XXXII, Zagreb, 1924, str. 303–306, 370–372.
- Strukić, Fra Ignacij: *Povjestničke crtice Kreševa i franjevačkog samostana*. Sarajevo, 1899.
- (Marijan Šunjić): *De ratione dipingendi rite quaslibet voces articulatas seu de vera orthographia cum necessariis elementis alphabeti universalis auctore Mariano Šunjić*, Wienae, 1853.
- Šurmin, Đuro: Njekoliko bilježaka o govoru hercegovačkom. *Nastavni vjesnik*, knj. III, Zagreb, 1895, str. 164–175.
- Šurmin, Đuro: Osobine današnjega sarajevskog govora, *Rad JAZU*, 121, Zagreb, 1895, str. 186–209.
- Vuković, Jovan: Govor Pive i Drobnjaka. *Južnoslovenski filolog*, XVII, Beograd, 1938/39, str. 1–113.
- Vuković, Jovan: *Pravopisna pravila ijekavskih glasovnih oblika*. Sarajevo, 1955.
- Vuković, Jovan: *Ije-je* ili samo *je* u jugozapadnom književnom narečju. *Pitanja savremenog književnog jezika*, 1951, Sarajevo, knj. II. sv. 1, str. 33–39.
- Vušović, Danilo: Dialekat Istočne Hercegovine. *Srpski dijalektološki zbornik III*, Beograd, 1927, str. 1–70.

Žuljić, Mijo: Današnji vareški dijalekat. *Školski vjesnik*, Sarajevo, 1908, str. 36–41, 148–151, 255–258, 347–351, 425–428, 495–499, 572–575, 669–672, 773–777, 894–908.

Osim ovih citirana su i razna djela općeg karaktera: Daničićevi: “Srpski akcenti” (u Rešetarovoj redakciji, Beograd, 1925) i “Istorija oblika”, Maretićeva “Gram. i stil. hrv. ili srp. knjiž. jezika” (1931), Belićeva predavanja iz historije jezika (Beograd 1950, 1951), standardni h.s. rječnici, enciklopedije (Stanojevićeva, Hrvatska, Jugoslavije) i različita druga djela ovih kategorija (povijesna i lingvistička). Sve se to navodi u samome tekstu.

Nastojao sam doći do kakva starijeg teksta iz doline rijeke Fojnice. Zato je dolazila u obzir samo Fojnica, no nesređenost knjižnice i arhiva u samostanu onemogućilo mi da dođem do kakva rukopisa, a tiskane stvari ne pokazuju pravi govor (na pr. “Istomačenje stvari potrebiti” Augustina Miletića, Rim 1828. – pisano je kao da pisa kakav Dalmatinac). Osim toga gotovo su svi franjevački pisci rodnom iz Hercegovine, jugozapadne Bosne ili Dalmacije. Ravnatelj visoke franjevačke gimnazije dr. fra Rastko Drlić stavio mi je na raspolaganje jedan kreševski rukopis s početka prošlog stoljeća, koncepte propovijedi Kreševljaka fra Luke Šerkića (Šerkići, danas Šerke, stara kreševska obitelj, po daljem podrijetlu možda iz Dalmacije, gdje ih i danas ima na raznim mjestima). To je zapravo idealan slučaj – rukopis domaćeg čovjeka namijenjen domaćim ljudima. Tu je četrnaest propovijedi (Domca 5. post Pentecostes 1825. – Dom. ultima post Pentec. 1832). Ali nažalost i u tom najidealnijem slučaju nemamo domaći govor, nego ublaženu franjevačku književnu redakciju. Drugim riječima: za govor u dolini Fojnice i ne možemo očekivati, da će se kada naći kakav pouzdan stariji tekst (v. § 81, 82) /musl. tekstovi još manje dolaze u obzir, što zbog nesavršenosti arapske grafije, što zbog jezičnog podražavanja sarajevskom govoru/.

S rječnicima je velika nevolja. Desilo mi se da sam riječ našao u neznatnom Esihovu rječniku turcizama kad zatajiše veliki rječnici. Još je najkorisniji Rečnik kosovsko-metohiskog dijalekta Gliše Elezovića (Srp. Etn. zb. IV, 1932; VI, 1935.) u svom neslavenskom dijelu. Zbog velikih teškoća u leksiku govora u dolini Fojnice zahtijevat će leksička i semantička obrada tog govora poseban studij.

## Šifre za literaturu i ostale kratice

APIG	Ružičić: Akcenatski sistem pljevaljskog govora
APoG	Moskovljević: Akcenatski sistem pocerskog govora
BP	Cvijić: Balkansko poluostrvo
DIH	Vušović: Dijalekat istočne Hercegovine
DMD	Milas: Današnji mostarski dijalekat
DPG	Ivšić: Današnji posavski govor
DSG	Šurmin: Osobine današnjega sarajevskog govora
ek.	ekavci, ekavski
FN	Fojnička nahija (današnji kiseljački kotar)
FSF	Batinić: Franjevački samostan u Fojnici od stoljeća XIV–XX
GOIG	Ružičić: Glavnije osobine nekih ikavskih govora Zap. Bosne
GPD	Vuković: Govor Pive i Drobnjaka
GTO	Brabec: Govor Tuzle i okolice
ik.	ikavci, ikavski
ijek.	ijekavci, ijekavski
IPĚ	Rešetar: Izgovor i pisanje praslavenskog vokala ě
k.	katolici, katolički
LŠ	Propovijedi Luke Šerkića
m.	musliman, muslimanski
MD	Đorđević: Matija Divković
NBG	Ružičić: Nepoznat bosanski govor
p.	pravoslavci, pravoslavni
PNGS	Pavičić: Podrijetlo naselja i govora u Slavoniji
PSA	Ivšić: Prilog za slavenski akcenat
SGJO	M. Pavlović: O stanovništvu i govoru Jajca i okolice
SHD	Belić: O srpskim ili hrvatskim dijalektima
SKB	Rešetar: Die serbokroatische Betonung
ŠD	Rešetar: Der štokavische Dialekt
ŠDP	Hamm: Štokavština Donje Podravine
ŠNE	Belić: Štokavski dijalekt (u Stanojevićevoj enciklopediji)
VD	Žulić: Današnji vareški dijalekat
VN	Visočka nahija – ili M. Filipović: Visočka nahija
ZPB	Jukić: Zemljopis i poviestnica Bosne

Gramatičke su kratice kakve su uobičajene.

## Popis znakova

Govor u dolini rijeke Fojnice posjeduje neke glasove, za koje u akademskoj abecedi nema znakova, a nekih nema ni u poznatijim transkripcionim sustavima (za labiodentalne okluzive). S druge strane praktični razlozi (strojopis, čitljivost) prisilile su me da sačinim za neke glasove i malo drukčije znakove nego što je uobičajeno, ili pak da uzmem poznate znakove za sasvim drukčiju upotrebu, kad glasova koje oni predstavljaju u ovome govoru nema. Gdjekad sam i opet iz praktičnih razloga uzео jedan znak za dva glasa, ako nema nikakve mogućnosti za koliziju (i). I konačno izuzetno neke glasove upotrebljavam samo u paragrafima gdje je o njima riječ.

**Vokali** *a, o, e, i, u* predstavljaju samoglasnike koje i u književnom jeziku, samo što su ovdje nešto nemarnije izgovarani nego u t.zv. “hercegovačkom” izgovoru, a *o* i *e* obično su vrlo neznatno zatvoreni (§ 3. i 5).

Eksponentski znakovi *i, e, o, a, u* označuju reducirane vokale, kad im se još uvijek poznaje fonetska individualnost (§ 12). Najčešće je *i*, a *o* i *e* su u tome slučaju prilično zatvoreni;

*o* i *e* označuju prave zatvorene vokale;

*ä* je jako otvoreno *e*, izgovoreno bez napetosti i u srednjem dijelu usne šupljine (§ 10);

’ znak da je reducirani vokal izgubio svoju fonetsku individualnost (§ 12) i ostao samo slog;

*r* je vokalno *r*. Upotrebljava se samo u § 11. Inače ako je baš potrebno;

*ijē, ij̄ē, ij̄é* dvosložni jat s dugim drugim slogom i s vezivnim glasom;

*iē, īē, ié* dvosložni jat s dugim drugim slogom i bez vezivnog glasa;

*īē, īē, īé* diftonški jat;

*ij̄ě, ij̄ě, ij̄è* dvosložni jat s kratkim drugim slogom i s vezivnim glasom;

*iě, īě, iè* dvosložni jat s kratkim drugim slogom i bez vezivnog glasa.

Znak *ĭ* upotrebljava se u dvosložnome jatu samo u paragrafima 6–9. i 18, inače se s praktičnih razloga piše obično *j*. Kod diftonškog se jata naravno uvijek rabi *j*.

**Konsonanti** *b, p, v, f, d, t, g, k, z, s, ʒ, c, ž, š, r, l, l̄, n, n̄* i *m* znače isto što i u akademskoj grafiji, u granicama standarda, samo su *ž* i *š* neznatno mekši (§ 40, 41);

*w, ɸ* zvučni i bezvučni labiodentalni okluzivi (§ 29);

*ḍ, ṭ* zvučni i bezvučni mujirani dentali (§ 30–34, 36);

*x* znak za osobito, snažno, “hrapavo”, dublje velarno *h* (§ 47);

*h* velarno (nešto dublje) *h*, više manje naše standardno južno (§ 47);

*ħ* dublje velarno zvučno *h* (§ 47);

<sup>˘</sup> laringalno slabo *h*, hak, gdjekad možda neznatno zvučno (§ 47);

*z* i *s* mujirano *z* i *s* i “umekšano” *ž* i *š*, samostalno i asimilaciono, u raznim stupnjevima (§ 38–42);

*i* neslogovno *i* u diftonškom jatuu i kao drugi dio diftonga. U prvom se slučaju piše uvijek, a u drugome samo u § 18 – inače *aj*, *oj* i t.d.

*i* isti znak (zbog nemogućnosti koincidencije) služi i za slabi vezivni intervokalni glas (§ 6. i 18) timbra *j*. Kako uz *i* (prije ili iza njega) uvijek dolazi, piše se u takvoj prilici samo u § 6–9. i 18, inače *j*. Uz ostale vokale može biti i *i̇* i *j̇*, pa se piše koji spada;

*j* obično, standardno, jasno *j* (dakako ne spirantsko);

*ɲ* labiodentalni nazalni okluziv (§ 24);

*ɲ̇* nazalno *j* (slično sam čuo u Hrvatskom zagorju – § 23);

*ɭ* glas između *l* i *j* – dodir vrška jezika i gornjeg dijela alveola, potreban za izgovor glasa *l̥*, ovdje nije potpun (§ 21);

*l̥* “meko” *l* – gornja ploha vrška jezika dodiruje alveole (§ 20);

*r̥r* sa slabim titranjem, akustički sličan engleskome glasu *r* ispred vokala (§ 19);

*ž* i *č* “tvrde” afrikate (§ 35, 37)

*ž̇* i *č̇* srednje afrikate – u Kreševu malo tvrde, pa se pišu *dž* i *č* (ibid.);

*ž̇* i *č̇* “meke” afrikate = *ž̇* i *ž̇* i *č̇* i *č̇* izjednačeni u standardnim “mekim” afrikatama (§ 34–37);

*žž̇*, *šṧ*, *nṅ*, *mṅ*, *ll̇* geminirani, “dugi” suglasnici (§ 12, 17, 30, 50);

Eksponentски *d* i *t* oslabljeni dentali s implozijom i eksplozijom, bez t.zv. “trajanja” (§ 30, 32, 44).

\* pretpostavljeni, neostvareni oblik

**Akcent i kvantiteta.** Znakovi  $\`$ ,  $\hat$ ,  $\`$ ,  $\acute$ ,  $\bar$  znače više manje što i u književnom jeziku. Znak  $\`$  označuje akcent nazvan “poludugi silazni”, fonološki u okviru naglaska  $\`$ , a  $\sim$  je poludužina (sve § 53–59). Znak  $\tilde$  dolazi samo u riječima što predstavljaju više pojedinačnih primjera i znači, da sam riječ čuo s dužinom i bez nje.





## II. FONETIKA

### VOKALI

#### § 1. Glas *a*

Glas *a* izgovara se normalno, ali se rado zamjenjuje s drugim samoglasnicima. Nema izgovora *a* > *ɑ* kao u tuzlanskoj oblasti (GTO, 8).

Prijelaz *o* > *a* najčešći je u zamjeničkim i priloškim korelativima s *on-*, rjeđe *ov-*:

*ànamo* (samo tako svagdje po VN i FN), *ànako* (adverb; V-Š; Vo-M; Pa-T), *ànakō* (Vo-M; Ro-T), *ánako* (L-S), *anàko* (V-Ča), *ànakū* (onakvu; L-S), *avakō* (A-P), *àvakō* (adverb; Vo-M), *àvakōm* (V-Š). To spominje i Filipović (VN, 328), ali daje samo jedan primjer (Visoko: *anako*). U Kreševu: *avakā*, *anakā* (Kr-K), *ànamo* (Kr-J). Žuljić ima u Varešu istu situaciju: *avàkī*, *anàkō*, *àvak*, *anàkī*, *ànak*, *anàko*, *ànam*, *ànamo* (VD, 39). Ružičić je *àtamo*, *ànamo* našao i u tešanjско-maglajskom govoru (NBG, 45).

U ostalim je slučajevima rjeđi prijelaz *a* < *ɑ*; *sàmūn* (Pa-T), *samūn*, *samūna* (U-S). Vuk ima *sòmūn* kao obično, a *sàmūn* samo iz Risna; *Nèstarović* (M-N). U selu se govori i *Nèstorović* i *Nèsterović*, Filipović piše *Nestorović*, VN, 456–8), *Visakō* (Bo-M), *òzgār* (St-H), *ozgār* (V-Š), *òzgār* (N-O), *òzgār*, *òzdāl* (F-D), *vega* (nego; L-S), *odòzgār* (P-L), *kolòvaz* (put, V-Ča). Kod imenà VISOKO i NESTEROVIĆ imamo i *o* > *e* (v. § 3), ali labilnost vokala bit će da ima različite uzroke: *a* < *o* > *e* u primjeru *Visoko* uzrokovano je čestom upotrebom, a u primjeru *Nestorović* željom za etimologiziranjem.

U civilizacionim je riječima uopće velika fonetska labilnost. Na primjer: *àperisō* (operisao; R-H), *àperácija* (St-Z), *palícija* (V-Č; Z-B). I obratno: *mitròlěz* (Os-Ć; T-K). Zamjene *o* i *a* vrlo su česte, a Filipović misli, da su najčešće od vokalskih zamjena (VN, 328). On navodi primjere za *o* < *a* *doisto* (m. Tičići i Visoko), *doistor* (m. Lisovo), *livoda* (k. Bukovlje i Slapnica – *Livoda* ima i Vareš, VD, 40), *Posovina* (m. D. Papratnica), *Matoruga* (m. Misoča), *Škripovac* (p.), *Pozar* (m. Dobuj i Mali Trnovci), *Zarovanje* (p. G. Papratnica), složenice od Laz/Loz: *Dragolaz* ili *Dragoloz* u Sutjesci (k.), *Dragoloz* u Ričici (k., m.), u Desetniku (m., p.). Za *a* < *o*: *felavik* (p. Lužnica), *Paratak* (m. Ribnica). Ali gotovo svi ovi primjeri (VN, 328) dolaze s područja sjeverno ili sjeverozapadno od Visokoga, koje nije ovdje obrađivano.

Ostali su Filipovićeви primjeri (ibid.) drukčijeg značaja. Riječ *čorapa* ima *o* i u turskome (ARj), tu nema prijelaza *o* < *a*, a ni disimilacije (GTO, 9). Filipović piše “čorape (m. i p. posvuda)”, što je točno (*čorape*, *čòrāpā*, V-Ča; R-H), ali vrijedi i za katolike (*čorape*; Os-Ć). ARj ima primjere za *čorapa* između ostalih i od M. Divkovića. TOČNO (k. Bjelavići i m. Mokronozi) nije pučka riječ (ibid.).

U geografskim je nazivima česta usporedna upotreba *o* i *a*. Ogranak Zecplanine *Matórac* (1939 metara) iznad Fojnice izgovaraju svi i s *o* i s *a*, što mi je potvrdila i jedna nastavnica u Fojnici. Fojničanin fra Mijo Batinić pisao je *Matorac* (FSF, 9). U kalendaru “Napredak”, 1944, str. 227, stoji *Motorac*. I na selu dvojako: *Matórac* i *Motórac* (Os-L). Filipović (VN, 328–9) navodi nekoliko sličnih primjera iz VN, sve sjeverozapadno od Visokoga. ARj ima selo KLOKOTI u sarajevskom okrugu, što može biti isto s Klokotima–Klokotima u FN (*Klòkoti*, *Klòkate*; Ko-P).

U primjeru *drékovac* (neka sablast; U-S) i *drékavac* (sova; U-L) *o* dolazi od krive identifikacije sa sufiksom *-ov*. ARj ima prvo značenje, ali samo sa *a*, a nema značenja “sova” ni oblika sa *o*. Riječ *jâmuža* (Kr-B; Pa-T) u ARj ima oblike *jâmuž*, *jâmuža*, *jemuž*, *jemuš*, *jômuža*, *jêmuža*, ali za prefiks *je-ja-jo* stoji da je neobjašnjiv. Pučka etimologija: mlijeko “što se jâko pomúže” (Pa-T). Glas *o* u *òbodvè* (obadvije; Ba-B) došao je utjecajem oblika *oboje*. O riječi OMUNA u § 5L, ŠTO i ŠTA u morfologiji.

**a : e.** Rijetko je *e > a*: *bišaška* (međnik; Z-B). ARj ima značenje, ali nema *a*. O selu DEŽEVICE, koje se ovdje zove *Dreževice*, *Draževice* i *Drževice* govori se u § 11. U Kreševu ima primjer *e > a* *ràšètkà* (Kr-K).

Osobito je zanimljiv primjer *pria*, *prija*, koji Rešetar (ŠD, 102) smatra karakterističnim za ikavske govore i nalazi ga od Dalmacije do Save. Rešetar objašnjava *a* analogijom na *kada* i slično. ARj navodi mnogo primjera bez objašnjenja. U dolini Fojnice *pri(j)a* je gotovo općenito (V-Š, M; Tj-G; Gr-B; Bc-P; Os-L; Pa-T; Tj-K; Lu-T; Vo-R; L-S; Ko-P; Ro-T; DP-R; Ba-B; Bo-S). Zabilježio sam ga i izvan doline, u K. Sutjesci (Su-A) i Kreševu (Kr-B), Filipović ga bilježi za Borovicu (Borovičani; 217), ima ga Vareš (VD, 39, 40). Ipak ima razlike u dolini Fojnice: *prije* se u VN često čuje (V-Š; U-S, L; Sm-S; V-M), a u FN gotovo nikako (Gk-B; Vo-R). *Pri(j)a* je karakteristično za k. i m. u srednjoj Bosni, zato je češće u FN nego u VN, gdje ima dosta pravoslavaca. Milenko Filipović nalazi *pri(j)a* samo kod k. i m. (VN, 327), no ono ipak nije rijetko ni kod pravoslavaca (Gr-B), usporedo s PRIJE.

Glas *a* mjesto *e* u gen. pl. pridjevske i zamjениčke deklinacije analogija je prema *ni(h)a* i prema imeničkoj deklinaciji: *dòbrīā*, *žīvīā*, *nèkīā*, *pūnījā*, *nāšīā* (Vo-M), *lipīā* (Os-L). Dužine potvrđuju tu analogiju. Ova se pojava ne nalazi svugdje u dolini, nego samo kod Fojnice (k. i m.).

Prijelaz *a > e* češći je nego *e > a*. Obično ga nalazimo u tuđicama: *Sulèjmen* (U-L; R-H; Z-F), *Šèrāf* (M-N), *vášer* (V-Š), *zenāt* (V-A, Ča), *zènāt*, *zenāt* (O-H; isto i GTO, 9), *žèndāri* (Bo-S), ali u visočkom dijelu doline *a*: *žāndāri* (V-Č, A; A-P), *žāndāri* (G-D). Isti čovjek govori *jantèrija*, *jentèrija*, *jetèrija* (V-Ča) < *antèrija* (F-B). Prezime, koje Filipović piše *Ferzani*, *Ferzanovići* (VN, 411,

indeks), izgovara se u selu sa *e*: *Fèrzeni* (Z-M). O prijelazu *prijatelj* > *pri(j)etel* u § 10. U primjerima *brèspòslan* (V-Ž), *pòslanīk* (poslenik, radnik; F-B; V-Sa) imamo zamjenu sufiksa.

Značajniji su primjeri *vrébac* (V-Š; Za-T), *vrépci*, *vrébācā* (U-L), *vrépci* (P-M), *izrēsla* (V-Š). To je značajka čakavskih i zapadnih štokavskih govora (ŠD, III), kao i *grob* > *greb*. Ali \*vrabac se u dolini Fojnice uopće ne čuje, a *rast-* je češće od *rest-*: *nārāstō* (N-O), *nārāsla*, *izrāsto* (V-Ča), *odrāstō* (A-M). Primjera *krad-* > *kred-* (ŠD, 101) nisam našao.

Glas *a* često prelazi u veoma otvoreni *ǎ*, ali o tome u posebnom paragrafu (§ 10.). Zamjene *ale* u prezentu glagola ŽETI (žanjem, ženjem) obrađene su u morfologiji.

Za *a* > *u* imamo jedan primjer, ali općenit u dolini: *munéver* (manevar Vo-M; Bo-S), *munéveru* (V-Š, Č).

Za *a* > *i* imam jedan primjer: *Ćemilovići* (S-P), u VN (477, indeks) Filipović piše *Ćemalovići*. Možda je kontaminacija imenâ *Ćemal* i *Ćamil*, jer se izgubilo sjećanje na onoga, po čijem se imenu zaselak zove (danas su tamo katolici). Komparativi MANJI i DALJI glase često *miñi* i *dīli*, ali kako *dīli* dolazi i za DULJI, najbolje je o tome govoriti kod glasa *i*. Prijelaz *a* > *i* u *ovaj*, *taj*, *onaj* > *ovi*, *ti*, *oni* morfološka je analogija (v. zamjenice). Oscilacija *a/i* u *izaći/izići* u § 4.

**Pomično a.** Filipović piše samo *Kakanj*, *Kaknja*, ali oko Visokoga se govori samo *Kākaña* (Ku-G; V-Š), a isto tako i blizu samog Kaknja (Bc-P). Selo *Podāstīne* u FN kraj Kiseljaka zovu stanovnici tako (P-K; Kž-M), a njihovi susjedi s desne obale Fojnice kažu *Pòstīne* (Bo-M), što je i u Kiseljaku razgovorni oblik, a čuje se, iako rjeđe od punog oblika, i u bližoj okolici sela: *Pòstīne* (Kž-M). Za *vavik* v. § 2,27. Inače su oblici prijedlogâ sa *a* vrlo česti (pa i kad su neobičniji): *izàperjat* (V-Š), *izàvjerē* (izvire < izvirati; V-S), *krozà šumu* (Kž-M), *sa dolāpa* (Ba-B), *sa kōñma* (N-O), *sa jèz'kom*, *sa klīncima* (V-Ča). Ima jasno i primjera bez *a*: *s ññma* (F-B), *ś ññme* (Vo-M), *ś ññhā* (R-M), *s cūrāma* (V-P, P), *z dōbrīm* (V-Ča), a tako i prema spomenutom primjeru *izàpjerat* (V-Š) imamo *ispjèrāc* (F-D).

Glas *a* mnogo oscilira u priložima, dodaje se u gen. zamjenice III. l. pl. (*ñiha*); o tome kod priloga i zamjenica. Glas se gubi u susjedstvu glasa *r* u riječima BRAT (samo vokativ) i BARDAK: *brdāk* (St-Z; Z-F; V-Š; Gk-B); ali *bardāk* (M-O; B-V), *bàrdāk* (Pa-B); *br̃te* (K-K; Ro-T). U oba slučaja dobivamo vokalno *r* (v. § 11). ARj ima potvrde samo za *bardak*, ali *br̃dak* je u Bosni prilično rašireno (GTO, 29), a tako i *br̃te* (ibidem; VD, 39). Primjer *šlāma* (V-K) sličan je, ali više ide u § 11. i 12.

## § 2. Glas *u*

Glas *u* izgovara se normalno, samo se katkad u riječima, gdje je postao od *o*, izgovara usporedno sa *o*. Inače je to najstabilniji vokal u dolini Fojnice.

Za *u* < *a* imamo samo spomenuti primjer (*munéver*).

Za *u* < *o* (◊) u jednim je riječima usporedan izgovor, u drugima je samo *u*. Samo *u* govori se u *sukāk* (V-M, Š), *sùkāk* (V-E), *sukāk*, *sukáka* (Z-Š), *sukáku* (V-E, Č), ali ipak jednom i *šokāk* (V-Š). Riječ *bùca* (L-S), *bùca* (Gk-B) govori se sa *u* u okolici Kiseljaka, drugdje se takav sud zove *křba* (Z-P, V-Š; značenje ne odgovara u ARj). BUCA po ARj (u Srbiji) ima isto postanje kao i *boca*, ali ovdje su to dvije riječi različita značenja i riječ BOCA (“flaša”) ne može se izgovarati “buca”.

Glas *u* dolazi katkad u korelativima s *on-*: *ùnde* (ondje; Ko-P), svakako preko ◊ (§ 3). Slično je *u* u *bùmbe* (Ro-T) koje će biti utjecaj nazala. Kratko *ũ* od *õ* čuo sam u riječi *kùžara* (V-Š) samo od jednog ispitanika, inače *kòžara* (V-A), a i V-Š ima *kòža*. U riječima KUKURUZ i KRUMPIR *õ* i *ũ* se vrlo mnogo zamjenjuju:

U visočkoj nahiji imamo *u* u riječi KRUMPIR: *kumpiēr* (U-L; G-D; V-Š), *kumpiēri* (St-Z), samo na jugu VN bliže Kiseljaku imamo *o*: *kompiēri*, *kompiērā* (R-H). Fojnička nahija ima *o*: *kompiēre* (Os-L), *kòmpiēr* (Bo-M), *kompiēri* (Ro-T), *kòmpiēr* (Pa-B), *kròmpiēr* (N-O), *kròmpiēr* (P-M), *krompiēri* (Lo-T). ARj ima *kròmpiēr* iz sjevernih krajeva i iz Vuka, *kòmpiēr* iz Mikuličića.

Riječ KUKURUZ ima u VN samo *o*: *kokùruz* (M-O, O-H; V-Ča), *kokùruza* (V-K, Ča), *kokùrùzā* (Sm-S). Tako i u FN: *kokùruz* (Vo-M; P-M), *kokùruza* (Pa-T; Bo-S), *kokùruzna krùa* (Os-L), ali ipak jednom *kukùruze* (P-M). Primjer *kùruzi* (Lo-T) ne znači gotovo ništa, jer je vjerojatnije da je ispaio prvi nego drugi slog. Oblici sa *o* značajka su baš ovog kraja, ARj za *kokuruz* ima potvrdu samo od fra Grge Martića, koji se ovdje potpuno aklimatizirao.

Kao i u Vuka i u dolini Fojnice imamo *õ* u *i* *Stàmbola* (P-M; St-Z) prema originalnome *ũ*. U zamjenama *ũ* : *õ* imamo još samo dvije kategorije. Prva su riječi što se počinju prijedlozima O, OB, OD: *ùbūc* (obući; Pa-T), *ùdākle* (Ro-T), *uglédalo* (imenica; Kž-M; ali: *ogledājē* i sl.), *ucúvat* (očuvati; Vo-M). U četvrtom bi primjeru mogao biti i prijedlog *u*, ali ispitanik ima i izgovore *õnī*, *vagūn*, *vagūni*. Svi su primjeri iz FN.

Druga je kategorija osnova TUMAČ-. Vukima *tolmáčiti*, *tòmačiti* (Dubrovnik), *tumáčiti* (zapad). Ovdje su zastupljene sve varijante: *tòmačiti* (Gr-B; Tj-G), *rastomáčiīm* (B-V), *rastumáčiī*, *rastumáci* (R-H), *protumáčiīm* (V-S), *rastòlmačiī* (T-S). Glas *o* ne može se objašnjavati kao *l̥* > *o*, nego *ol* > *o* (ŠD, 103), to više što ima oblika sa *ol*. Inače *l̥* u dolini daje uvijek *u*, nema vareškog i Divkovićeve diftonga *uo* (MD, 73–75). U samome se Varešu mogu svi Žuljićevi primjeri (VD, 41) čuti još i danas: *čūonak*, *u čuònku*, *Stūop* (mjesto gdje je bilo groblje),

*žüoc*, ali instr. *žüćim* (Va-M), *žüōć* (Va-P). I u blizini Sutjeske imamo još danas njivu *Stuop* u selu Grmu (Filipović piše “Stōp, tačniji izgovor *Stuop*”, VN, 575).

Dugo *ū* nastaje od *ō* u civilizacionim riječima: *vagūn*, *vagūni* (Vo-M), *vagūnima* (V-Č), *vagūna* (V-Ča), *dōktūra* (R-M).

U nekim riječima *u* prelazi u *i*. U primjeru *bīdnē* (T-K) radi se o analogiji prema BITI, BIO. O *dīli* za *dulji* u § 4. Oscilaciju *ul/i* imamo u riječi *ćivīlćić* (A-M), u ARj: *ćibūlica*, vjerojatno od tur. *čyban*. U bosanskom razgovornom jeziku (Zenica, Sarajevo) govori se usporedno *ćivūlica* i *ćivīlica* (usp. *čvīlak* i *ćivūlak*, DSG, 207).

Za *ni* mjesto NU od *no* samo jedan izoliran primjer s periferije: *ūkinit* (Tj-G).

Glas *u* redovno dolazi za početno *vb-*, bilo etimološko ili prijedložno. Primjera kao *vaš* nema, a *vāzdu* (uzduh; A-P) knjiška je riječ. Samo primjer *vāvīk* (S-P; Pa-B; P-M, L) ima vokalizaciju *v̄b*, ali od ova četiri ispitnika tri govore i *ūvīk* (Pa-B; P-M; S-P). Svi su katolici i iz FN, osim S-P, koji je katolik iz skupine Liješeva, ali to je sve katoličko pučanstvo iz blizine Kiseljaka, koje se doselilo s jugozapada s ikavicom. U k. starinaca nema *va-*, pa ni prije 130 g. (LŠ, 1-3, 1-4), a isto tako ni u p. i m. stanovništva.

Iako je *u* stabilan, u toponimu *Perutac* (četvrt u V; Vn, 439, 440) reducira se: *Pēr<sup>u</sup>tac* (V-S), *Pēr<sup>r</sup>tac* (V-S, Z). Za Vukovo *sukōbiti*, *skōbiti* = sresti ovdje nema *u*: *skōbio*; *skōbī se* (B-V), dakle suprotno od susjednog Vareša (VD, 41).

### § 3. Glas o

Glas *o* je u usporedbi sa standardom nešto vrlo malo zatvoreniji, ili je pak jednak standardu, a jedno i drugo čuje se od istih osoba. Rijetko je pravo *o* na mjestu glasa *o*, a kad se nađe, nije ni po kakvu zakonu: *ōn* (P-M), *Šćōna* (i *Šćōna*; Tj-G), *ōnī* (onaj; Vo-M), *skrōz*, *ōn*, *kōkōš* (Kž-M), *sokāk* (V-Š). Primjeri *Rōšćevina* i *ōndā* (Bc-P) već su malo dalje od doline Fojnice. No svakako je zanimljiva koncentracija *o* u riječima sa *on-*. I u Varešu sam našao *ōna* (Va-R).

O *a*:*o* i *u*:*o* v. § 1. i 2.

Za kolebanje *o*:*e* ima više raznovrsnih primjera. *Greb* umjesto GROB spada u primjere RAST-, VRABAC (§ 1). U dolini Fojnice imamo obično *e*: *grēb*, *ū greb* (F-B); *grēba*, *grēbu* (P-M), *grēb* (Ku-G, S; O-K; V-M; Tj-G), tako i *grēbļe* (Bo-K; Ko-P; V-S, Š, Ku-G), *grēbļe* (P-M), *grēbļa* (Bo-T; Tp:M), *grēbļe* (F-B), *grēbje* (V-Z, Š, U-L), *nā grēbju* (V-Z), *ū grēbju* (V-Š), a mnogo primjera ima i u Filipovićevu onomastičkom indeksu u VN. Nije točna Rešetarova opaska da u F katolici govore *grob*, a musl. *greb* (SD, 103), oblikā sa *o* nema u pučkom govoru. Među navedenima ima dosta primjera iz F i okolice baš od katolika.



U korelativima s *ov-*, *on-* imamo *o > e*, slično kao *o > a*, samo u manjoj mjeri: *enàko* (A-P), *evlìkī* (A-P), reducirano: *evlìkačkō* (St-Z). Za prijelaz *o > e* u ovim je primjerima bila odlučna analogija EVO, ETO (ŠD, 103). Oblika sa *e* nisam našao u FN, svi su s donjeg toka Fojnice, a na sjeveru ih onda ima više (ŠD, 103; VD, 39, 41).

Riječi *Visokō* i *Nèstorović* već su spomenute zbog prijelaza *o > a*, a one imaju, kao i korelativi sa *on-*, *ov-*, i prijelaz *o > e*: *Nèstorović* (M-N), *Visekōm* (R-H). U riječi JEHA (joha, alnus) oba su vokala stara (ARj *jea* i *joha*, praslav. i litav. *o* i *e*): *jéa* (Ba-B), *jéhē*, *jêhe* (V-Ča), *jòšika* (Ba-B), *ŕèhovac* (L-S; ARj bez etim. i akc.). Neobičan je prijelaz *o > e* u nazivu sela GOMIONICA: *Gòmìènica* (Kž-M). To je izoliran primjer, inače je *Gòmionica* (P-M), a oba su ispitanika u neposrednoj blizini Gomionice. *Krìžìci* uopće imaju veću jezičnu individualnost nego što je to prosječno u selima u dolini Fojnice. Teško bi se *e* moglo tumačiti prireglasom *jo > je* (Rešetar, ŠD, 75 za prijenuti), budući da se u Križićima prireglas malo poštuje. Skup *io* ovdje je od *il* (ARj), a čini se, kao da se izjednačio s jatom, ali onda bismo prije očekivali \**Gòmjenica* ili \**Gòmìènica*.

Glagol MOĆI ima u negiranom prezentu asimilaciju *o > e* (*nè merě*), a bez negacije ostaje *o*. Ova široko rasprostranjena bosanska promjena vrijedi u dolini Fojnice za sve vjere bez izuzetaka.

O glasovima *o* i *e* u brojnim imenicama i pridjevima kao *čètvèrica*, *čètvero*, *čètvèri* i dalje govori se kod brojeva.

Za *o < e* nema pravih primjera, osim iz slabljenja zakona o prireglasu: *čèšļōvā* (V-K), *pāñōvā* (V-Ča); *kōñom* (V-M), *nóžom* (Ko-P); *krìžovi* (Bo-J; Gk-M), *kúkoļom* (V-P). U oblicima imenice PUT redovno je *o*: *pútom* (bez prijedloga: Bo-S; TP-M; Z-B), *pūtōvā* (V-P).

Slično je s kralupskim selom GINOM. Na raznim specijalnim kartama selo se zove *Ginje*, tako i ARj (bez akcenta). Ja sam samo jednom čuo *Gìne* (T-S). Gino je daleko od rijeke Fojnice i nisam išao tamo, ali u bližim kralupskim selima zovu ga *Gìino* (St-Z, H) ili *Gîno* (Z-Š), a tako i u Goduši *Gìino* (R-H). Filipović ga zove *Gino* (VN, 419), ali navodi još nekoliko naziva: *Ghinō*, *Ghiñe*, *Ĵino* (VN, 420), samo je teško znati kako to stvarno zvuči. Neki iseljenici iz Gina zovu ga *Gìnevo* (VN, 217). Filipovićeva etimologija od imena Gin-Đin (ARj) mogla bi biti točna (VN, 217), ali morali bismo za to znati izgovor imena (*n/ñ*, akcent). Od *Gìne* bi lako postalo \**Gìno*, ali teško bi od toga došlo *Gino*.

U jednoj riječi imamo *ro* umjesto *r*: *òstrovo* (Ko-P). ARj ima (bez akcenta) kao apelativ (Mikalja i Popović) i ime selâ (Banat, Slavonija, Srbija). U ARj imamo i *ostrov* (bez akc.) kao apelativ (Stuli, Daničić) i toponim (kotar kotorski), a postoji još i zaselak *Ostrov* kraj Bosanskog Broda (karta u Enc. Jugosl. I, 703), pa i nekoliko manje sigurnih toponima u ARj (možda od pridjeva OSTAR).

Zato bi ovo *o* moglo biti staro, a ne knjiško. Drugo je *o* u *Hörvāškē* (Ro-T), gdje već akcent pokazuje podrijetlo iz austrijske vojske (usp. Sr-B: *hrvāškī* i Ba-B: *ᶜrvāskī*).

O *ispadanju* glasa *o* (korelativi *ov-* i *on-*, konac riječi: *nego*, *vego* i sl.) v. § 12.

O prijelazu glasa *l* u *o* v. § 20.

#### § 4. Glas *i*

Glas *i* izgovara se normalno, ali inače je najnestabilniji od svih samoglasnika u ovome govoru i najčešće se reducira u raznim stupnjevima (v. § 12).

O odnosu *i: a* i *i: u* govorilo se u § 1. i 2. Ovdje ćemo iznijeti samo odnos *i: a* kod glagola izaći/izići, što nije fonetska pojava. Očekivani odnos IZICI : IZAŠAO poremećen je, kao što je obično. Oblika s *a* ima više u FN, sa *i* u VN: *izāiēm* (F-D), *izājēs* (Ro-T; V-Š), *izājē* (T-S; Tj-K), *izājē* (V-Ž), *izājēs* (Gk-M), *izāiū* (Tj-G), *izājđē* (P-K; aorist) – *izijē* (Bo-K), *izijēs* (TP-K), *izidū* (V-Ča), *iziji* (Pa-T), *izīžošē* (Sr-B), *izīc* (GP-Š), *izišli* (R-H).

Glas *i* izjednačuje se s *jatom* u različitim uvjetima. Radi se o dvije potpuno različite pojave.

U prvome slučaju imamo fonetsku pojavu *ir* > *ēr*, kojoj je slično otvaranje *i* > *ē* (osobito pod dugim uzlaznim akc.) iza *r* (iznimno drugi koji sonant), što je sve široko rasprostranjeno u ijekavskim govorima. Tome je konačno sličan prijelaz *pri* u *prē*, osobito pod dugim uzlaznim. Cio je ovaj proces obrađen u posebnom paragrafu (§ 8.).

Drugi je slučaj hiperkorekcija jata kod naseljenih katolika bivših ikavaca u FN: *vjēme* (vime; Pa-T), *Liécani*, ali: iz *Líkē* (Bo-J). Bit će da je ista stvar i u nazivu sela *Kāziēvići* (Ki-X). Teško je dati kakvu prihvatljivu etimologiju, ali tu svakako nema jata (ARj nema ništa). Ukoliko bismo naziv povezali s glagolom KAZIVATI, što je teško zbog oblika, imali bismo potvrdu *kazievali* (VN, 327, ali izvan doline Fojnice, na krajnjem sjeverozapadu VN).

*i: e*. Prijelaz *i* > *e* vrlo je rijedak, između *i* i *e* manja je oscilacija nego između *u* i *o* (ako izuzmemo jat i pseudojat). Čuo sam jedan prijelaz: *čēteri* (Vo-M), *čēteri* (Bu-C), *čēteri* (Ko-P), a i tu je u drugom i trećem primjeru *e*. Ovo je srodno prijelazu *ir* > *ēr* (usp. *četjeri* DPG, 18). Primjer *medecînskū* (V-Ča) ima razumljivu labilnost civilizacije riječi, a to vrijedi i za oblike *fāmelia* (V-P), *fāmelija* (Gr-K; O-K), *Āmelija* (St-Z; Z-E), *fāmelijē* (Z-F), *Āmelii* (Gr-K), *fāmelijē* (T-F9). Prijelaz *i* > *e* u riječi FAMILIJA čuo sam samo jedamput u FN, a i u VN zabilježio sam oblike s *i* kod V-Š, Č, K, Ča; A-P; Ku-G; S-P; Z-M, dakle u Visokome i neposrednoj okolici. Glas *e* pojavljuje se uglavnom između V. i Kiseljaka, a i jedini primjer iz FN (*fāmeliju*; Ro-T) odmah je kod Kiseljaka.

Prijelaz *e* > *i* također nije čest: *nasikīrām* (V-P), *sikīrāš* (V-Š), *sikīrā* (Z-B), što je u Bosni i inače razgovorni oblik (Zenica, Sarajevo) u puka. Za ovaj je prijelaz bila odlučna analogija na riječ SJEKIRA-SIKIRA, koja je u neikavskim govorima možda najčešći ikavizam, sve do Banata (Ivić; O govorima Banata, 147).

U zijevu zbog nestanka *h* imamo glas *i* mjesto *e* u riječi MAĆEHA. U primjerima iz tri priče (Kž-M) imamo ove vrijednosti: *māćia* (12 puta), *māćii* (1), *māćiu* (3), *māćea* (2), *māćei* (3) i *māćejē* (1). Tu je i ilustracija, kako se razvijaju ovakvi izolirani prijelazi.

Glasovi *a*, *u* i *i* smjenjuju se u dolini Fojnice u komparativima od MALEN, DALEK i DUG. Prema ARj (pod *dug*) *dilī* je dobro potvrđen (čakavci, Dubrovnik, bosanski i slavonski pisci, narodne priče i poslovice). Važno je, da se navodi, uz ostale Bošnjake, i kod Divkovića, ali u Slavoniji i u narodnim pričama u primjerima *dilī* znači DALJI. *Mini* za MANJI potvrđen je slabije (Divković, Lastrić). Treći je sličan slučaj DAŽD-DIŽD; u dolini Fojnice te riječi uopće nema, ali ima izvedenicā. ARj ima *dižd* od Marulića i Divkovića, a izvedenicu *dižževica* (Vuk) za Sarajevo (Šurmin, DSG, 190: *dižževnica*, *dižževica*, *diždevica*). Budmani u ARj objašnjava *dilī* i *dižd* od *y*, a *mini* ostavlja neobjašnjeno. Rešetar (ŠD, 17) misli pak na *ɛ* > *i*, na regresivnu palatalnu asimilaciju ili na analogiju prema VIŠI, NIŽI, ŠIRI.

Oblici *dilī* i *mini* dosta su rasprostranjeni u BiH (Sarajevo, DSG, 190; Kladanj, Jajce, Brčko – bar jedan od tih komparativa – ŠD, 97; Vareš, VD, 40; Mostar: *điji* = dulji – DMD, 51; Hercegovina, Šurmin: Njek. bilj. o govoru herc., 166; Kreševo: Kr-M). Komparativ *dilī* rašireniji je od *mini*, *dilī* imamo i u Slavonskoj Posavini (DPG, 164) i u Pivi i Drobnjaku (GPD, 11), samo što u Ivšića znači *dulji*, a u Vukovića *dalji*. Šurmin za Sarajevo (DSG) bilježi na jednoj strani značenje *dalji* (190), a na drugoj *dulji* (201). U dolini Fojnice oblici *mīni*, *đilī* i *dižd*- ne nalaze se u svakome selu, bar ne danas.

Oblik *mini* ovako je zastupljen: *mīnī* (V-Š; T-H), *mīnā* (M-N; T-B; V-Č; F-B; Ra-B; Lu-T), *mīnē* (F-B); *mīnōj* (F-B). Od toga je spontano u razgovoru samo F-B i V-Š, u odgovoru na pitanje koje traži komparativ od *malen* T-M i M-N, a T-B, V-Č, Ra-B, Lu-T dali su u odgovoru i oblike sa *a*. Samo oblike sa *a* dali su Se-M, Sr-B, Ba-B, Ko-M, P-M, a Ku-G, Se-M i Os-L izričito tvrde, da ne znaju za oblike sa *i*, odnosno da se govore “oko Fojnice” (Bc-P).

Oblik *dilī* znači dalji, samo u jednom slučaju i *dalī* i *dulī* (*diļē*; V-Č). Primjeri: *diļē* (V-Š; TP-M; M-N; Se-M; T-B; Ra-B), *diļē* (V-Č; F-B; Lu-T). Spontani su primjeri TP-M, V-Š; M-N i F-B, odgovori su Ra-B, Se-M, Lu-T, V-Č, T-B) svi osim prvog kažu i oblik sa *a*, a Ba-B, P-M, Sr-B i Ku-G odgovaraju samo sa *a* (posljednji uopće nije čuo da je čuo oblike sa *i*).

Riječi *\*dižd* nema u dolini Fojnice, ali nema ni riječi *\*dažd*. Postoje samo dvije izvedenice: *dižževica* i *dižževīnak* (prototipovi), od kojih je prva veoma



rijetka, a druga poprima najnevjerojatnije oblike i gotovo je u svakom selu drukčija (v. § 42), čemu je uzrok nerazumijevanje značenja (daždvenjak izlazi iza dažda) i neka bosanska gatanja (ibidem). U riječi *dižževnák* glas *i* nije se uvijek sačuvao (ibidem), a *dižževica* ima ove oblike: *dižževica* (V-Š), *dižževnica* (A-P), *dižževnača*, *dižževača* (V-Č). Prva su dva oblika i u Šurmina. Riječ je, koliko sam dosad ispitao, poznata samo u Visokome (A-P je također bio živio u V.; v. VN, 444, 532).

Glas *i* ponekad se izgovara dvostruko: *dvii* (Z-M), *Giiino* (St-Z, H; R-H; ali *Gino* Z-Š, v. § 3), a osobito onda kad nastaje od *iji*: *po čaršii* (L-S), *kòziī* (O-K), *nīcii*, *čii*, *čii*, *š čiiim* (čijim; St-Z), *š čiiim* (čijim; V-Š). To bi više spadalo u § o kontrakciji, ali ove varijacije (ii, iī, iī, iī, ii) daju sasvim specifičan akustički dojam: dva sloga, bez vezivnoga *i*, sasvim jasna dužina u 2.–4. varijanti. To je nešto posve drugo od *īi* i od *ī*.

O ispadanju glasa *i* § 12.

O glasu *i* u prilozima i o odnosu prema jatu v. § 7-9.

O odnosu glasa *i* i veoma otvorenoga *ā* v. § 10.

O *dij* = *dsj* v. § 31.

## § 5. Glas *e*

Glas *e* je u usporedbi sa standardom nešto vrlo malo zatvoreniji, ili je pak jednak standardu, a jedno i drugo čuje se od istih osoba. Ova neznatno zatvorenija boja običnija je pri brzom govoru, a inače u susjedstvu "palatalnih" suglasnika i vokala *i*. Dosta je često pravo *e*, mnogo češće od glasa *o*. Vokal *e* postaje od glasova *ě*, *e* i *i*, ali nema nikakva zakona.

Od *i* imamo samo dvije riječi: *čèteri* (Ko-P), *čèteri* (Bu-C) i *fāmelijē* (T-F), ali u ovoj drugoj riječi imamo često glas *e* (v. § 4). Primjeri *izāvjerē* (V-S) i *vīēr* (F-B) jesu doduše od *i*, ali tu je *i* prešlo u *ě* (§ 8).

Od *e* imamo više: *stārijēmu* (V-Ča), *jēs* (III. l. prez.; Ku-G), *nijē* (Kž-M), *jēnē* (jedne; V-Č), *sāzrijē* (V-Č); *nāšijē* (< našiti; R-H), *poznāiēm* (Ro-T), *cipele* (T-F), *svòjē*, *ùdājē*, *māćei*, *māćea* (Kž-M). Posljednji su primjeri (maćeha) više puta opetovani.

Od *ě*: *djēvōjka* (V-P), *djēci* (V-Č), *òdrjēzānu* (Z-F), *zapòvidjēt* (T-B), *u mjēsēcu* (Bo-S), *mjēsēca* (Sm-S), *pòbjegō*, *pòbjēžē* (V-Š), *sà srjēcōm* (V-Ča), *navjēššujē* (Ko-P), *pòbjegla*, *osiròtjēla* (F-B), *čòjēk* (Kž-M), *primjēsti* (Pa-T), *nēšta* (Lu-B), *mjēsto* (Z-M), *pràdjed* (Bo-M), *starjēšina* (P-M), *sjēkira* (Tj-G). Ovamo ide *òdēka* (ovdje; Bo-I), i *izāvjerē* (V-S).

Od *ē*: *brīēst* (T-K), *ciēlō* (R-A), *līēpo* (Vo-M), *ùvijēk*, *ùviēk* (V-Ča), *vriēdī* (Z-B), *vriēme* (V-Ča). Kod naziva PORJEČANI razgovorni je akcent *Porjēcāni* (*Porjēcāni*, V-Ž; *Porjēcāni*, *Porjēcānima*, V-Š; *Porjēcāni*, Bc-P) pa bi primjer

spadao ovamo, ali imam od nepoznata seljaka i oblik *Pòrjećāni* s kratkim *ě*, prema kojemu bi *ę* kod V-Š i Bc-P išlo u prethodnu rubriku. Ovamo ide *vjěř* (F-B).

I u široj dolini Fojnice ima glasa *ę* (Kreševo), a isto tako u susjedstvu (Sutjeska i Haljinići; Vareš). Kreševo: *pòčělo* (Kr-J), *sàbjerā* (Kr-B), *počěla* (Kr-S), Sutjeska: *čòijek* (Su-A), Haljinići: *u mjesěcu* (H-P), Vareš: *doniěla*, *djěcě*, *vjěrovāla* (Va-R), *žěvžěňāk* (dažddevnjak; Va-Š).

Zatvorenost vokala *ę* nije uvijek jednaka, no može se prilično približiti glasu *i* (i), pa u jednom slučaju zaista i dobivamo neobičan oblik *Porjićanima* (uz *Porjěćani*; V-Š). Zatvoreno *e*, kako se vidi iz primjera, ne nastaje samo od kratkog i dugog jata, ali najčešće dolazi iza *j* (9 puta), *č* i *ć* su također palatali (4 puta), a samo 2 puta iza *t* i u jednom slučaju iza *s*, *p* i *m*. Valja još spomenuti, da u najvećem broju slučajeva dolaze isti ili slični oblici i sa osnovnim vokalima (*e*, *ě*), često u razmaku od jedne minute ili neposredno uz oblik sa *ę*. Sve je to važno za objašnjenje jata.

Kao i kod glasa *o* ovdje su izneseni samo oni slučajevi, kad je individualnost glasa nesumnjiva (iako stupanj zatvorenosti ne mora biti isti). U ukupnom broju zabilježenih glasova *e* i *jat* zatvoreno *ę* ima vrlo nizak postotak (*o* još mnogo niži). Glas nema nikakve fonološke funkcije i nema situacija, u kojima bi se nužno pojavljivao. Ali opći akustički dojam govora ipak je nešto zatvoreniji zbog već spomenutog čestog malo zatvorenog izgovora *o* i *e*, zbog česte redukcije vokala (kad je teško ustanoviti stupanj zatvorenosti) i konačno zbog ikavizama.

O odnosu glasa *e* prema *a*, *o* i *i* govorilo se u § 1., 3. i 4.

U riječi *verěsija* (U-L; F-D) glas *e* ostaje neizmijenjen.

Glagolski pridjev prošli trpni i radni i infinitiv u glagola kao SAGNUTI, NAGNUTI i sl. ima glas *e* mjesto *nu* *pogět se* (V-Č), *sāgěo* (Ba-B), *sāgēt* (V-Ča), *nāgēli* (V-A), *nāgěo* (Os-L), *pōgēla se* (V-Š). Pojava je ograničena na ove složene glagole, koji se tako govore i inače u bosanskom razgovornom jeziku. Nema primjera kao \*makeli (Mostar, DMD, 75; Tuzlanska oblast, GTO, 111). Glas *e* u ovim oblicima došao je po analogiji: počnem-nagem, početi-nageti, počeo-nageo.

O glasu *ę* u prilozima i odnosu prema jatu v. § 7. i 9.

O odnosu glasa *e* prema veoma otvorenom glasu *ä* v. § 10.

O redukciji i ispadanju § 12.

## § 6. Izgovor glasa *jat*

Kod ikavaca *jat* se izgovara kao i svako drugo *i*, u ekavizmima kao i svako drugo *e*, a to vrijedi za ove glasove i kad su u sklopu dugoga jata. U svakom slučaju sami vokali *i* i *e* u jatu nemaju nikakvih vlastitih fonoloških odlika. U

ovom se paragrafu govori samo o oblicima ijekavskog dugog i kratkog jata u dolini Fojnice, ne o vrijednosti glasova *e* i *i*. Pri tome ne možemo razlikovati etimološki jat od sekundarnoga (osobito *ir* > *ěr*).

**Kratki jat** izgovara se *je*, a *e* se tu vlada kao i svako drugo u istim fonetskim uvjetima. Glas *j* normalno se izgovara, kao u *jedan*, i nije oslabljen.

Ako se *e* produži, *j* ostaje isto: *nevjerci* (T-B), *vjērā*, *ponedjēlka* (V-Š), *starijšina* (Vo-M; usp. *starijšina*, P-M), *djēlā* (F-B), *zāpjērka* (Z-B), *Porjécani* (V-Ž), *Porjécani*, *Porjécanima* (V-Š), *Porjécāni* (Bc-P; usp. već spomenuti oblik *Pòrjécāni*, koji je svakako stariji). Dakle produženo *je* ne izjednačuje se s diftonškim dugim jatom (iē).

**Dugi** je *jat* mnogo zanimljiviji i ima mnogo varijanata. One se mogu podijeliti u dvije osnovne skupine: dvosložni i jednosložni (diftonški) izgovor.

Dvosložni je izgovor češći od jednosložnoga, a slogovi mogu i ne moraju biti povezani vezivnim glasom *i*, to jest ovdje je sasvim normalan i “zijevo” u dvosložnome jatu, to više što je i inače u ovom govoru češći nego u standardnome. Glas *e* u dvosložnom jatu redovno je dug, bio akcent na njemu ili na glasu *i*, odnosno gdje drugdje u riječi. Prema tome u dolini Fojnice opstojе za silazni, uzlazni i nenaglašeni dugi jat po tri varijante, ukupno devet mogućnosti (primjeri po malom izboru iz abecednog kazala):

- 1) iē: *dīēte* (P-M), *dīēta* (F-R; R-H), *bīēlē* (TP-K), *bīēlā* (Lo-T), *donīēt* (R-H), *cīēlo* (Z-Š), *brīēga* (V-Š), *brīēg* (A-P), *svīēt* (P-L), *svīēta* (Pa-T), *sīēdī* (A-P), *sīēdōg* (V-K), *rīēku* (P-M);
- 2) iē: *dīēta* (Os-L; F-T), *mīēr* (R-H; K-K; Os-L), *līēvo* (Os-L); *līēcē* (V-M), *brīēst* (T-K), *sīēno* (N-O), *rīēka* (T-B, Vo-M, P-M);
- 3) iē: *biēlē* (P-K), *ciēlī* (P-M), *liēpo*, *brīēg*, *svīēt*, *riētko* (V-Š);
- 4) iē: *nī sijēno* (St-Z), *pōpijēvā* (T-F), *kōrijēn* (Ku-G), *rīēčī* (V-S);
- 5) iē: *dōniēt* (R-H), *ōdniēlo* (Tj-G), *sā siēnom*, *krāj riēkē* (Ba-B), *ōsiēcāmo* (Bc-P), *riēcī* (V-P), *prikō riēkē* (T-B);
- 6) iē: *rīēkē* (V-Š, B), *ō snīēga* (F-B);
- 7) iē: *nīēsam* (V-Č; A-M, P; F-B), *nīēsno* (Z-M; Za-L), *dīēte* (P-M), *ōdniēlo* (St-Z), *Liēševa* (So-X; Lj-G), *u svīētu* (Ko-P), *sīēlo* (Pa-T), *sīēcēš* (V-Č; L-S), *rīēcī* (Z-B);
- 8) iē: *nīesam* (Ku-G; Gk-B; C-X; O-K; V-P; Z-B), *diēte* (Vo-M; R-M), *miēran* (V-K), *miērni* (Tj-G; F-B), *Liēševi* (V-Š), *siēna* (Tj-G), *sviētlī*, *siēcēmo* (Sr-B);
- 9) iē: *nīesu* (Lo-T; Tj-G), *liētajūc* (Bo-M), *Liēpic* (Ku-S); *sviēcā* (A-P), *sīēcēmo* (T-B), *rīēcī* (Ba-B).

Svaka od ovih varijanata govori se i u Kreševu: *ljiēpē* (Kr-K), *vrīēć* (Kr-J), *līēk* (Kr-B), *dōniēli* (Kr-J), *ū tiēlo* (Kr-B), *prīniēlo* (Kr-S), *na ispovijēdi* (Kr-M), *osiēci* (Kr-J), *nīesu* (Kr-J). Sve što se u ovome paragrafu iznosi, vrijedi podjednako i za kreševski govor.

Govoreći o ovih devet osnovnih varijanata dugoga jata moramo govoriti o četiri razna elementa: dvosložni ili jednosložni izgovor, opstojanje vezivnog glasa *ī* ili prividan zijev, kvaliteta *ī* kod jednosložnog izgovora (*iē*), i na koncu kvantiteta glasa *e* u *ije*.

Najvažnije je pitanje dvosložni ili diftonški značaj dugoga jata. Rešetar (IPĚ) opširno govori o izgovoru dugoga jata i ocjenjuje svoja i tuđa mišljenja i podatke o tome (on je još g. 1891. pisao o dugom jatu u *Archiv für slavische Philologie XIII*). Rešetar je štokavštinu podijelio u dvije zone: prva, zapadna, ima češće ili redovno jednosložni izgovor, osobito kad je jat pod dugim uzlaznim ili bez naglaska, druga zona, istočna, ima češće ili redovno dvosložni izgovor, osobito pod dugim silaznim naglaskom. Takvu podjelu na dvije zone Rešetar je predlagao još 1907. (ŠD, 89), kad nije bilo Ružičićevih, Stevanovićevih, Vukovićevih i Vušovićevih podataka, koje on iskorišćuje u IPĚ.

Bosnu i Hrvatsku Rešetar (ŠD, 89) dijeli po vjerama: pod silaznim akcentom katolici i muslimani imaju diftonški, a pravoslavni dvosložni izgovor. U dolini Fojnice jasne razlike nema, a ni Brabec je ne nalazi na svom vrlo prostranom bosanskom području (GTO, 10). Pod uzlaznim akcentom Rešetar nalazi dvosložni izgovor samo u dijelovima istočne Hercegovine, koji su pripali Crnoj Gori, i kod srbijanskih ijekavaca (ŠD, 88, 89). Brabec (GTO, 10) ima uglavnom dvosložno *ijé* (on neprecizno navodi ŠD, 88). Dolina Fojnice nema ni u akcentu veće razlike – sva tri slučaja (silazni, uzlazni, nenaglašen) mogu imati i diftonški i dvosložni izgovor.

Odnos dvosložnih i diftonških dugih jatova u dolini Fojnice gotovo je četiri dvosložna prema jednome diftonškome kod k. i m. obiju nahija, a kod p. je omjer za polovicu veći. Račun je izveden iz gotovo 1000 primjera i može se smatrati točnim (ukupno m. k. p. 796 *i(i)ē* i 188 *iē*). Neobično je važno, da postotak diftonških primjera nije povišen u selima s usporednim ikavskim izgovorom (naseljenička sela u FN), ili je pak tako neznatno povišen, da se to može djelomično pripisati i slučaju, koji kod svih ovakvih statistika ipak igra priličnu ulogu. Postotak diftonških primjera nije pod uzlaznim akcentom veći, ali moram dodati, da su tu važne dvije druge činjenice. Prvo, samoglasnik *i*, kad je nenaglašen, u ovome se govoru često reducira, pa od *i(i)é* dobijemo *i(i)é*, što ja nisam bilježio, a što je još uvijek dvosložno i nipošto nije *īé*. I drugo, često sam po raznim bosanskim krajevima slušao usporedno *īē* i *īé*, osobito u gradskog svijeta i osobito na inače ikavskom tlu s ijekavskim pravoslavnim pučanstvom. Tu pojavu spominje prilično neodređeno Vuković (Pravopisna

pravila, 9, i *Ije-je* ili samo *je*, 35), a može se izvesti i iz Rešetareva tumačenja (ŠD, 88–89), ali te razlike između silaznog i uzlaznog u dolini Fojnice nisam mogao naći.

Veoma je važno pitanje, koji je izgovor prvobitan. Mislim da se ne može prihvatiti proces  $\dot{i}\dot{e} > \dot{i}\dot{e} > \dot{i}\bar{e}$ , ili pak pomisao, da ikavci primajući ijekavštinu nastoje s pomoću diftonga zadržati svoj dotadašnji slogovni kostur riječi. U dolini Fojnice ima u FN mnogo sela s novim k. i ik. pučanstvom (u citiranim primjerima zastupljena sela Ba, Ko, L, Lo, N, Os, P, Pa). Oni govore usporedno i bez reda i ik. i ijek. i ne može se reći, da je u njih diftong češći nego u ijek. starinaca. Ikavci (i ekavci) primajući ijekavštinu izravno primaju je kakva jest, dakle rezultat zavisi od ijekavaca samih. No jasno je, da kad se ijekavština širi neizravno (škola, novine i sl.), rezultat može biti samo  $\dot{i}\bar{e}$  ili čak  $\dot{j}\bar{e}$  (v. Vuković: *Ije-je* ili samo *je*, 37). Isto se može dogoditi i kad su ijek. manjina, pa se onda može i njihov izgovor promijeniti, ukoliko je dvosložan, i izjednačiti s onim u bivših ikavaca, koje su oni sami “poijekavili”. To se slaže i s Hammovim tumačenjem (sekundarno ije, 31–41).

Prihvatljiva će biti argumentacija Rešetareva iz ŠD, 87–90, razrađena poslije u IPĚ: dvosložni izgovor postaje od diftonškoga, jer inače ne bismo mogli razumjeti zašto se ne diftongiziraju i drugi primjeri s *ije* (na pr. PIJEMO > \**piemo*), i jer je u štokavskome uopće put kojim kreću inovacije od jugoistoka prema sjeverozapadu (IPĚ, 211). S time se slaže i Ivšićevo zaključivanje u DPG 46, 47. Ovome se može dodati, da u štokavskom vokalizmu uopće nema mnogo mjesta za diftonge, pa je dvosložni izgovor vjerojatno nastao iz težnje da se diftonzi kao strani sustavu uklone iz govora. U jezicima obično postoji usporednost  $uo : ie$ , a u štokavštini je *ie* bio osamljen dvoglasnik. Možda je i u dijelu ikavskih govora glas *i* nastao s istog razloga, t.j.  $\dot{i}\dot{e} > i$ , a ne izravno od  $e$ , koje je zajednički predak ijek. i ik. izgovora. U svakom je slučaju takav proces mnogo uvjerljiviji nego hipoteza, da je ijekavština nastala križanjem ikavskih i ekavskih govora (PNGS, 27, 28). O  $\dot{i}\dot{e} > i$  v. DPG 46, 47; dakle ne samo da su ik. i ijek. zajedničkog podrijetla, nego je gdjekad mogla ikavština postati od ijekavštine.

Kod dvosložnog jata naši dijalektolozi mnogo govore o prirodi vezivnog glasa  $\dot{i}$  između vokala *i* i *e*. Obradivači susjednih područja obično pišu dvosložni jat *ie*: za okolicu Visokoga (VN, 326, 327) Filipović i za Vareš (VD, 38, 39) Žuljić. Šurmin za Sarajevo kaže, da prijelazni glas “*i*” (li<sup>š</sup>ep, li<sup>š</sup>eska i sl.) “odgovara po prilici onakomu glasu, što čini prijelaz od *i* na *o*.” (DSG, 188). Tako je osobito pod silaznim, a pod uzlaznim je “li<sup>š</sup>épa (ili gotovo samo li<sup>š</sup>épa, d<sup>š</sup>éte i t. d.)” (ibid.). Pitanje ovog vezivnog glasa rješava se u još nekim dijalektološkim radnjama. Zanimljivo je Vušovićevo trojako bilježenje: *ije*,  $\dot{i}\dot{e}$  i *ie* (DIH, 7, 8), gdje razne varijante dolaze u različitim kategorijama riječi i oblika.

Vuković (GPD, 12, 13) to pobija i piše o različitim vrijednostima intervokalnog *j* (u jat u i inače) u zavisnosti od susjednih samoglasnika i rečeničnog akcenta (GPD, 13, 42, 43), ali i on piše *j*, *i* i *zero*. Ovom govoru bliži govor tuzlanske oblasti ima prema Brapčevu bilježenju i tumačenju *iie* (GTO, 10, 11), ali kaže da se koleba, da li da piše *mliéko* ili *mlijéko* (GTO, 25).

Ne vjerujem, da uopće ima ijek. s dvosložnim izgovorom, koji bi u jat u imali čisti zijev ili koji bi izgovarali *ije* sa *j* kakvo je u *jak* ili *jug*, ali vezivno *i* može biti reducirano na sam izgovorni prijelaz od *i* u *e* i može ojačati do stupnja kakav je u *kùjē* ili *jèdan*. Ovog drugoga nema u dolini Fojnice (osim jednom u *dvīje*, A-P, ali to je i za ovu riječ izuzetno), no čuo sam ga od istočnih ijekavaca iz Herc. i C. Gore. Samo je gdjekad *i* u jat u malo jače, i to u pojedinačnim slučajevima u nastavcima pridjevske deklinacije, dakle kategorija koju i Vušović ističe (DIH, 8), no kako je *j* slabije nego u primjerima koje sam znao čuti od istočnih ijekavaca, nisam te sitne nijanse ni bilježio. O glasu *i* v. i tumačenje znakova u ovoj radnji i § 18. o glasu *j*.

U brojanim dvosložnim jatovima izgovor bez *i* preteže i u VN i u FN, i to podjednako (Od 796 dvosložnih jatova iz obje nahije 438 *ie* i 358 *iē*). Glas *i* neposredno prelazi u *e*. Ista je stvar i s drugim sličnim samoglasničkim skupovima, na pr. *iā*, gdje je omjer *ia* : *iā* podjednak s omjerom *ie* : *iē* (v. § 18). Znači da postoji tendencija ka uklanjanju intervokalnoga *i*. Iz primjera se vidi, da je kod ik. naseljenika, kad izgovaraju ijekavski, isti omjer kao i kod ijek. starinaca. Filipović (VN, 469) piše: “Liješeva (Liěševa); tako ovo ime izgovaraju i ikavci.” (samo što je akcent Liěševa).

Glas *i* u diftongu *iē* ima s *i* u *iē* zajednički uglavnom samo grafički znak (v. tumačenje znakova: točnije bi bilo napisati ovaj diftong *iē*, ali ujedno i grafički kompliciranije). Kao što je na početku paragrafa već rečeno, *iē* se nikad ne izjednačava s *jē*, nemogući su dakle primjeri kao *lēpo*, *nēsam* (ŠD, 88: Lastavica za Korenicu u Lici). Nažalost nemam mnogo primjera za *jē*; u dolini rijeke Fojnice duljenje pred sonantskim skupinama uglavnom nije provedeno (§ 56), glagoli kao NAMJEŠTATI imaju obično kratak jat: *primješćali* (Vo-M; dugi jat zabilježio sam samo ikavski: *primiššalo*, *primišćati*; GK-M), imenica DJĚDO glasi u k. i m. isključivo *dédo* (§ 9), ostaju dakle samo spomenuti primjeri i p. oblici *žédo* i *žédīn* (potvrđeni O-K, T-K, Z-M, Gr-B), gdje i opet nema glasa *j*, ali već *ž* pokazuje drukčiju prirodu *jē* od diftonga *iē* (iako Rešetar u IPĚ misli, da ne mora biti *Nèžēlko* < *Nèdjēlko*, nego da može biti i prema *nežēla*, a ovdje bi *žédo* moglo biti prema *žèd*, koje je potvrđeno u istim mjestima, ja ipak vjerujem u opoziciju *iē* : *jē*). Mislim da se *je* mjesto *ije* može javljati samo na štokavskom zapadu (ŠD, 88; GPD, 12), a ne vjerujem, da bi ga moglo biti u međurječju Bosne i Drine, jer i tamo je kao i u dolini Fojnice pretežno dvosložni izgovor dugog jata. Brabec doduše piše primjere *sjédī*,



*iscjēpa, bjēloga, svjēta* i sl. (GTO, 11), ali dodaje, da mu se ponekad čini kako čuje “neko kratko *ř*” (ibid.), a to znači, da je zapravo i tu naš *ijē*. To vrijedi i za Vareš, iako Žuljić ne spominje, ali čuo sam *namijēri*li (namirili), *niēsam* (Va-R), *na mijēru, biēlē, liēpa* (Va-P), *sviēta* (Va-M).

Kvantiteta glasa *ē* u dugome jat u gotovo je uvijek duga (v. primjere), kao i u tuzlanskoj oblasti (GTO, 10), a tako je i u Varešu: *prisiēcali, Zviēzdu, ōniēm* (Va-Š), *niēsu, priliēpo, riēti* (reći), *vriēme* (Va-R), *izniēla* (Va-M). Šurmin ništa ne kaže o kvantiteti glasa *e*, ali u primjerima piše *ublijēditi, zasljiēpiti* (DSG, 209), no kao rođeni Sarajlija ne sjećam se da sam čuo takva izgovora, nego samo kao u dolini Fojnice. Od crnogorsko-hercegovačkih govora našem je najslbližnji pljevaljski, pa i u ovome; Ružičić u APIG ima u primjerima *ijē*, a na str. 137. izričito kaže uz Daničićev primjer *srijēda*: “pl. gov. *srijēda*”. Vuković (GPD, 14) doduše spominje i primjer *drijēna*, ali na citiranom mjestu Ružičić navodi Vukov oblik (APIG, 126).

Izgovor *ijē* nije ni inače nepoznat (ŠD, 89), kod Vušovića je *i(j)ē – i(j)é* usporedno (DIH, 7, 8), a Vuković (GPD, 13–16) govori o poludužini (sva tri akc. položaja), koju spominje i Rešetar, ali ne opisuje jednako (ŠD, 88). Vuković poslije govori o *ijē* (*Ije-je* ili samo *je*, 35), ali ne iznosi ni rasprostranjenost ni kolika je dužina (Brabec krivo citira to Vukovićevo mjesto – GTO, 10 – jer primjeri ne govore o *ē*, nego o dvosložnosti). U dolini Fojnice *e* u *ijē* općenito je normalno dugo, ne poludugo. Gdjekad je upravo nekako otegnuto (u nastavcima pridjeva i zamjenica i pri naglašenu, polaganu govoru), a Vuković spominje iste kategorije za produženi poludugi *e* (GPD, 15, 66). Njegovo bi objašnjenje o nastanku ovih dužina (ibid.) moglo biti točno, to više što je ovdje već spomenuta djelomična redukcija glasa *i*.

Kao što je Vukoviću izuzetan *ē*, tako je u dolini Fojnice izuzetan *ě*, osim u riječi *dvjě*, gdje je redovno *ě*. Primjera s poludužinom kao *đijěte* (S-P) ima desetak, no mnogo su važniji oblici s pravim kratkim *ě*: *ōdniēlo, mīēr* (Tj-G), *zapoviēdā* (A-P), *liēpo* (Vo-M), *riētkō* (R-H), *riēka, riēku* (P-M), *riēka* (Gk-M), *tiēzēm* (Os-L), *tiēzēm* (Bo-J). Ovakvi primjeri s nesumnjivo kratkim *ě* češći su u FN nego u VN, ali ima ih ipak neobično malo. Osim teritorijalne nemaju nikakve druge značajke. Pod uzlaznim akcentom ima ih još manje: *dijěte* (DP-K), *sijěna* (pl. od sijeno; Se-M; F-B), sve iz FN, i *klijěšća* (A-P) iz VN. Inače je svejedno da li je jat naglašen ili nije: *s tiēm* (V-Č), *pō tiēm* (Ro-T). I u Brapca imaju dva primjera s *ijě* (GTO, 10 – treći primjer ne vrijedi).

Konačno, nađe se vrlo rijetko dvosložni izgovor sa silaznim na *e*, na pr. *zapoviēdā* (V-Ča), *siēno* (Tj-G), što će biti slučajan izgovor. I Brabec ima u tekstu pokoji takav akcent (GTO, 123, 130), ali kako to ne spominje, možda je pogreška. Jasno je, da se ove spomenute riječi s *i(j)ě* i *i(j)é* nalaze i u obliku običnom za sustav, pa i kod istih osoba.

## § 7. Ikavština i ikavizmi u dolini Fojnice

Ova dva pojma moramo u dolini Fojnice dobro razlikovati. Čistih ikavaca ovdje danas uopće nema, došavši u ijekavsku sredinu oni su se više ili manje poiijekavili. Svi su doseljeni ikavci katolici i u dolini Fojnice koncentrirani su između Fojnice i Kiseljaka i izmiješani sa starijim k. i m. pučanstvom (v. o stanovništvu u uvodu i § 81.). Kako su to vrlo mladi naseljenici, nisu još napustili svoj govor – nastala je prava ikavskoijekavska mješavina od Fojnice do Kiseljaka. (Kod Kiseljaka ima i ijek. naseljenika od Kreševa). Ikavski naseljenici ne prelaze u većem broju u VN, naselili su samo selo Zagorice, najbliže fojničkoj nahiji, ali uglavnom nisu zadržali ikavštinu, a dosta ih ima po brdskim liješevskim selima, gdje govore mješavinom poput one u FN. Dalje od ovih graničnih sela doprli su samo pojedinci, ali kad prijedemo Bosnu, onda im se broj opet povećava u pravcu prema Sutjesci, gdje se spajaju sa starijim k. ijek. pučanstvom našega govornog tipa (ovaj je raspored naseljavanja razumljiv – u dolini Bosne ovdje danas nema staroga k. pučanstva). Treba dakle govoriti odvojeno o poluikavskom k. stanovništvu i o ijekavcima svih triju vjera (od k. Fojnica i djelomično stara k. sela kao Tješilo i Selakovići, u široj dolini Kreševo, u susjedstvu Sutjeska i Vareš). Katolici poluikavci, iako su se prilično prilagodili govoru starinaca, ipak uglavnom nemaju neke značajke toga govora: glas *Ď*, silazni u sredini riječi, akcente kao *pečemo*, *živemo*, *Īvina*, *na ramènu* i kratak slog pred sonantskom skupinom. Time se i razlikuju od katolika ijekavaca u Fojnici i Kreševu i od muslimana, koji su svi ijekavci.

Mješavina u poluikavskim selima nema pravila, ikavski se i ijekavski oblici upotrebljavaju po volji: *svít*, *sviĵeta*, *po svítu* (Pa-T), *svìdok*, *svìdoka*, *svjèdòku* (P-K), *vrìme*, *bìjèlā*, *lìvòm*, *nìesu* (Lo-T), *òbisi*, *sĵèčām*, *ļevšā* (DP-K), *prìtī*, *sĵēne* (N-O). To je dakle ono što M. Pavlović zove “mehanička mješavina” (SGJO, 105, 106). Sličnu situaciju opisuje i Rešetar (ŠD, 76), pa i ovdje ima hiperkorekcijā jata (primjeri u § 4. iz ovih su sela). Ali ako govore ijek. oblik, ovi ga ikavci izgovaraju poput ijekavaca u dolini Fojnice (§ 6.) i imaju osnovne značajke njihove ijekavštine: kod *ir* : *ěr* odnos “ikavskih” i “ijekavskih” oblika čak je više u korist *ěr* nego u riječima s etimološkim jatom (v. § 8.), kod priloških i zamjeničkih korelativa s *ně-* ovdje je *ñe-* apsolutno, bez ijednog ikavskog oblika, a kod ijekavaca se ipak nađe u objema nahijama pokoja riječ s *ne-* (v. § 9.). Ipak valja spomenuti, da je *ñe-* obično ili čak redovno u zapadnobosanskih ikavaca (GOIG, 5).

Ikavizmi kod ijekavaca u dolini Fojnice mahom su oni primjeri, što se pojavljuju u ijekavskim i ekavskim govorima na najširem području. To su u prvom redu morfološki ikavizmi *gòrit* (V-Ća), *vìđla* (V-Š, ali *vĵiet* V-Ć; R-A), *žívít* (Sm-S, Ro-T, F-B), a onda i pojedinačne već poznate riječi:



*bizali* (T-F), *pòbizě* (Z-B), *bizat* (V-P), *bizě* (Ro-T), ali *pòbjegō*, *bjěžāli* (V-Š); v. i primjere s *bjež-* (§ 5.). I u Kreševu *bizāli* (Kr-M).

*sìdjeli*, *sìdjet* (A-P), ali *sjedim* (R-H, V-Ča), *sjedî* (V-Ča), *sjedē* (A-P), *sjedio* (M-O), *sjedēci* (T-H), *nè sjedēm* (V-K), *sjedît* (Vo-M), *sjedîte* (F-B);

*sikira* (Z-P), *sikiru* (Z-P; V-Ča);

*dite* (U-L); u § 6. mnogo ijekavskih oblika iste riječi u primjerima;

*zapovìdnik* (Vo-M), *zapòvidjet* (T-B), *zapòvidî* (V-Ča), *propòvidila* (T-H), ali *zapovìjēdā* (A-P), *zapovìjēdā* (V-Ča). I u Kreševu *ispòvidila* (Kr-M);

*dvî* (Z-M), ali *dvije*, *òbadvije* (A-P), *òd dvije* (Vo-M), *ì dvije* (V-B);

*čòik* (A-M), *čòik* (M-O; O-H; V-Č; A-P), *čòika* (A-P), *čòika* (T-B), ali razne ijekavske varijante B-V; V-E, S, Sa, Š; Z-M, pa čak i kod poluikavaca L-L; P-M; Gk-M; Os-L; Se-M.

Ove su riječi leksički ikavizmi i inače labilna jata, nalazimo ih kao ikavizme u raznim pa i u najčistijim ijekavskim i ekavskim govorima: u Donjoj Podravini *sikira*, *dvî* (ŠDP, 57), u Banatu (ijekavizam) *dijete*, *sikira*, *sikirica* (Ivić: O govorima, 147), u Pocerju *sikira* (APoG, IV), u tuzlanskoj okolini sve (GTO, 11), kod ijekavaca u Hrvatskoj *dvî*, *sikira*, u Dubrovniku *sizet*, *-vižet* (*pripòvižet* i sl.) (ŠD, 71).

Neki od ovih primjera i nisu leksički ikavizmi u pravom smislu. Kod riječi ČOVJEK “ikavizam” može biti i svojevrsna redukcija (*čòika*; A-P). U primjerima kao *sìdjet*, *zapòvidjet*, *pripòvidila* **i** će biti disimilacija, jer se redovno pojavljuje u onim oblicima, gdje bi bila dva jata, a u prezentu, gdje je *-im*, **je** se vraća (v. primjere).

Ostali se ikavizmi kod ijekavaca u dolini Fojnice dadu lako objasniti. Riječ *nèdīla* (F-J), *nèdīlē* (V-K), *nèdīlōm* (Z-B), *nèdīle*, *nèdīlā* (T-H) ima asimilaciju s glasom *l*. Još jedan morfološki ikavizam (prema NIJE) imamo u primjerima *nísam* (Vo-R; O-K; V-Š), *nísmo* (R-H; A-P), ali tu su ijek. oblici mnogo brojniji: *niésam* (O-K; Ku-G; V-P; Z-B), *nijésam* (A-P, M; F-B; V-Č), *nijésmo* (Z-M; Za-L), *niésu* (Vo-R). Čak i poluikavci imaju više ijekavskih oblika (GK-B; C-X; Lo-T; Tj-G), ik. (Tj-G; Gk-K; DP-K). Kod NISAM ikavski su oblici obični čak i u Crnoj Gori (ŠD, 71). Ikavizmi kod glagola RAZUMJETI, koji uopće nemam s ijekavskim oblikom, ni u prezentu, broje se također u morfološke ikavizme (DIH, 11).

Redovni su ikavski oblici koji su i u književnoj ijekavštini s ikavskim refleksom, kao dat. i lok. sing. *a*-deklinacije i ličnih zamjenica, **ě** ispred **j**, **o** (< l) i **l** (*nediła* je već spomenuta). Samo ispred **o** (< l) može se izuzetno naći i **je**, osobito gdje se smjenjuju oblici s **i** i s **je**: na pr. *šćèo* (U-L, S; Sr-B, ali sa **i** TP-K; V-K; T-H; St-Z), *smjèo* (Kž-M).

U deklinaciji pridjeva i zamjenica govore se usporedo ikavski i ijekavski oblici i u ikavskom i u ijekavskom pučanstvu, a po svim su selima gotovo češći ijekavski nastavci: *pò tiēm* (V-Č), *u tiē* (tih; V-Ča), *s tiēm* (Ro-T), *ñemačkīē* (g. pl.; Ku-G), *svòijē* (g. pl.; V-Ča), *sà stārijēm* (TP-K), *nāšīē* (g. p. Sr-B), *břziēm* (V-K).

Gotovo je redovan ikavski refleks jata u *prē-*, *prēd-*, *prēd* i *prēko*. Prefiks *pri-* nalazimo (u zagradi broj primjera): A-P (3); Be-P; F-B (4); G-D (2); Ku-G; O-K; Ro-T (3), So-X; St-M, Z; V-B (2), Č (2), Ča (3), M (3), P (3), Š, Z; Vo-M; Z-B, Š.

PRE-: Ku-G; O-K; Ro-T; Sr-B; V-Ča (2). Prva su dvojica pravoslavni, druga trojica muslimani. Kod primjera sa *i* imamo sve tri vjere (izostavljeni su, jasno, k. poluikavci).

PRID: F-B, I; T-H; V-K, P, S, Š; Za-L. Zastupljene su sve tri vjere, a za *pred* ima samo jedan m. primjer (V-Š).

PRIKO: F-B; G-D; M-O; R-H; St-Z; T-B; U-Ž; V-Č, B, P, Š (2); Vo-M; Z-M. Za *preko* samo jedan p. primjer (O-K), a kod primjera sa *i* zastupljene su sve tri vjere.

Naglašeni prilog *prēko* govori se također ikavski: *prīko* (A-P; F-B; St-Z; V-Š). Uz ove k. i m. primjere jedan p. ek. refleks: *prēko Bōsnē* (t. j. prijeko preko Bosne; Ku-G). Kad je ta riječ imenica, onda ima normalan ijekavski refleks: *Prīēko, is Prīēkōg* (V-B), *Prījēko, ū Priēkōm* (V-Š; dio Visokoga) ili *īš Priēka* (V-B; iz krajeva “priko Sāvē”).

O ikavskim i ijekavskim dočecima u prilogu § 9.

## § 8. Glasovi *i, ě i r*

Glasovna skupina *ir* prelazi u dolini Fojnice u *ēr* i taj se “jat” ponaša kao i svaki drugi na ovome području. Promjena (od ijek. su navedeni svi oblici, a od poluikavaca samo ijek.) obuhvaća ove riječi:

BIRATI i izvedenice: *biérati* (L-L), *bīērā, biérō* (Kž-M); *izābjerat, sàbjerat* (F-T), *sābiērā, sàbjerā* (V-Š), ali: *sābirat* (V-Ča).

DIRATI: *diérnō* (Bo-K), *diérat* (V-P), *diérat* (P-L), *diērām* (B-V).

KRUMPIR: *kompiēr* (F-B), *kòmpiēr* (Bo-M), *kompiéri* (Ro-T), *kompiére* (Os-L; N-O; Tj-G), *kròmpiēr* (P-M), *krompiēri* (Lo-T), *kròmpiēr* (N-O), *kompiēri, kompiērā* (R-H), *kumpiēr* (U-L; G-D; V-Š), *kumpiēri* (St-Z).

MIR i izvedenice: *mīēr* (K-K; R-H; Os-L), *mīēr* (Tj-G), *miéran* (V-K), *miérni* (Tj-G; F-B), *mjèrūj* (P-L), *nāmīērī* (Bo-M), *podmīērē* (R-H), *podmiérit* (V-Č), ali *mīrnā* (*mīrnā dōba*; St-Z).

PIR: *pīēr* (F-D; P-M), *na piéru* (P-M), *na piēru* (F-B), ali *pīr* (F-B).

-PIRATI i izvedenice: *ispjèrāc* (*ispjerać zlata*; F-D), *izāpjerat* (V-Š).  
riječ *zāpjerka* (nekakva bolest u želucu; Z-B).

SIROMAH i izvedenice: *sjeròmahu* (R-H), *sjeromáhu* (Sm-S), *sjeròta*, *sjeròtica* (Kž-M), *sjèroćādi* (St-H), *sjeromásšina* (P-L), *za sjeròmašna* (Ku-S).

VIR i izvedenice: *vjèr* (S-P; Ku-G, S; Z-B; V-Ča), *vjèr* (F-B), *vjèr* (U-L; A-D), *u vjèru* (P-M), *ù vjèr*, *vjèr* (O-K), *izāvjerē* (V-S).

VIRITI: *zaviérit* (Z-F).

-ZIRATI: *obāzdjērā se* (A-P), *obāzdjerat* (V-Š), *obāzdjerāš se* (V-Č), *a obāzdirāš se* (Z-B).

Riječ PASTIR ovdje se malo govori (obično *čoban*), ali ipak *pàstjēr* (Tj-G). Primjer *štūdijērā* (Ku-G) ne vrijedi mnogo. U Kreševu je ova pojava ista kao u dolini Fojnice: *mjēr* (Kr-J), *sābjerā* (Kr-B) i sl. (v. i ŠD, 74).

Zanimljivo je, da ova promjena ne zahvaća sve riječi s *ir* (mirisati, sir, pirinač i sl.), nego samo pobrojane, a te iste riječi poznaju prijelaz *ir* > *ēr* i u drugim govorima: u Varešu (VD, 38; a i sam imam dosta primjera), u Divkovića (MD, 67, 68), drugdje po Bosni (Repovica, Podbrežje, Žepče, Tuzla, okolica Maglaja, Banje Luke, Gradiške, Tolise – ŠD, 74; tuzlanska oblast – GTO, 16; Tešanj i Maglaj – NBG, 239–244; nešto i Sarajevo – DSG, 190), u Dubrovniku i drugim ijekavskim govorima u Hrvatskoj (ŠD, 73, 74; Slavonija: DPG, 18, 19, 43–45), u hercegovačkim, bokeljskim i crnogorskim govorima (ŠD, 74; GPD, 17; DIH, 10). Dosta starijih, osobito bosanskih potvrda nalazimo u ARj (na pr. mir, pir). Objašnjenje ove pojave mora po mojem mišljenju biti fonetsko, t. j. otvaranje glasa ispred *r*, kao što iznosi Ivšić u DPG, 43–44. Mislim da je Ružičićev materijal potpuno potvrdio to tumačenje (NBG, 139–144: *ir* > *ēr*). Ipak se ne mora sasvim nijekati mogućnost talijanskog utjecaja, ali samo za sufiks *-ir* (DIH, 10), iako taj utjecaj nije potreban.

Možda je *i* > *ē* i ispred *l* u primjerima *cvieli* (A-P), *cvjēlī* (neprelazno; V-Č), koji imaju paralelu u Varešu (VD, 30; moje bilješke) i u starim piscima (ARj *cvijeliti* i *cvjēti* – cvijeljeti: Dubrovčani, Divković, Martić, narodna književnost, čak i ek.). Iako tu može biti izravan refleks, ili pak kontaminacija dvaju glagola, ipak radije vjerujem u utjecaj glasa *l*, možda i *v* (DPG, 45, slično). Isto mislim i o prezimenu hrvatske plemićke obitelji *Radiélović* (ARj Radilović, ali ne u Fojnici, no ima sličnih toponima, v. i FSF *Radijelovići-Radelevići*, 12, danas u Fojnici i *Radiélević*, F-B).

S prijelazom *ir* > *ēr* povezan je i prijelaz *ri* > *rē*:

*priēcat*, *priēčā*, *priēčke* (priče; P-L), *priēcō* (A-P), *otpriječō* (T-H), ali: *pričali* (Ku-G), *pričali*, *priča* (Kž-M); *pričkaza* (U-S), *pričglāvākā*, *pričglāvci* (R-H), ali s kratkim *ri*: *pričglāvke* (Sm-S), *pričglāvke* (R-H), *pričglāvci* (V-Ča); *kōriēsno* (R-A), *òt kōriēsti* (O-K); *priēscevi* (A-P, ali oblici s *i* A-M; O-K; V-Č, Ku-G, S).

Na ovom su području dosta česte zamjene *pri* > *pre*: *prèznat* (R-A), *prejávio*, *prèjávī*, *prèsilno* (V-Ča), *prèstavī* (Kž-M), i sl. Oba su prijelaza **ri** zabilježena na više mjesta (DPG, 44; VD, 38; GTO, 15; DMD, 50). Nestabilnost u jatuu kod mostarskih ikavaca može utjecati na zamjenu prijedloga (DMG, 50), ali i ovdje će biti fonetski razlozi za *pri* > *pre* i uopće za **ri** > **re** (DPG, 44), a najbolja je potvrda za to, što se i u pravih ikavaca katkada razvija takav proces (GOIG, 6).

U ovom paragrafu valja dati još samo dvije napomene. U tuzlanskoj oblasti nije kod svega p. stanovništva poznata pojava **ir** > **er** i sl. (GTO, 16), tamo ona ne zahvaća sjeveroistočne pravoslavce. U dolini Fojnice nema vjerske razlike. I drugo, u Posavini samo **i** ispred **r** prelazi u **e**, a **i** ostaje (DPG, 44, 45). U dolini Fojnice ne razlikuju se **i** i **ī**, ali pojava je ipak čvršća kod **i**.

O **rě** > **rje** > **re** v. idući §.

## § 9. Ekavizmi

U paragrafima 7. i 8. govorilo se samo o odnosu glasova **i** i **e**, u § 6. o izgovoru ijek. jata. Kako bi se odredio tip ijekavštine u dolini Fojnice i njezino mjesto na dijalektološkoj karti, potrebno je da utvrdimo odnos **e** : **e**.

Ek. refleksi javljaju se u tri kategorije: 1. suglasnik + *rje*; 2. ekavizmi književne ijekavštine, i 3. izolirani ekavizmi. Jasno, razlika između 2. i 3. samo je formalna.

**rje** > **re**. Dolina Fojnice izbacuje *j* kao i književna ijekavština: *vremènima* (V-S), *vrèdnijā* (V-Č), *vrèca* (V-Ča), *vrèšine* (Gk-M), *strèlicu* (St-Z), *brègovi* (O-K) i sl. Glas **j** ostaje gdje i u knjiž. jeziku: *rjècici* (V-Š), *rjèžga* (R-H), *starjèšina* (P-M), *stārjenīk* (V-Ča) i sl. Ukoliko su ovakvi primjeri u književnom jeziku sa *e*, onda je tako i ovdje: *rèzala* (P-L). Ni primjeri *strjèlicōm* (V-Š), *grjèšnīk*, *grjèšnīci* (Tj-G) nisu daleko od književnog jezika – v. Vukov rječnik. Neobičniji su samo oblici *òdrjèzānu* (Z-F), *sà srjècōm* (V-Ča), *òbrjèžak* (brežuljak; Bc-P); sva su tri zabilježena primjera iz VN. Sličnih oblika ima i u tuzlanskoj oblasti (GTO, 14).

Riječ CESTA ima u dolini Fojnice glas *t* mjesto *c* (v. § 32), i ima samo ekavski oblik, kao i u većini ijekavskih i ikavskih govora i književnom jeziku.

Pojedinačni izolirani ekavizmi nisu baš rijetki u dolini Fojnice. Gotovo svi pojavljuju se i u drugim neekavskim govorima, ili su pak u ijek. i ek. govorima ikavizmi – dakle uglavnom riječi s labilnim jatuu. Zanimljivo je, da su neki od ovih ekavizama poznati samo kod k. i m. stanovništva, a p. imaju ijek. refleks.

*Bèlè Vòde* (P-M, zaselak), *Bīèlè Vòde* (P-K, čestica). Bit će da je i jedno i drugo isto mjesto, a na vojnoj karti zaista ima lokalitet *Bele Vode*, samo se ne raspoznaje što je.

BITI: samo jednom *bè* (R-H). Ispitanik je muslimanka, ali usp. također m. *bjèhu* (U-L).

DJEDO: *dédo* (V-Č; U-L; Lu-T; P-K; Ro-T; Os-L; Se-M), *dēdô* (vokativ, V-Š), *dēdē* (V-P; T-B), *dédē* (P-M; F-B), *dédē* (Se-M). Isto i *pradédo* (F-B; Se-M), *prāndédo* (Gk-K). Ovako imaju svi m., a također i katolici, ikavci i ijekavci. Kod p. imamo samo ijekavski: *žédo* (Gr-B; O-K; TP-M; Z-M). U pridjevu: *dēdina* (Gr-K; St-Z; U-L; O-H; M-O; Gk-K; F-B), *dēdina* (F-B), *dédina* (Ko-P), *dédina* (Se-M; P-M), *dédin* (Pa-B), *dēdinē* (Ro-T), *dēdino* (R-H; T-B; Z-B; V-Č; Ro-T; M-O), *dédino* (Za-T; L-S). Kod p. opet samo je: *žédin*, *žédina* (O-K), *žédino* (T-K; Z-M). Primjer *dēdino* (B-V) jest doduše od pravoslavca, ali nije izveden od *dédo*, nego od *dēda*, a sam ispitanik kaže, da se običnije govori *žēdovo*. Ukoliko riječ nije hipokoristik, imamo i kod k. normalan refleks: *prāndjed* (Bo-M; usp. p. *prānzjed*, O-K), *djēd* (Pa-B), *djēda* (gen.; P-M), *djēdōvā* (Bo-K). Osobito je kod svih ovih riječi, da p. ovdje izuzetno imaju *dě* > *že*, a poluikavci k. ni u osnovnoj riječi ni u izvedenicama nemaju *i*, nego *je* i *e* prema značenju.

DJETELINA: *dētelina* (V-Ča, Š), *dētel'na* (V-Ča), *dētel'nu* (O-H), ali p. imaju *djētelina* (Ku-G), *djētelinu* (O-K).

DVIJE: *ōbodvē* (sic; Ba-B). Ispitanik je k.

LIJETATI: *lētā* (Kž-M). Izoliran primjer (usp. *liétajūć*; Bo-M, u susjedstvu i također k.).

MIJENJATI: *mēhajū* (Vo-M), *priménio* (Premijenio, ARj; Ro-T). Ali *mijénō* (Ro-T), *ne mijēnā* (V-Č). Ovaj se ekavizam javlja samo kod m. i samo u FN.

TJERATI: *isterala* (T-F), *isterali* (Pa-B), *isterō* (Pa-T), *isterat* (P-M), *ōterali* (T-B). Osim ovih k. i m. ekavizama, koncentriranih u blizini Kiseljaka u objema nahijama, ima još jedna neuobičajena pojava: *pòcerāj* (Ku-G; p. u dolini Fojnice imaju vrlo rijetko *tě* > *će*), *pòcerat* (L-S), *ist'erali* (Tj-G; k. inače uopće nemaju *tě* > *će*). Primjer *istirā* (F-I) nije ikavizam u fojničkoj ijekavštini, jer se ispitanica udala u F iz poluikavske okolice. Normalni su refleksi *dòtjerō* (A-P; Z-Š), *pòtjerat* (R-H), sve VN, sve muslimani. U Kreševu *dòtjerō* (Kr-J).

TIJELO: *tēlo*, u *tēlu* (Ku-G), *po tēlu* (O-K). Oba su primjera VN, oba p.

ZJENICA: *zēnicu* (Ro-T). Musliman, FN.

Svi su ovi ekavizmi zabilježeni samo kod k. i m. pučanstva, a p. imaju redovan refleks, samo je u primjeru TIJELO upravo obratno. Ekavizam *dedo* ne spominje se koliko ja znam u bosanskoj dijalektološkoj literaturi (ni ARj; ali ima ga Milas, samo u rječniku, DMD, 83), ali u Bosni sam ga slušao kod m. iz najrazličitijih krajeva, a katkad i kod katolika. *Meñati* je izolirano kod m. u FN, a *letati* je analogija prema *let*. Glagol *-terati* spada u riječi s labilnim jatom – slušao sam ga po Bosni s *ti* ili *će* kod ijek. koji izgovaraju *tě* redovno kao *tje*.

U *detelina* imamo zakonit refleks  $e$  (ARj). Ostala dva ekavizma potvrđena su u raznim govorima: *telo* (Šurmin: O govoru herc., 165; DIH, 11; DPG, 46), *zenica* (VD, 255; ŠD, 67; DMD, 49; Pravopisna pravila, 109).

Prijelaz  $e > \check{e}$  imamo samo u *svijétiti* (Sr-B). Sličnu pojavu spominje Vuković (Prav. pravila, 113) za istočne ijek. govore, ali moj je ispitanik musliman.

U priložima DOLJE, GORE i OVDJE, TU, ONDJE imamo u dolini Fojnice refleks  $i$ ,  $je$ ,  $e$ , u GDJE i složenicama samo  $i$  i  $je$ . Primjeri *gore* i *dole* imaju etimološki jat, ali su pod utjecajem srodnih po postanju priloga s  $i$  umjesto jata (leti, zimi, ARj); prilozi s *-dje* imali su upravo *de*, ali pomiješase se s prvima. Od poluikavaca donosim samo neikavske reflekske.

DOLJE: *dòli* (St-Z; Gr-B; V-Š; T-B; A-P), *dòle* (Tj-G; Kž-M; P-M), *dòle* (St-Z);

GORE: *gòri* (O-H; R-H; Gr-B; Ku-G; V-Ča, Š), *gòre* (V-Š; Ro-T), *gorikāre* (Gr-K), *gorikāre* (Ro-T);

GDJE: *gdì* (R-H; A-P), *dì* (A-P; Z-F; V-Č; R-H), *digod* (U-L), *gdjè* (U-L), *gd'e* (V-Š), *gžè* (V-Ča), *d'e* (Vo-R), *žègodërce* (GP-Š); NEGDJE: *nègdi* (Gk-B), *nèd'e* (Se-M), *nèžen* (O-K); NIGDJE: *nìgdi* (Z-Š; St-Z), *nìd'e* (P-M);

OVDJE: s *-de*: V-P, S, Č; U-S; T-B; B-V; Ku-G; Tj-G; P-M, K; Ro-T; Os-L; Ba-B; F-B; Bo-I; Ko-P; s *di*: V-Š; A-P; T-S; s *-dje*: O-K; T-S; Se-M; F-J (za oblike i akcente v. priloge).

TU: s *-de*: St-H; Kž-M; V-Ča, S; R-H; O-H; Pa-T; Gk-B; Os-L; Vo-M; Ko-P; s *-di*: A-P; O-K.

ONDJE: samo s *-de*.

Ovi prilozi nemaju mnogo važnosti za karakterizaciju govora, jer su po cijelom štokavskom području vrlo varijabilni. Važno je samo, da se u dolini Fojnice vjere ne razlikuju u ovoj točki. Ali kod zamjениčnih i priloških korelativa s *ně-* imamo vrlo zanimljivu diferencijaciju između p. s jedne i k. i m. s druge strane. Osobito je značajno, da poluikavci imaju samo *né-*, bez ijednog ik. refleksa, a od ijekavaca imaju, uz neznatne iznimke, k. i m. *né-*, a p. *ne-*. Zato su ovdje citirane obje grupe posebno.

Katolici i muslimani samo *né-*: Ba-B; Bo-M; Bc-P; F-J; Gk-B; Ki-X; L-S; Lu-B, T; L-G; N-O; Os-L; P-K, L, M; Pa-T; Se-M; Sr-B; Tj-G; V-Ča; uz *né-* imaju i *ne-*: A-P; F-B; Vo-M. Zabilježeno samo *ne-*: V-S, Z-B; Kž-M.

Pravoslavci samo *ne-*: Gr-B; Ku-G; O-K; Sm-S; TP-M. Uz češće *ne-* zabilježeno i *né-*: G-D; TP-K. I u tuzlanskoj oblasti p. imaju *ne-*, a k. i m. *né-* (GTO, 13, 157), a ista je pojava u Žepču i Zavidovićima ("Ije-je ili samo je", 36). Jat u *ně-* važan je i za granicu prema sarajskom govoru, koji ima za sve tri vjere uglavnom samo *ne-* (DSG, 190, a tako i danas: Sa-H), kao i p. na liniji Tuzla-Kiseljak (Žuljić ništa ne piše – VD, 38 – da li i vareški p. imaju *ne-*, a ja također imam iz Vareša samo k. i m. podatke).



Ovdje su činjenice o jat u dolini Fojnice iznesene osobito opširno. To je bilo potrebno zato, što se u literaturi ovaj kraj često ubraja u ikavski govor. Rešetar doduše ubraja Fojnicu u ijek. teritorij (ŠD, 69), Belić također (SHD, 126), ali on sumnja, da su ijekavci “ščakavci” u Fojnici, Kreševu i Varešu pravi ijekavci (ibid., 127), a ne sumnja u čakavske utjecaje na ovaj govor (ibid., 130). Ni u poznatoj polemici između Rešetara i Belića u “Brankovu kolu” 1909., gdje se govorilo i o ovome terenu, nije ništa riješeno. Zato će se u zaključcima ovog prikaza morati razmotriti svjedočanstva o jat u historiji ovog kraja, toponimiji, migracije i veze sa susjednim govorima.

## § 10. Glas *ä*

Ovaj vokal dolazi samo u FN i, koliko sam mogao ustanoviti, samo u nekim određenim riječima, u kojima postaje od *a*, *e* ili *i*. Izgovara se kao jako otvoreni *e*, kojemu je zvuk na sredini između *a* i *e*, ali tvori se u sredini usne šupljine, otprilike gdje i *a*. Kako nikad nije naglašen, izgovara se jasno. Glas je ipak akustički sasvim individualan. Prvi sam ga put čuo u imenu sela PARIŽEVIĆI i nisam znao, kako da ga napišem, kao varijantu *a* ili *e*, a na karti je stajalo *i*, Filipović pak piše *e* (VN, 489). Dolazi u riječima:

*Bënät*, gen. *Bënta* (P-K), *niva*; *kàmäru* (P-L), *kàmäre* (Gk-M); *Käštäle* (N-O), stijene na Zahoru; *krčäline* (Gk-M), *krčävina* (DP-K), *Krčävine* (P-K), apelativi i toponimi; *krèvät*, *krèväte* (Kž-M); *miläc* (gen. *miläcä*; Ra-B; Kž-M; Lu-B; Gk-B); *muslämänä* (Bo-S); *nëprijäteli*, *prjäteli*, *prijätälä* (BO-S); *nisäm* (DP-K; Gk-K), *i jâ säm* (Bo-M); *Paräževiči* (Pa-T, B; Kž-M); *pökisälī* (Kž-M); *kisäl* (Bo-K); *zlöcästi* (Bo-M), *zlöcästa*, *zlöcäste*, *zlöcästu* (Kž-M).

Glas *ä* postaje od *a* u pet riječi (*Benät*, *kamära*, *miläc*, *nisäm*, *prijätel*), od *e* u tri riječi (*krèvät*, *kisäl*, *zlöcäst*), a najvjerojatnije još dvije (*krčäline*-*krčävina* i *Kaštäle*, iako bi one po materijalu u ARj mogle imati i *a*, samo što je to semantički malo vjerojatno), od *i* dvije (*muslämani*, *Paräževiči*). ARj ima *Pareževiči* u fojničkom i *Pariževiči* u rogatičkom kotaru. No iako i Filipović piše *Pareževiči*, kako je već spomenuto, u Kiseljaku kažu, da je pravi naziv *Pariževiči*. Kako bi se dobila točna slika o *ä*, potrebne su ove činjenice.

- ä* se javlja na prostoru od Kiseljaka do raskršća Kiseljak-Fojnica-Busovača (izuzeci: N-O i Lu-B po jedan primjer, DP-K dva). N-O ima *ä* u riječi *Kaštäle*, koja ostalima nije poznata, a Lu-B ima i *a* u svome primjeru (*miläc*).
- ä* govore k. poluikavci (izuzeci muslimani Gk-B, K).
- ä* dolazi iza sonanta *j* (1), *l* (2), *m* (1), *n* (1), *r* (1), *v* (1). Izuzeci *ć*, *č* (2), *s* (2), *t* (1).
- ä* dolazi ispred sonanta *l* (3), *m* (2), *r* (1), *v* (1). Izuzeci: *ć* (1), *s* (1), *t* (3), *ž* (1).

- e) uz *ä* je uvijek ispred ili iza njega sonant, ali čak i tu ima iznimka *zločäst*.
- f) *ä* nije naglašen. Tu nema iznimke: *muslāmānā*, ali *muslimān* (Bo-S).
- g) neke od riječi s *i > ä* i *a > ä* imaju u okolici prijelaz u obično *e*: *prījetelī* (St-Z; R-H), *prītetel* (Bo-P) (sve VN), i u Kreševu: *muslemānskōm* (Kr-K).
- h) poneke od riječi s *ä* izgovaraju se s običnim vokalom *i* u selima, gdje je *ä* poznato u drugim riječima: *kīsel* (Pa-T), *na krēvetu* (Pa-T), *niésam* (Gk-B), *nijésam* (Pa-T).

Teško je reći, da li je *ä* glas u nastajanju ili u izumiranju, no bit će najprije, da tu imamo proces presječen već u začetku. Usprkos primjeru *zločäst* mora da je ipak sonantsko susjedstvo uzrok, a i iza *ć, č* moguć je prijelaz *a > e* (DIH, 12; GPD, 8-10; DPG, 53; ŠD, 98). Po zapadnoj se Bosni često čuje *zločast* (prema *-ast* ili prema ZLOĆA), a svi što govore *ä* noviji su naseljenici, ponajviše iz tih krajeva. Osim toga moramo misliti i na redukciju, a već je rečeno, da se *ä* kao uvijek nenaglašen glas izgovara slabo i ne baš jasno. Zato bi se konačno moglo zaključiti, da je *ä* oslabljena varijanta glasa *e*, kojoj je boja uvjetovana susjednim suglasnicima (sonanti i *ć/č*) i koja se izjednačila s procesima *a > e* i *i > e* u istom položaju, što dolazi u susjedstvu. U svakom slučaju to nije fonem u fonološkom sustavu, jer za to ima premalo uvjeta, iako je glas fonetski individualan. Budući da glasa *ä* nema u pravom govoru u dolini rijeke Fojnice, nisam na nj obraćao mnogo pažnje. Sami ljudi što ga govore izbjegavaju ga, čim se pokaže zanimanje, i odmah pažljivo izgovaraju riječi. Zato su svi primjeri mogli biti zabilježeni samo iz spontanog govora ili su odgovori na prvi upit.

## § 11. Vokal *r*

Glas *r* nema mnogo odstupanja prema književnom jeziku. U imenu sela DEŽEVICE (ARj, od XV. st.) imamo u Kreševu *r*: *Držēvīcā* (Kr-B). U dolini Fojnice umeće se *r* i to je najvjerojatnije isprva bila analogija na sela s nazivom *Dražēvići* (ARj; dva sela, visočki i fojnički kotar). Tako se danas u FN govori *Dražēvice* (Os-L; Se-M; F-B), a Filipović piše (VN, 478): “Draževica, selo za Kreševom”. U Fojnici i bližoj okolici više se govori *Drežēvice* (F-B, R; Se-M; Tj-G), u *Drežēvīcā* (Tj-G). Redukcijom *a* ili *e* postaje kreševsko *r*.

U riječi BARDAK i vokativu BRATE otpada *a*: i *r* postaje vokal (v. § 1), ali u *bardak* *a* može i ostati (ibid.). Riječ AŠLAMA (ARj; *ašlāma*) govori se i tako (*ašlāmā*, V-Č), ali i s umetnutim *r* (*aršlāme*; V-Š; i ARj sa *r*). Kao u riječi *bardak* *a* može otpasti: *ršlāmā* (V-Š), ali *r* se ovdje slabo čuje. Zato bi primjer *’šlāmā* (V-Š; trosložni izgovor, akcent drukčiji) mogao biti primjer redukcije *r*.



Redukcijom glasa *i* postaje *r* u primjeru *prpòvīdā* (Tj-G; usp. *pripovīdat*, P-M). U infinitivu *ùmr̃t* (Tj-G) djelovala je analogija na pridjev radni.

Češće se dogodi, da *r* dobivši uza se vokal gubi slogovnu službu. Takvi su primjeri *ògrīcāñe* (Bo-S; ARj nema, nego *ògrcāñe* za Tursku Hrvatsku), *četrēz\_dinārā* (V-Š, uz *četrdesēt*) i *òstrovo* (Ko-P; v. § 3). Riječ *Hòrvāške* (Ro-T) naučena je u austrougarskoj vojsci, ispitanik je služio u Pešti. U *trālo* (T-K) za *tr̃lo* (usp. *sātr̃lo*; T-K) imamo najvjerojatnije analogiju prema imperfektu. U Mostaru *sātrala* (DMD, 75), a tako se govori i u Zenici.

U *Pērvīci* (R-H) imamo možda *r* > *er*, ali to bi onda bio izoliran primjer na ovom području. Danas u Pervićima žive samo pravoslavni, kao i u susjednim Zukićima (Vn, 428; *Zūkići*, R-H); Zukić je inače u ovom kraju muslimansko prezime (VN, 427, 443, 509), a možda su bili i kakvi izumrli Pervići. ARj ima ovo mjesto (mahala u okrugu sarajevskom), ali kaže: postanje tamno. U Bosni (ARj) ima dosta toponima i prezimena PERVAN (i izvedenice), a ARj ima i *Prvan* (ime i toponim), ali ne u Bosni. *Pervīci* i *Pervani* mogli bi biti od iste osnove, a podrijetlom iz kojega kraja gdje se *r* izgovara *er*.

Ako vokalizacijom *l* > *o* ili gubljenjem *h* dođe *r* u doticaj s vokalom, gubi slogovnu službu: *sātrō* (G-D), *sāvō* (A-P), *ùmrō* (V-Š, Ča; DP-K; Se-M), *ùmrō* (Tj-G), *dōvra* (do *vřha*; F-B). Izuzetan je oblik *pridro* (Ro-T), ali kod glagola VRĆI nema *r* > *r*: *vřū* (P-M).

O skraćivanju *r̃* v. § 57.

## § 12. Redukcija i ispadanje vokala

Kao u svim srednjobosanskim govorima i u ovome je redukcija sasvim obična pojava. Najstabilniji je vokal *u* (jedini primjer redukcije *Per<sup>u</sup>tac*, *Per<sup>r</sup>tac* v. § 2.), najpodložniji *i*. Glagolu KLONUTI sigurno nitko ne će reducirati *u* (*klōnula*; Os-L), a kod KLONITI možemo redovno očekivati redukciju (*uklōn<sup>r</sup>te*, A-P). Samo kod korelativa što se brzo i često govore možemo očekivati redukciju *u*: *òv<sup>r</sup>dān* (V-S).

U dolini Fojnice imamo tri stupnja redukcije. Pri prvom stupnju vokal zadržava svoju individualnost: *dòc<sup>e</sup>kala* (Z-F), *fām<sup>i</sup>lija* (A-P; S-P), *Arnàutov<sup>i</sup>ćima* (V-Š, S), *lis<sup>i</sup>ca* (Kž-M), *àn<sup>a</sup>mo* (R-H), *Vis<sup>o</sup>ćāni* (V-A). Ovakav oslabljeni vokal može biti i na početku riječi: *èvlikač<sup>kō</sup>* (St-Z), a i na kraju: *kāk<sup>o</sup>* (P-M).

Pri drugom stupnju vokal već gubi svoju boju i praktički se svi vokali izjednačuju. Novi je glas kraći i od normalnog kratkog i od oslabljenoga samoglasnika, ali u svakom slučaju tvori slog, pa čak i kad se nađe u susjedstvu drugoga vokala: *nā<sup>r</sup>vū* (P-M). Ovaj opći reducirani vokal ima dvije neobične osobine. Nađe li se u susjedstvu sonanta, onda se sonant pred njim nešto produži (za sonant iza *r̃* nisam siguran, ali čini mi se, samo u manjoj mjeri).

Ukoliko je pak ispred ' spori ili uzlazni akcent, sonant se izgovara na većoj visini. U tim dvjema prilikama redukcije su ujedno i češće, ima ih dakle manje iza brzog i silaznog i onda kad nema sonanata (v. tekstove). Inače ' dolazi u istim prilikama kao i oslabljeni vokali: *dòc'kālī* (Tj-G), *ḡām'lia* (V-Š), *Arnàutov'ci* (A-P), *lis'cu* (Kž-M), *àn'mo* (Ka-X), *Vis'cāni* (V-Ča). I ovdje redukcija može biti i na početku ('šlāmā, V-K; nā 'vū, P-M), i na koncu riječi: *kàk' si* (V-Š), *skòc'* (imperativ; P-L).

Jedna te ista riječ može ostati bez redukcije i imati je u svakom stupnju: *klànica* (T-B; DP-K), *klàn'cē* (Kž-M), *klàn'ca* (B-V), pa i kod iste osobe: *lišica*, *liš'ca*, *liš'cu* (Kž-M). U dolini Fojnice ima manje redukcija nego u Sarajevu (DSG, 191/2) i Zenici, a kod polukavaca redukcije su mnogo češće nego u starinaca (v. tekstove). Najmanje ih ima u Kreševu.

Treći je stupanj redukcije jednostavno ispadanje, pri čemu riječ gubi jedan slog: *mèn s' cini* (Ku-S), *dòl* (A-P; V-Š), *Sarājvo* (F-B; V-P), *Sàràjva* (V-Ča; usp. *Sàraj'vo*, *Sàràj'vo*, V-Š), *ù nū*, *vāmo* (A-P), *nāj* (Sr-B), *vākō* (M-O), *nākōm* (onakvom, ne nekakvom; F-B), *nākō* (T-F), *vèg* (nego; Tj-K; Ba-B). U primjerima ispadanja *o* u *ov-*, *on-* možemo imati i analogiju na *t-*. Kod civilizacionih se riječi čuju svakakva iskrivljavanja, a često i ispadanje vokala (*hàut* = auto; B-V). U primjerima kao kad-kada, kud-kuda, al-ali, nek-neka, tog-toga i sl. nema na ovom terenu nikakvih osobitosti.

Redukcija vokala povuče katkad za sobom i gubljenje konsonanta; *mīs'm* (Tj-K), *mīs'la* (Kž-M; uz *mīsl'la*, *nè mīslīn*). U prvome slučaju imamo čak redukciju *ī*, što je izuzetak za dugi vokal. Gdjekad pak pošto ispadne vokal dolazi do konsonantskih promjena (*onnikō* = onoliko; Tj-G), što je kod obične redukcije nemoguće: *māz'ca* (R-H, ne \*masca), *jēz'kom* (V-Ča, ne \*jeskom). Glas *i* u infinitivu redovno otpada. U futuru *-ć* se spaja: *ričćemo* (Ku-G), *ričćemo* (M-O). Primjeri kao *otīci* (Vo-M), *izīci* (F-E), *bīti* (Ku-G), *biérati* (L-L), *òtvarati* (Ba-B), ili u Kreševu *privariti* (Kr-J) vrlo su rijetki.

### § 13. Kontrakcija vokala

Skup *ao* na koncu riječi gotovo se uvijek steže u *ō*, osim gdje bi se dobila jednosložna riječ: *znào*, *dào* (U-L), *kào* (uz *kāl*; O-H). Primjeri s *ao* kod višesložnih riječi kao *bàxtao* (V-Š), ili u Kreševu *imao* (Kr-B), sasvim se gube u množini oblika sa *o*. U sredini riječi *ao* ostaje: *zàova* (V-Š), a ako se stegne, ne dobijemo *ō* nego *ā* *Òrāva* (Bo-M; ali *Òraova*: Os-Ć; Pa-B; L-L), *nāpāko* (Sr-B). Razlog će biti u prethodnoj redukciji *o*, što je jasno vidljivo u primjeru *nā vū* (na ovu, Tj-G). Slično je *ū nī* (u onih, N-O), *ū vā* (Vo-M), a iz prethodnog se paragrafa vidi, da se baš kod ovih zamjenica vokal rado reducira. Za *nākī* < NEKAKAV i sl. v. u oblicima zamjenica.

Skup **io** ne steže se, a skupovi **uo** i **eo** imaju fakultativnu kontrakciju: *uvèhmuo* (V-Č), *vèšeo* (F-B), *pòčeo* (V-Ča), *dòveo* (R-H), *ùzèo* (Tj-G), *pròklèo* (DP-K) i *pòčò* (V-P), *ùzò* (V-P; Gr-B), *pròklò* (V-Š), *pèpò* (V-A), *dièrnò* (Bo-K). U završetku -AEST imamo uvijek *ē*: *dvánēst* (V-Š), *dvánēstero* (P-L; Kž-M), što je po Rešetaru značajno za bosanske govore (ŠD, III).

U negiranom glagolu IMATI rijetko se nađu dvosložni oblici *nèimā* (St-Z), *nèimā* (F-B; Gk-K) ili diftong *nèimā* (F-B; Se-M; P-L). Obično imamo kontrahirano *e*: *nēmā* (L-S; Ro-T; Vo-R; Tj-G; U-L), *némā* (Gk-B), *némām* (Kž-M). U Kreševu *némā* (Kr-R) i *nèimā* (Kr-M). U nastavku -*iji*, koji je ovdje češći nego -*ji*, mogu nakon gubljenja *ī* ostati i dva i jedan *i*: *kòziī* i *kòzī* (O-K). Kao kod *neima* može se *ei* reducirati u *ai* i u obliku *nèidēm* (V-K), ali se ne može stegnuti u *ē*.

#### § 14. Zijev i proteze

U dolini Fojnice zijev je češći nego u većini štokavskih govora, a to je, obratno nego drugdje, više zasluga glasa **j**(i) nego glasa **h**. Iako je teško vjerovati u pravi zijev, ako je jedan od dva vokala **i**, ipak na opći dojam govora prilično utječe izgovor *iē* (§ 6); *prīa* (Pa-T; Os-L; L-S; Ko-P; Ro-T; DP-K; Ba-B; Bo-J; Se-M; Lu-T; Tj-G, K; Bc-P; Kž-M), *mòijē* (V-Ča), *kòī*, *bailisala* (Kž-M), *nīā* (F-J, B; Tj-G; S-P), *nīā* (V-Š), *nīā* (O-K; Za-T; Bo-M; P-M), *kòstiū* (N-O; Kž-M), *žīvīā*, *dòbrīā*, *nèkīā*, *nāšīā* (gen. pl. Vo-M), *duānzīa* (P-M) i mnoštvo drugih primjera sa završetkom -IJA, *čāršīi*, *čāršīu* (L-S), *Kūišīci* (Ra-B), *kiāmet* (F-D) i sl.

Hijat između ostalih vokala također je čest, iako se u dolini Fojnice **h** čuva bolje nego u okolnim govorima (DSG, 193, 194; VD, 148; GTO, 22–25), budući da ovdje **h** nije prevelika rijetkost ni u pravoslavaca, a osim toga često mjesto njega ostaje *ʿ* (§ 47, 48). Ako **h** već i ispadne, **j** i **v** se manje umeću (*kūā*, Tj-G, F-B; S-P, Za-L). Ali zato ovdje češće ispada **j** (*prèa*, Tj-G; *mèa*, Ko-P; Su-A; *mèe*, Os-L). Uklanjanje zijeva vrši se u dolini Fojnice po običnom štokavskom principu prednjih i stražnjih vokala: *kūvali* – *kūjina* (Bo-M).

U hijatu između riječi može se razviti protetsko **j**: *janèrija* (V-Ča) prema *antèrija* (F-B). O toj riječi v. § 1., 18. i 61.

#### § 15. Prijeglas

Bosanski govori ovog tipa slabo čuvaju zakone o prijeglasu (VD, 41; GTO, 37, 38), a i inače je u Bosni prijeglas nesiguran (ŠD, 104–106). U dolini Fojnice sasvim su obični primjeri kao *mīlčovi* (Os-L), *križovi* (Bo-J; Kž-M; Gk-M), *čèšlòvā* (V-A, K), *pánòvā* (V-Ča), *kònom* (V-M), *nòžom* (Ko-P), *kúkołom* (V-

P), *u gôrnîom, u dôñom* (V-Š), *pútom* (Z-B; TP-K; Bo-S; sve bez prijedloga), *kócom* (Os-L), *kólcom* (P-M), *slučájovā* (V-S), *za Ôtigošom* (Ko-P). Često u ovakvim primjerima dolazi i *e*: *kôñićem* (Vo-M), *nóžem* (V-A, M), *pútem* (Bo-S; bez prijedloga), *priésćevi* (A-P), *krížem* (Kž-M), *kríževi* (Tj-G), *Bécem* (V-A) i *Bécom* (V-Z). To ipak mnogo ne znači, jer *e* imamo i u primjerima kao *djeverévā* (Ku-G, uz *djèverovi*), *govorévā* (Tj-G; Vo-M), uz *govorōvā* (V-Š; R-H), *súdevi* (P-L).

Nije vjerojatno, da se radi o prijelasu u toponimima *Gîno-Gîne* i *Gòmionica-Gòmîenica* (V. § 3.). U nazivu čestice *Rādñova Glāvica* (Kž-M) bit će ipak **o** mjesto *e*, iako se od običnog imena Radan (v. ARj) tek s nategom dade izvesti \*Radañ, ali Maretić (Gramatika, 1931, 263) ima takvih primjera.

U Kreševu se prijelas izgubio u istoj mjeri kao i u užoj dolini Fojnice: *šlégñom* (: *šlègañ*; Kr-J), *kríževi* (Kr-R), *krížèvi* (Kr-S), *màčovi* (Kr-B).

## § 16. Opće značajke vokalizma u dolini rijeke Fojnice

Vokalizam u dolini rijeke Fojnice ima neke crte zajedničke za cijelo područje:

- a) vokali se lako zamjenjuju, osobito **o-u**, **e-i** i **o-a-e**.
- b) ukoliko nisu reducirani, **a**, **i** i **u** izgovaraju se potpuno čisto, a **o** i **e** obično nešto malo zatvorenije. Postoje i **o** i **e**, ali kao varijante, bez fonološke funkcije.
- c) svaki nenaglašen vokal može biti reduciran ispred i iza akcenta, s dva različita stupnja redukcije, a gdjekad može i potpuno otpasti.
- d) Kratki je jat **je**, a dugi **i(i)ě**, rjeđe **iě**. Glasovi **i** i **e** dolaze mjesto kratkog jata u istim prilikama kao u knjiž. jeziku, uz neke osobitosti.
- e) Osobitosti u jatu:
  1. **ir**, a gdjekad i **ri**, postaju **ěr** i **rě**;
  2. PRED, PRE- i PREKO imaju ikavski refleksi;
  3. **ne-** u zamjениčkim i priloškim korelativima glasi **ñe-**;
  4. manji broj ikavizama i ekavizama nalazi se uglavnom u riječima, koje i u drugim štokavskim govorima imaju nestabilan jat.
- f) govor rado podnosi zijev.
- g) veoma su poremećeni zakoni prijelasa.

Ostale samoglasničke pojave nalaze se ili samo kod pravoslavaca ili samo kod doseljeničkog dijela katoličkog pučanstva (**ä**), nekad ikavskog, a danas poluikavskoga.

## KONSONANTI

### § 17. Sonanti u dolini Fojnice

Prije nego prijedemo na konsonantizam želio bih istaći neke značajke zajedničke sonantima (*j*, *r*, *l*, *l̥*, *n*, *n̥*, *m*, *v*).

- glasovi *j* (§ 18), *r* (§ 19), *l̥* (§ 21), *n̥* (§ 23) i *m* (§ 24) pojavljuju se u dvije fonetske nijanse, a *j* čak u više njih. I *v* ima jednu varijantu, koja je od svih najzanimljivija, ali je druge kategorije (§ 29). Kod *j* nijanse su poziciono mehaničke, kod *r* nijansa *r̥* dolazi samo u jednoj riječi, zato što je dobila ta riječ karakter poštapalice, ali kod *l̥* i *m* nijanse imaju neku vrijednost za određivanje mjesta, koje ovome govoru pripada u našoj dijalektologiji (§ 82);
- sonanti su jedini suglasnici što u dolini Fojnice utječu na KVALITETU vokala. Tako je *o* < *o* najčešće u društvu nazalâ (§ 3), *e* < *e* u društvu *j* (§ 5), glas *ä* pojavljuje se samo jednom bez sonanta ispred ili iza sebe (§ 10), a *ir* (rjeđe *ri*) izjednačuje se s *ēr* (*rě*) u dugim i kratkim slogovima (§ 8);
- ispred suglasničke skupine sa sonantom na prvome mjestu imamo obratan slučaj, t. j. u ovome govoru (bar u većine starinaca) sonant obično ne utječe na KVANTITETU vokala (§ 56), što se inače događa kod većeg dijela štokavaca. Kod jednog dijela starinaca imamo pak poluduženje, i to drukčije od duženja u književnome jeziku (§ 56);
- sonanti utječu na redukciju, duže se pri tome, a preuzimaju na se i dio tona iza uzl. i sporog akcenta (§ 12);
- geminirani suglasnici, bez obzira na strano ili domaće podrijetlo geminacije, većinom su sonanti (§ 30, 50);
- asimilacije i disimilacije suglasnika mnogo su češće kod sonanata nego kod svih ostalih konsonanata zajedno (§ 18–25, 50);
- metateza i bliža i dalja dolazi gotovo samo između sonanata ili sonanata iz drugih suglasnika (§ 18–25, 51).

### § 18. Glas *j*

O glasu *j* govorilo se kod jata (§ 6) i kod zijeva (§ 14). Ovaj glas zapravo i ne postoji u onome smislu, u kojemu imamo ostale suglasnike. Ovdje se radi o dva niza varijanata, od kojih prvi pišemo znakom *j*, a drugi znakom *ĵ* (v. tumačenje znakova).

Prvi znak označuje jasan glas *j*. Dolazi u početku riječi, gdje je ispred stražnjih vokala jači nego ispred *e* (za *ĵi*- nemam primjera, a nema ga ni Vuk u ijek. govoru). Intervokalno dolazi *j* između *a*, *o*, *u* u raznim razmještajima, najjače u prilikama kao *kūĵū* (F-T), *dōĵū* (Gk-M; Bo-S), *nē dajū* (Tj-G). Ovaj glas može doći i iza konsonanta: *pĵëvām* (Kž-M), *k̄rmetĵëg* (F-J).

Drugi znak označuje slabiji glas, koji dolazi intervokalno, ako je ispred ili iza njega samoglasnik *i*: *prodáji* (V-P), *bojî se* (U-S), *Mùiić* (A-M), *lija* (Kž-M), *vrátijū* (T-F). Ovaj slabiji glas može lako ispasti (§ 14), a u skupu *io* gotovo i ne dolazi. Ako i ispadne, imamo samo lagani prijelaz k vokalu *i* ili od njega (to se ničim ne bilježi, kao da je pravi zijev, a kako je *j* u susjedstvu *i* zapravo *ĩ*, u ovoj se radnji iz praktičnih razloga ostavlja znak *j*, osim u paragrafima o jat u ovome).

Oba glasa mogu stajati samo ako je ispred ili iza *j* vokal *e*: *dôjē* (V-Č; R-H; T-H; Bc-P; Gk-B; Kž-M; F-B; P-K; Pa-B), *dôjē* (Vo-M), *dôjē* (Kž-M; F-D), *ogledâjē* (Kž-M), *obićâjē* (Os-L), *sùjē* (Kž-M), *psùjē* (Tj-G), *mèja* (F-B; Os-L; Bo-M; U-L; Bc-P), *mèja* (V-Ča). Oslabljena se varijanta čuje obično pri brzem govoru (kako u ovakvim prilikama dolaze oba glasa, u ovoj se radnji postavljaju za njih svagdje oba znaka).

U jednom te istom obliku i slabije i jače *j* dolaze samo uz glas *e*, ali u raznim oblicima iste riječi oba se glasa smjenjuju prema promjenama vokala: *bòjala* (Kž-M), *bojî se* (U-S). Isto se događa između riječi: normalno je *jâ*, ali iza *i*: *i.jâ* (Bo-M). Kako ovaj slabi *ĩ* rado ispada, možemo obratnim procesom dobiti *ĩ* i tamo, gdje mu nije mjesto, pa onda u drugom položaju takvo *ĩ* očvrstne u *j* (*janterija*, V-Ča).

Pravoga spirantskog glasa *j* u dolini rijeke Fojnice nema. Ali imamo još jedan glas, koji se također mora ovdje obraditi – neslogovno *i* u diftonzima *aj*, *oj* i sl. i u diftonškom dugom jat u (i tu je iz praktičnih razloga znak *ĩ*, jer nema mogućnosti da se pomiješa s oslabljenim *j*, t. j. također *ĩ*, a u ostalim se paragrafima osim za diftonški jat piše *j*).

Cijela ova fonetska slika prilično naliči podrobnome Vukovićevu opisu iz Pive i Drobnjaka (GPD, 43, 44) i bit će da s neznatnim varijacijama vrijedi za većinu štokavskih govora. Razlika je prema Pivi i Drobnjaku što je u dolini Fojnice *j* čvršći na početku riječi, nestabilniji u skupovima *ije* i *ija*, a *ijo* u dolini Fojnice gotovo i ne dolazi (*Lîjo* uz *Lîo*, vokativ od *Lîja*, Kž-M; i jedamput *ùpântijo*, V-Š, što će biti slučaj).

Uz *j* vezano je najviše suglasničkih promjena, no one su obrađene uz same te suglasnike, a općenito u § 49. Ovdje je obrađen samo prijelaz drugog suglasnika u *j* (odnosno prijelaz *j* u drugi suglasnik), i nestanak *j*.

Za *j* > *v* imam samo primjer *drugovâćije* (P-K; S-P), u Kreševu *drugovâćije* (Kr-K), poznat i u tuzlanskoj oblasti (GTO, 25). U dolini Fojnice ovako govore samo k. poluikavci iz blizine Kiseljaka, u objema nahijama, a ijekavci to smatraju osobinom njihova govora kao i miješanje jata.

Od *ž* postaje *j* samo kao konačni rezultat procesa *ž* > *r* > *j* (§ 19.). Dolazi samo u prezentu glagola KAZATI, i to mnogo rjeđe od glasa *r*: *kâjēš* (T-A), *kâjē*, *kâjē* (Gb-X), a u selu Tješilu izuzetno i u oblicima *trâjio* (Tj-G), *trâjite* (Tj-K).



Rešetar (ŠD, 123, 124) tvrdi, da u Visokome i Varešu imamo  $l > j$ , a isto tvrdi Filipović za visočku nahiju (VN, 330). Ni u Visokome ni u Varešu nisam mogao čuti  $l > j$ , iako se  $l$  često zaista izgovara drukčije nego u književnome jeziku. Šurmin (DSG, 195) razlikuje tri izgovora: k. i p. redovno  $l$ , rijetko “posve slab prvi sastavni dio  $l$ , pa mjesto *leto* čuje se *ljeo*, t. j.  $l$  posve slabo”, a m. uvijek  $j$ ”. Šurmin je ovdje dobro opisao zvuk, no nije ga dobro napisao, jer to ni u kojem slučaju nije  $lj$ , nego homogen glas, koji se ovdje označuje s  $l$  (v. § 21). U dolini Fojnice  $l$  i  $l$  dolaze svagdje usporedno, ali  $l$  je najčešće kod muslimana. U Sarajevu sam od muslimana čuo i  $l$  i  $j$ , pa vjerujem da i drugdje po Bosni može  $l$  prijeći u  $j$  (GTO, 160; GOIG, 12), ali u dolini Fojnice to se može čuti samo u glagolu *klanat* (< KLANJATI): *kjānā* (V-E), *kjānā*, *kjānō* (V-Č; uz *kļānā*), što s obzirom na vjerski značaj riječi može biti i uneseno iz Sarajeva ili čak iz Hercegovine. Primjeri *Sújo* i *bōjē* (V-Ž; uz *kļūc* i *bōlē*) zabilježeni su od muslimanke, koja se iz Sarajeva udala u Visoko. Jedini je siguran primjer *Grōmijāk*, *Grōmilāk*, *Grōmilāka* (Pa-T), ali to se gubi u mnoštvu zabilježenih glasova  $l$  i  $l$ . Rešetareva je pogreška vjerojatno nastala zbog izjednačivanja već poznatog glasa  $j$  (Dubrovnik!) s nepoznatim  $l$ , ili je pak možda čuo primjer kao *grēbje*, gdje nemamo  $l > j$ , nego stariji stupanj (§ 27; usp. *rodjak* i sl.; § 21, 25, 27, 28, 31, 33, 49). Možda je i koji drugi  $j$  iz naše dijalektologije zapravo  $l$  ili starije  $j$ , na pr. DMD, 56–57.

Za  $j$  ( $i$ ) u HAJDE i u prezentu, aoristu i imperativu složenice od glagola *iti-ći* v. § 31., 76. Za  $z$ :  $j$  § 34.

Od  $d$  može slabljenjem postati  $j$  (v. á 30.): *rājīt* (Tj-G; usp. *rādīt*, Vo-M; *rādīš*, F-J), *vūjet* (R-A; V-Č).

Glas  $j$  iza  $r$  ne dolazi u dolini Fojnice tamo, gdje ga nema u štokavštini (*more*, prezent od ORATI i sl.). Kod *raj j* ostaje: *pērje* (Tj-G), *Pòdgōrje* (St-Z). Od *rē* v. § 9.

Iza “nepčanih” suglasnika  $j$  se gubi: *òvcī*, *òvcēga* (O-K), *òvcī*, *òvcē* (V-Š). Drugo je normalno ispadanje  $i$  u inače češćem završetku *-ijī*: *kòzī*, *kòziī* (O-K), onda ne može doći do oblika *\*kòzē*, jer nema “nepčanog” suglasnika, nego samo *kòziīē* (V-Š), *ù kozijēm* (O-K). Ako u takvoj riječi dobijemo rjeđi završetak *-jī*,  $j$  će ostati: *kòzjī* (O-K). I obratno, ako iza “nepčanog” suglasnika imamo puni završetak *-ijī*, u oblicima s nastavkom *-i*, *-im* i sl. imat ćemo isti rezultat kao kod završetka *-jī*: *vràžī* (Vo-M), ali u nastavcima s drugim vokalima pokazat će se razlika: *vràžīū* (Vo-M).

Sasvim je slična pojava, da u enklitici JE otpada  $j$  iza  $l$  i  $n$ : *kòñ\_e* (Ku-G), *krāl\_e* (Kž-M), a također da se  $i$  u diftongu gubi ispred  $j$ : *krajènē* (jedne; Kž-M), ali ipak: *nāī je jāčī* (Vo-M). Izoliran je primjer *nāīkrāñā* (Tj-G). Kako se ne govori sámo *\*krajñi*, teško je reći da li  $i$  ispada zbog  $n$  ili radi disimilacije zbog NAJ.

Za  $i > i$  u *nejmam*, *nejdem* v. § 13.

Dodaje se  $j$  gdjekad na prilog TU: *tūī* (TP-K). I u Kreševu *tūī* (Kr-R).

## § 19. Glas *r*

U dolini Fojnice *r* se izgovara standardno, samo u prezentu glagola KAZATI dolazi varijanta *ʃ*. Sam je *r* prilično stabilan glas. Kako je već spomenuto, *ž* u prezentu glagola MOĆI i KAZATI prelazi u *r* ili *ʃ* (§ 3. i 18.). Tome možemo priključiti i glagol PORENUT i sl. (Maretić veli, da takva glagola nema, a Vuk da ga je za svoj rječnik napravio prema prezentu, iako Vuk piše da se govori u Dalmaciji – ARj; Gramatika, 1931, 237).

MOĆI: na cijelom su području normalni oblici sa *r*: A-P; B-V; Bo-M; Ku-G; Kž-M; F-B; Os-L; P-K; Ro-T; Sm-S; Sr-B; T-S; Tj-G; V-Ča; Vo-M; U-L; Z-B, M. Oblici sa *ž* izvanredno su rijetki: *mòžëm* (C-X; Za-T), *mòžëš* (P-M). Sâmo *r* dolazi i u prilogu *mòrebit* (M-O; Ra-B; Tj-K), koji dolazi mjesto \**možda*. Za PORENUTI imam samo primjere *porènut*, *porèni*, *pòrenëmo* (Ku-G), jer su običnije složenice od TJERATI. I u Varešu je *dorenem* (VD, 258).

KAZATI: prijelaz *ž* > *j* već je spomenut, a *r* sam zabilježio samo jedamput (*kârë*; Ba-B), no isti ispitanik govori i *ʃ*. Varijanta *ʃ* čuje se na cijelom području, ali više u FN. Koliko sam je čuo, dolazi samo u prezentu: *kârëm* (R-H; F-B), *kârëš* (T-K), *kârë* (Ba-B; Pa-T; R-H; T-A, K), *kârëmo* (N-O; V-Ča), *kârû* (Ba-B). U Varešu je *ʃ* rijetko (*kârëm*, Va-R), Žuljić ga i ne spominje. Oblici sa *ž*: *kâžëm* (Se-M; St-Z), *kâžë* (Se-M; R-H), *kâžëmo* (R-A), *kâžû* (Gk-M; V-Ča; Z-M), *kâžë* (St-Z). Kod p. stanovništva ove promjene nisam nigdje čuo. Primjere sa *ž* pisao sam samo ako su spontani, jer izgovor *ʃ* ovdje nitko ne će da prizna; najviše što se može postići jest da ispitanik potvrdi *ʃ* za susjedno selo ili pak za pripadnike druge vjere iz njegova sela. Ovaj je strah najvjerojatnije povezan s riječju *kâr*, “penis” (ARj nema), koja se ovdje čuje. Sam glas *ʃ* izgovara se isto kao i *r*, no vrh jezika mnogo manje titra. Akustički dojam podsjeća na englesko *r* na početku riječi ili intervokalno, samo je nešto slabije i malo podsjeća i na glas *v* ili čak *j*. Ovdje sigurno imamo isti proces kao kod glagola MOĆI, samo je valjda već u početku novi glas bio oslabljen zbog nehajna izgovora. To je i razumljivo, glagol KAZATI najčešće se upotrebljava kao poštapalica pa i nema komunikativnu službu. Asistent zagrebačkog filozofskog fakulteta László potvrdio mi je sličnu pojavu za Dalmatinsku zagoru. I Brabec ima KAREM (GTO, 36), samo rijetko.

U riječi REBRO prvi se *r* disimilira u *l*: *lëbro* (S-P), *lëbra* (DP-K; plural), ali *rëbro*, *rëbra* (O-K), *rebārā* (V-Š). Prijelaz *r* > *l* u ovoj riječi ima i Vareš (VD, 258), a poznat je i drugdje (ŠD, 127). Zanimljiv je primjer *lènger* (rentgen, Z-B), u kojemu imamo seriju disimilacija i metateza (*rengen* > *rengel* > *lenger*). Slično je i s riječju *lütmen* (Ra-B), koja znači bijelo brašno, a nema je ni u jednom rječniku (ni Elezovićevu), osim malog Esihova rječnika turcizama (za etimologiju imam još samo “lütma” = kolač, no od toga mala korist). Isti ispitanik ima i disimilaciju *n* > *r* zbog *m* (nije moglo *n* > *l* zbog prvoga *l*). Oblik



*lùtmer* ima i Tj-G, a onda konačno dobivamo asimilacijom *m > n* (zbog *l* i *r*) *lùtner* (Lu-T). To je odličan primjer za nestalnost sonanata u ovome govoru.

Umeće se *r* u nazivu DEŽEVICE (§ 11), a ispada disimilacijom u riječi KRUMPIR (primjeri § 8).

U BEZ imamo *r* kontaminacijom s PREZ: *brez* (T-S; F-B; R-H; Ro-T; U-L, S; Vo-R), *brèspòslan* (U-Ž). Sam prijedlog *bez* ne govori se, ali uz *brez* dolazi u istom značenju i *prez* (B-V; Os-L; V-Ča). *Brez* je i u Kreševu (*brez nogē*, Kr-J), Varešu (VD, 735), tuzlanskoj oblasti (GTO, 30), dakle u svim govorima ovog tipa.

Za *r* umetnuto u riječ DAŽDEVNJAK v. § 42. Već se govorilo o odnosu *r* prema jatu (§ 7–9), prema vokalnóm *r* (§ 11) i prema *j* (§ 18). Za *-r*, *-re*, *-kare*, *-kar* dodano prilozima v. § 75.

## § 20. Glas *l*

Glas *l* izgovara se srednje, ni “tvrdo” ni “meko”. Vokali vrlo nezatno utječu na boju, sasvim u granicama normalnog izgovora. Ipak sam jednom zabilježio *glìste* (Ba-B), ali to je prije bilo rusko *l* nego naše *l̥* (sasvim je nešto drugo glas *l̥* iz § 18. i 21.). Isto je izgovoreno i *tèglit*, pa onda dalje *tèglèčā* (L-S), no tu će biti i utjecaj glasa *g* (kao u poznatom procesu *gn > gn̥*).

Disimilacijom nastaje *l* u primjerima *làmpir* (A-P; Ku-G; S-P), *polàmpirio se* (A-P; O-K) i *mlògo* (V-A, S; K-K; M-O; Ku-G; Gk-K, M; Bo-S; Kž-M), *mlògī* (P-M; Bo-S). Prva promjena *v > l* poznata je samo u donjem toku Fojnice i u Varešu (VD, 258), a u fojničkoj se nahiji ne govori ni sama riječ VAMPIR. Inače je *lampir* poznato u tuzlanskoj oblasti (GTO, 35) i u Zenici. Drugi prijelaz *n > l* široko je rasprostranjen u štokavskom dijalektu, a ovdje sam zabilježio samo jednom *mnògo* (Se-J), što je možda i naučeni oblik. I u raznim civilizacionim riječima nastaje *l* disimilacijom od *n*: *inžil̥ir* (N-O), *l̥umere* (P-K), *l̥umērā* (P-M), ali *n̥umere* (Gk-M). Isto je i u nekim turcizmima: *d̥ulum* (Ba-B; < t. d̥önüm, ARj. Tamo su primjeri samo za Srbiju, a *d̥unum* uopće nema, ali ja znam tu riječ iz Zenice), *filžān* (Ku-G; < findžan, ARj), ali u ovoj riječi ima i bugarski *l* (Andrejčin i dr.: B'lg. t'lkoven rečnik, Sofija, 1955).

Glas *l* prelazi u *l̥* u riječi MILAĆ, ali veoma rijetko: *m̥l̥ać*, *m̥l̥ća*, *na m̥l̥ću* (F-B), *m̥l̥ać* (T-S), *na m̥l̥ću* (F-D), što može biti asimilacija. I ARj ima oblike s *l* i *l̥*. Asimilacijom dobivamo od KLANJATI \*k̥lañati, a to se disimilira u *k̥lanati* (v. § 18). Za *l̥* u *pl̥učā* (N-O) v. ARj i ŠD, 269.

O *r > l* v. § 19.

Prijelaz *l > o* proveden je potpuno samo u glagolskom pridjevu radnom. Inače često ostaje *l*: *k̥isel* (Pa-T), *k̥isāl* (Bo-K), *kāl* (O-H; uz *kāo*), *u kólčū*, *u kólcu* (V-Č), *kólcom* (P-M; *kócom*, Os-L), *kólca* (F-B; i *kóca*), *ból* (V-Ča), *dól* i *dō* (V-Š; *dō*, St-Z). Ako je *l* došlo na konac riječi otpadanjem vokala kao konačnim

rezultatom redukcije, onda **l** nikad ne prelazi u **o**: *dòl* (A-P; V-Š). Oblik *žàlo* (žao; F-B) ima **l** krivom restitucijom. U Kreševu **l** također često ostaje: *partòkal* (nàrànča; Kr-B), *sòl* (Kr-J). Ali u Kreševu i u užoj dolini Fojnice **l** katkad prelazi u **o** i gdje to inače nije uobičajeno: *àpoštò* (Kr-M; F-B), *òtār* (Kr-M; F-B). Čitav odnos **l**: **o** u dolini Fojnice veoma je sličan onome u srodnim govorima vareškom i tuzlanskome (VD, 41; GTO, 26).

Ispada **l** u riječi *blàgosòv* (F-B) i to zbog prvoga **l**. U glagolu MISLITI može **l** ispasti uz vokalnu redukciju: *mìs'm* (Tj-K), *mìs'la* (Kž-M).

## § 21. Glas **l̥**

U dolini Fojnice nema jedinstvenog izgovora za ovaj glas. Svako **l̥** (samo za konac riječi nisam našao primjera) može prijeći u oslabljeni glas **l̥**, koji je neki prijelaz ka glasu **j**, ali se s njime gotovo nikad ne izjednačuje (§ 18). Ovaj se glas izgovara s oslabljenim dodirrom vrška jezika, nije određen i približuje se čas glasu **l̥** čas glasu **j**. Kod p. ga nisam našao.

Ova varijanta (**l̥**) dolazi i za staro i za novo **l̥**, a kako ovdje još nije potpuno izvršeno štokavsko jotovanje (ɛj), mogu se iza labijala naći i **l̥** i **l̥** i **j** (§ 24–28, 49). Na početku riječi **l̥** imam samo dvaput: *l̥údī* (Bc-P), *l̥èto* (Vo-M). Inače dolazi u raznim položajima. Intervokalno: kod HALJINE **l̥** (F-J; Kž-M; P-M), **l̥** (F-J), BOLJI **l̥** (V-Š, Č; Tj-G), **l̥** (Sr-B; V-Ž; Tj-G, K; Pa-T; Ra-B); KISELJAK **l̥** (R-H; Sr-B; P-M; Kž-M; Ro-T), **l̥** (Vo-M), GROMILJAK **l̥** (Gk-M, K), **l̥** (Pa-T), ali kod DALJE, DILJE, DULJE, KRALJICA, KRALJEVIĆ, KLATI, POLJE zabilježeno je u mnoštvu bilježaka samo **l̥**. Novo **l̥** iza suglasnika: kod GREBLJE **l̥** (V-S, Š, Ča; Bo-K, J; F-B; Tj-G; Ko-P), **l̥** (P-M), ZDRAVLJE (običnije **j**) **l̥** (P-M), **l̥** (P-L); staro **l̥**: ZEMLJA **l̥** (R-H; V-Č, S; Gk-B; T-B; Bo-M; St-Z; Kž-M; P-M; F-B; L-S), **l̥** (Gk-B), KLJUČ (V-Š, P; Kž-M), **l̥** (V-Ž).

Odnos **l̥**: **l̥** preteže u korist **l̥** i u drugim riječima u otprilike istom omjeru kao u ovom izboru primjera, ali valja napomenuti, da je **l̥** zabilježeno samo onda, kad se nesumnjivo radilo baš o tome glasu. Više se čuje **l̥** u FN nego u VN, a kod m. više nego kod katolika, pa i izrazitije. Zato na pr. fojnički k. kažu, da muslimani govore **j** za **l̥** (“è to jèta, sà'ce kūrbe”, t. j. doći će u ljetu na banju. I u Sarajevu se rugaju: “ùpò Sújo u Mijacku”, samo što se u Sarajevu može stvarno i čuti **j**. Sličnu rugalicu v. i GTO, 160).

U Kreševu i Varešu nisam čuo glasa **l̥**, što ne znači da se **l̥** uvijek izgovara potpuno standardno. Izvrstan poznavalac govora, Kreševljak svećenik Augustin Kristić, izričito tvrdi, da je u Kreševu **l̥** normalno i da ne postaje **j** (Kristić: Kreševo; Zagreb, 1941., str. 128). Koliko sam bio na sjeverozapadu od Visokoga, izvan doline rijeke Fojnice, glas **l̥** sam našao (Bc-P), a i u Filipovića su locirani primjeri sa “j” s toga područja (VN, 330).

Nema **lj** u skupovima **lě** i **lj**, dolazi samo **l̥** (odnosno **l**): LJETO **l̥** (F-B; V-Š), **l̥** (Vo-M), ZBILJE **l̥** (Z-B, M, P; R-H; Bu-C), **l̥** (R-H). Kod diftonškog dugog jata ne može nastati **l̥** (§ 6).

O prijelazu **l > l̥** v. § 20.

Glas **l̥** u riječi *dublinē* (V-S) došao je analogijom na komparativ DUBLJI (inače: *dūbine, dubine*, O-K; *ū dubinu*, Tj-G). Isto u tuzlanskom govoru (GTO, 27), a i inače je rašireno (ARj). Nejasan je glas **l̥** u *dižlevača* (kišnica; V-Č). U ovoj rijetkoj riječi i ovaj ispitanik i svi ostali imaju u drugim varijantama *žž* (*dižževnača*, V-Č; *dižževnica*, A-P; *dižževica*, V-Š). Bit će ipak da je to kakva neuobičajena disimilacija *žž*, možda preko \**žj*.

## § 22. Glas **n**.

Na početku riječi i između samoglasnika **n** ima normalan izgovor, na koncu riječi nešto je vrlo malo oslabljen i isto tako malo nazalizira vokal pred sobom, t. j. prijelaz od vokala na sonant **n** nije u toj prilici onako odsječen, kao kad je iza **n** još jedan vokal. Isto se događa i u skupinama **nt**, **nd**. Ispred ostalih suglasnika **n** se u izgovoru asimilira, na što se ovdje ne obraća pažnja (cerebralno, velarno **n**), a ispred **p** i **b** postaje **m** (v. § 24).

O odnosu **r : n** v. § 19., o **l : n** § 20.

Od **m** nastaje **n** u nekoliko slučajeva različita značaja. Prvo je promjena dočetnog **m** u labiodentalni **m̥** (§ 24). U riječi LUTMEN-LUTMER može u drugoj varijanti **m** prijeći u **n** (§ 19). Treće je prijelaz **m > n** (odnosno velarno, cerebralno **n**) u tvorbi i promjeni riječi, kad se **m** nađe ispred dentalnih, cerebralnih ili velarnih konsonanata. Ima više takvih primjera.

U glagolima PAMTTI, ZAPAMTTI, UPAMTTI i sl. obično imamo **n** u objema nahijama (St-Z, H; A-P, M; T-H, S; M-O; Gr-K; R-H; V-K, S, Š; Z-B; U-L), samo se u FN katkada čuje **m** (Vo-M; Se-M; Pa-T). Riječ MOMAK ima u kosim padežima **n** (velarno ili cerebralno): U-Ž; R-H; V-Ča; L-S; V-A. Ista je promjena moguća i u enklizi: *n̄ ne znān<sub>ga</sub>* (Kž-M).

Dva turcizma imaju kolebanje **m/n**. Riječ TAMAN govore m. s **m** (ili **m̥**): *tamām* (U-S), *tamām̥* (Sr-B; U-S), a k. i p. s **n**: *tamân* (F-T; B-V). I u tuzlanskoj oblasti imamo (također muslimanski) *tamam* (GTO, 28). U turskome je **m** (ŠD, 94), ali i bugarski ima oscilaciju: *tamám, tamán, tam̄n* (op. cit.). U riječi KOMŠIJA govori se **n** (DP-K; V-Ča; Sr-B), ali u prezimenu KOMŠIĆ **m** (Bo-M; Pa-B; Filipović, VN, indeks, ima i **n** i **m**). U turskome je i **m** i **n** (ARj). U ovim riječima (komšija, taman) ne mora dakle biti prijelaz **m > n**, one su nam mogle doći već u dvostrukom obliku.

Glas **n** prelazi u **m** u riječi PENZIJA (Bo-K; Tj-G; P-K, M; K-K; GP-Š; V-Ča, K). Isto sam čuo u Varešu (Va-R), a zabilježio je i Brabec (GTO, 28). Ovaj je prijelaz teško objasniti, dalja asimilacija prema **p** ne čini se vjerojatna.

O analoškome **m** kod glagola POČETI v. u morfologiji. Analogijom prema VEC, koje ima sličnu funkciju, dobivamo **v** namjesto **n** u riječi NEG0: *věgo* (Tj-K), *věg* (Tj-G; Ba-B); *věga* (L-S), ali: *něgo* (Kž-M; V-Č). Oblik VEGO poznat je (DPG, 70; Rešetar, leksički dodatak ŠD), čuo sam ga sâm kraj Budve. Prema glagolu UNIĆI zavuklo se **n** i u glagol NAIĆI (Pa-B; Kž-M; Tj-G; F-B; Os-L; DP-K; Z-P), pa čak i *nanilazio* (V-P). Ovakvo **n** ima i Brabec (GTO, 98) i Žuljić (VD, 256), a u dolini Fojnice i nema oblika bez njega. I u Kreševu *nanîc* (Kr-K, R).

Glas **n** prelazi u **ň** ispred velara: *ňânko* (L-S; Bo-M), *ňânko* i *ňânko* (P-M), *šťûnka* (Pa-T), *šťânga* (Ba-B). Isto i iza velara: *gňízdo* (P-M; poluikavac; u GNOJ **n** ostaje: *gnòj*, V-Š, *gnojî*, V-Č). Ovaj je prijelaz objašnjiv (DPG, 70), ali teže je rastumačiti **ň** u riječi *diňar* (P-M; L-S; Lu-T). U turcizmu LEGEN ovdje se govore sva tri oblika iz ARj: *lègen* (M-N; B-V), *lèžen* (B-V), *lègeň* (M-O). O **n** < **ň** u *kľanati* v. § 18. i 20.

Neobičan je prijelaz **n** > **x** u turcizmu INSAN: *ixsân* (TP-K), *ixsána* (F-B), inače redovno *insân* (R-H; V-Č; Gk-K; F-B). Vuk ima *isân*, što upućuje na *insan*. *Ixsan* na ovome terenu mogao bi biti prijelazni oblik.

Glas **n** dodaje se u riječi PRADJED: *prânžed* (O-K), *prandédo* (Gk-K). Filipović piše *prandid* (zapadno od Visokoga; VN, 516), a Rešetar ima *prândid* iz Krupe (ŠD, 153). Isto **n** čak u Podravini (ŠDP, 59). O glasu **n** (en, na, nak i sl.) dodanome priložima v. § 75. U riječi *běs'ľāv* (S-P) ispada **n**, usp. *běnsilā* (V-A), *běns'ľāh* (V-Č); Esihov rječnik: *bensilah*, *benselah* "kožni pojas"; ARj nema).

### § 23. Glas **ň**

Glas **ň**, slično kao **ľ**, ne izgovara se potpuno sigurno. Namjesto **ň** može se čuti nazalno **j** (j) u svakom položaju, pa i na koncu riječi. Pojava je slična prijelazu **ľ** > **ľ** zato što i ovdje slabi udjel osnovnog glasa. Sličnost je i u tome što je frekvencija **ľ** prema **ľ** podjednaka s **ň** prema **ň**. Isti sam takav glas **ň** čuo od seljakâ iz Hrvatskog zagorja. Ovdje se može čuti u svim mjestima, nigdje često. Na pr. *Svijarevo* (S-D; i **ň**), *kõj*, *kõj*, *kõja*, *kõjma* (L-S), *kõjma* (O-H), *koň-* (V-M, Ča, Ku-G; Vo-M; N-O; T-S; Se-M; Lo-T; DP-K), *ňivva*, *ňivvê*, *ňivvu* (V-Š), *ňivvu*, *ňivvama* (V-Ča), *ňivvama* (Za-T), *ňivvu* (L-S), *ňivva* (P-M; Kž-M; V-Ča). Šurmin je u Sarajevu (DSG, 195) dobro primijetio izgovor **ň**: "slabiji izgovor glasa **n**, t. j. preteže glas **ň**". Ali i ovdje čini istu pogrešku kao kod **ľ** (§ 21), t. j. piše **ňj**. Zanimljivo je, da se **ň** za razliku od **ľ** može čuti i od pravoslavaca: *Ĵemačkū* (O-K), i da dolazi i na koncu riječi (*koň*). Glas je poznat i u Kreševu: *rěžen* (Kr-B).

U skupovima **ně** i **ňj** ne ostaje **ňj**, nego postaje **ň** (odnosno **ň**): *ňemačkîě* (Ku-G), *Ĵemačkū* (O-K), *znãne* (V-Č, Ča), *znãnu* (V-Č), *znãje* (St-Z).

O odnosu **ň** : **n** § 22.

## § 24. Glas *m*

Ovaj se glas izgovara normalno, osim na koncu riječi, gdje mu izgovor slabi i varira, ali u nominativu m. roda imenica, zamjenica i pridjeva ostaje nepromijenjen, jer ga čuvaju ostali padeži. Oslabljeni se izgovor čuje dakle samo u nastavcima deklinacije i konjugacije i u nepromjenjivim riječima. Često je to samo malo ležernije izgovaranje s neznatnim nazaliziranjem prethodnog vokala, još manjim nego kod *n* u takvu položaju (§ 22). Ovo sitno odstupanje ne bilježim nikakvim znakom, jer se tako izgovara svako dočeto *m* u spomenutim kategorijama, ukoliko ne prelazi u *m̃*. Glas *m̃* izgovara se kao labiodentalni nazal, na sredini između *m* i *n*, onako kako se inače izgovara nazal u INVAZIJA, SIMFONIJA, a tako i varira približujući se i labijalnom i dentalnom nazalu.

U dolini Fojnice *m̃* je rašireno na cijelom području, ali se govori, bar danas, manje nego *m*: *znām̃* (U-L), *nē znām̃* (Kž-M), ali *nē znām* (Za-T; St-Z; Bu-C; F-B; Z-B), *nē znām* (V-Ča; DP-K; Kž-M), *računām̃* (V-A), *račūnām̃* (Sr-B; GP-Š), *nē vaļām̃* (Se-J), *vaļām̃* (Tj-G), *tamām̃* (Sr-B; U-S), *tamām* (U-S), *testōm̃* (V-Š), *tēstōm* (P-M; Z-B), *cestōm* (O-D). I u ostalim je slučajevima bročani odnos *m* : *m̃* isti. Kod p. nisam zabilježio glasa *m̃*. Raspravljalo se već o prijelazu dočetonoga *m* u *n* kod bosanskih ik. i ijek. štokavaca šćakavaca (Belić, SHD, 77; Rešetar, ŠD, 125), i to kao o čakavizmu. Teško je reći, da li je prijelaz *m* > *m̃* na ovome terenu identičan s Rešetarovim primjerima iz Posavine, t. j. što je Rešetar zapravo čuo. Brabec u svome opisu ne kaže ništa o tome. No u svakom slučaju i da je u Posavini zaista *n*, to ne mora biti čakavizam, a ni romanizam.

Glas *m* prelazi u štokavskim govorima često u *v*, ili obratno. Takvih primjera (gumno < gumno, davno > damno) nisam zabilježio, samo jednom *dāmno* (F-B). U riječi *lākvaća* (Lu-T), *lākmaća* (Lu-B), *lākmaća* (Ra-B) smjenjuju se *m* i *v*. Znači osobit kroy gaća, ARj nema, ni Elezović.

U dolini Fojnice *m̃j* od jata ostaje uvijek nepromijenjeno, a od *m̃j* može prijeći u *m̃l̃* (m̃l̃), jer novo jotovanje još nije potpuno izvršeno (§ 49). Imam zabilježeno samo *gr̃m̃lje*, *gr̃m̃je* (V-Š) i *gr̃m̃lje*, *gr̃m̃lje* (P-M), *gr̃m̃je* (St-Z).

O odnosu *m* prema *n* v. § 22. Valja nadodati, da *n* ispred *p* i *b* u ovom govoru prelazi u *m*: *zelēmbāk* (Tj-G; L-S), *zelembāk* (F-B), *zēlembāc* (Kž-M), *zēlembāk*, *zēlembāk*, *zēlembakovi* (V-Ča), *jedāmpūt* (V-Š; Tj-G), *jedāmpūt* (V-Š), ali i *jedānpūt* (Ku-G), *jedānpūt* (O-K), oba p. i oba s jasnim *n*.

## § 25. Glas *v*

Izgovara se obično kao normalno štokavsko *v*, t. j. ne kao pravi zvučni par od *f*, ali kao i *f*, samo neusporedivo rjeđe, dolazi i u obliku labiodentalnog okluziva, koji se čuje više kao *b* nego kao *v* (ovdje provizorno znak *w*, jer



nijednog glasa što se ovim znakom bilježi nema u dolini Fojnice). O glasu *w* (i bezvučnom mu paru) v. § 29. U ovome se paragrafu ne pravi razlika, jer je fonološki nema.

O odnosu glasa *v* prema *j*, *l*, *n* i *m* v. § 18, 20, 22, 24. O *v* u hijatu v. § 14, 48.

Skup *vj* od jata ostaje uvijek nepromijenjen, a od *voj* žive usporedno oblici *s j* i *l* (l): *krävjē* (V-Š; Vo-M), *zdrävje* (U-L; A-M), *zdrävje* (V-Č), *ù zdrävju* (A-P), *ù zdrävje* (Ka-X), ali *krävli* (O-K), *zdrävle*, *nà zdrävle* (P-M), *zdrävle*, *zdrävle* (P-L). Tako je i u ostalim primjerima.

Mjesto *p* dolazi *v* (ili *w*) ispred suglasnika: *òvcina* (Ko-P; F-D), *ù ovćini* (F-D), *òvcenī* (Tj-G), *ävst* (HAPS; DP-K; N-O; Za-T), *ù havst* (T-B), *iz avsta* (L-S), *u hävsvu* (V-Š), *uhävsvit* (Sr-B), ali *äpst*, *iz apsta* (Se-M); *tèvsiju* (Tj-G), u riječi LJEPŠI s *v* (Z-M; G-D; T-F, A, B, K; V-Š; Za-L, T; DP-K), s metatezom *šv* (Ba-B; Vo-M; N-O; L-S), s *w* (Kž-M; Za-T), s *p* (V-Č; Ku-G). U Kreševu i Varešu također: *òvcina* (Kr-K), *lěšvā* (Kr-J), *ävst*, *zavtije* (Kr-M; a kraj Visokoga *zaptije*, O-K), *lěvšē* (Va-R; VD, 258). U dolini Fojnice ovu promjenu imaju sve tri vjere. Raširena je po Bosni i susjedstvu na raznim mjestima (GTO, 29; DMD, 57; DIH, 27; GPD, 27–29; ŠD, 115), a fiziološki je sasvim opravdana željom da se izbjegnu dva okluziva ili previše različiti položaj organa ispred spiranata.

Glas *v* ne prelazi u *f* ispred bezvučnih suglasnika *òvca*, *òvcē* (V-Š), *òvce*, *òvcama*, *òvcu* (Bo-M), *psòvka*, *psòvkē* (Tj-G). U *f* (odnosno okluziv *ǰ*) prelazi *v* u riječi *prīfātno* (V-P), *prīpātno* (V-Č). Slično i u tuzlanskoj oblasti (GTO, 37). Riječi HEFTA i JEFTIN govore se paralelno i s *v* i s *f* (ǰ): *jěvtino* (Bo-J), *jěftino*, *jěptino* (F-B), *hefta* s *v* (T-H; P-K; Ro-T), s *ǰ* (F-B; V-Č).

Ispada *v* u riječi *Neretlāk* (F-J; i Kreševo: Kr-B), u riječi ČOVJEK (sa *v* zabilježio sam samo S-P; TP-K; Kž-M od mnoštva primjera) i u *sjědok* (Kž-M; sa *v*: V-Ča; P-K). Izoliran je primjer *rogóma* (F-B), gdje je nakon trećeg stupnja redukcije vokala *i* otpalo i *v*. To je inače vrlo karakteristično za tuzlansku oblast (GTO, 64). Glas *v* ispada u riječi MEDVJED: *mědjedi* (V-Č), *mědjede* (A-P; V-Č), *mědjed*, *mědjēdā* (V-M), i konačno u prezimenu CVJETKOVIĆ (v. § 44) i u nazivu gore i sela *Citòna* (N-O; C-X), što ARj i Batinić (FSF, 9) pišu *Cvjetovna*. Govori se i *Cvitòna*, *Cvjetòna*, pa čak “u pozivnici” i *Civtòna* (sve C-X).

## § 26. Glas *f*

Kao i *v* glas *f* ima svoju okluzivnu varijantu (ovdje provizorno uvjetni znak *ǰ*), o kojoj se govori u § 29. O *f* < *v* v. § 25.

Od skupa **hw** nastaje **f** (p) u HVALA i HVATATI: *hála* (Tj-G; Os-L; F-B), *fálen* (L-S), *hātāte*, *hātājē*, *ùpatila*, *ùpatī* (Kž-M), *ùpatio* (Pa-T; P-M; Kž-M; V-S), *ùpatili* (L-S), *ùpatit* (V-S; A-P), *ùpatit* (V-Š), *ùfatī* (A-P). Skup **hw** drži se samo u riječima KAHVA i KĀHVA (kavana): *kāhvu* (A-P; Gk-K), *kāhve* (Sr-B), *kahvèžija* (Gk-K), *kāhva* (V-Š), *kāhva*, *kāhve* (Sr-B). Katolici obično imaju oblike s **v** (F-B; Kreševo Kr-S, Vareš Va-R), a pravoslavni s **f** (O-K). ARj sumnja, da je *kahva* pučki oblik, no on je u Bosni kod m. puka vrlo raširen. I Fojnica ima **f** < **hw** (ARj). O odnosu **f**, **h** i **p** v. § 29.

## § 27. Glas **b**

Ovaj je glas najstabilniji među labijalnim i labiodentalnim konsonantima, čista je izgovora i s malo promjena.

U imenu ABDIJA (ARj) **b** je prešlo u **v** (Avdija, Avdo), no to nije osobina ovoga kraja, tako se govori po svoj Bosni. Kako se prijedlog BEZ pomiješao s PREZ (v. § 19. i 78.), došlo je i **b** iz *bez* u riječ PREZIME: *brèzime* (R-H; Bc-P; Ro-T; F-B; L-S; Ba-B). Ipak *prèzime*, *prèzimenta* (V-Č). Ima još jedna zanimljiva, ali također nefonetska pojava. Često sam čuo od k. seljaka, a jednom i zapisao, da u uzrečici BOGAMI zamjenjuju **b** s **v** ili **d**: *vògami*, *dògami* (S-P). Drugdje se ista svrha postiže obično zamjenom **g** s **r**.

Skup **bj** od jata ostaje nepromijenjen. Ako je nastao od **bjj**, može prijeći u **bl** (bl), ali obično ostaje: *ròbje* (Bo-S), *grèbje* (V-Š, Z; U-L), *grèbje* (Tj-K). Primjere za *greblje* (greblje) v. § 21.

## § 28. Glas **p**

Izgovara se normalno, a prema **h**, koji mu fonetski može biti veoma sličan, na ovome terenu uvijek zadržava fonološku opoziciju (v. § 29).

Najznačajnija je promjena u svezi s glasom **p** prijelaz u **v** ispred konsonanata (§ 26). Ali u istom tome položaju može i otpasti, osobito na početku riječi: *šènica* (Ku-G; V-Ča; U-L), *šènicā* (Bo-M), *šènicu* (Pa-T), *šènice* (V-Č), ali i s **p** (O-K; Kž-M) ili **w** (Kž-M), *tića* (U-L; Ku-G; V-A; Tj-G), ali i *ptiça* (V-A), od osnove Psov- bez **p** (St-Z; P-M; Kž-M), sa **p** (Tj-G). Primjeri s konsonantom bit će da odgovaraju stvarnom izgovoru, samo kod PTICA **p** je najvjerojatnije iz književnoga jezika, to više što bez **p** govore i oni što imaju **ps-** i što je *ptiça* (V-A) ponovljeno *tica*. U riječi *klùko* (Tj-G), koja se inače ovdje malo govori, **p** se ne javlja ni u gen. plurala: *klùkā* (Tj-G), ali *klùpkò*, *klùvākā* (V-A). Ispadanje može zahvatiti i strane riječi: *sètēmbēra* (Vo-M).

Umetnuto **p** u riječi ČELO moglo je nastati samo u ovakvu kraju, gdje **p** ispred konsonanta ispada. Za objašnjenje se može uzeti samo kriva i ne baš



logična analogija prema PČELA. Oblik *pčelo* (P-M), *pčelo* (Kž-M; v. tekstove) čuje se samo u dva sela blizu Kiseljaka. Možda bi se tako dao objasniti i toponim *Pčelo* (ARj, brežuljak u kotaru sinjskom u Dalmaciji – bez akcenta. Za značenje usp. ČELO, I, c, dd. Nastanak **p** može biti u oba kraja nezavisan, ali oba su ona sela kraj Kiseljaka naseljena katoličkim doseljenicima).

U riječi KÒŠPICA (V-Š) imamo **p** mjesto **t**. Šurmin, Žuljić i Brabec ne spominju tog oblika, ali znam sasvim sigurno, da se *košpica* govori i u Varešu i u Sarajevu i Tuzli kao razgovorni oblik, a isto tako i u Zenici. U dolini Bosne čuje se po kasabama i *špice* (koštice od suncokreta za grickanje).

Skup **pj** od jata mijenja se u **pl** samo u osnovi PJEG-: *plēge* (F-B; Sr-B; V-Ča), *plēgavo* (A-P), inače u svim ostalim slučajevima ostaje nepromijenjen. I u Varešu je ista iznimka (VD, 256; Rešetar doduše ima za Vareš i *plena*, ŠD, 142). Razloga za ovaj izuzetak nema, to više što u ovom govoru jat ne utječe na suglasnik pred sobom (§ 49); malo je vjerojatno, da je riječ u ovom obliku unesena s jugoistoka.

O odnosu **p** : **v** v. § 25. O odnosu prema **b** i **f** idući paragraf.

## § 29. Labiovelarni okluzivi **b** i **w**

Ova dva glasa odgovaraju jedan drugome po izgovoru (mjestu i načinu tvorbe), ali nisu potpun par po zvučnosti. Glas **w** može stajati ispred bezvučnih suglasnika (*havst*, *lewši*, *tevsija*, *wšenica* i sl. – § 25, 28), i samo sam dvaput čuo da je prešao u **b**: *wšënicē* i *bšënicē* (Kž-M), *klùbko*, *klùvākā* (V-A). Oba se glasa tvore na istome mjestu gdje i **f**, samo sa zatvorom umjesto tjesnaca. Akustički se oba glasa doimaju više kao odnosni labijali (**b** i **p**) nego kao štokavski labiodentali **v** i **f**. Ovakav čisti izgovor glasova **w** i **b** najčešće se čuje kod m. u Visokome i okolici, a manje na ostalome području. U Fojnici i okolici izgovor je najnestalniji, **b** varira u oba pravca (prema **p** i prema **f**), a gdjekad gotovo kao da je nepotpuna afrikata **pf**. Ako uzmemo u obzir Kreševo i Vareš, onda imamo dvije krajnosti: u Kreševu je **b** najbližiji glasu **f**, u Varešu glasu **p**. Kod glasa **w** odnos je valjda sličan, ali taj sam glas čuo vrlo rijetko, pa je teško što pouzdano reći.

Ovdje bih mogao napomenuti, da je **b** za mene bilo prilično iznenađenje. Kako oduvijek znam obične bosanske rugalice za Varešake (*platio porintu* i *sio u pijaker* i sl.) i kako sam u Žuljića (VD, 257) i Filipovića (VN, 33) čitao, da se u Varešu i Visokome **f** izgovara **p**, a pojava je i inače poznata (ŠD, 117), nisam ispočetka na to pazio i pisao sam **p**, dok jednog dana nisam došao u nedoumicu što da napišem, **p** ili **f**, u imperativu *zašarābi* (M-O). Otad sam osobito pazio na taj glas. Poslije sam se još više začudio, kad sam jednom u

razgovoru napisao BOJNIK (*wòjnĭk*, B-V), misleći na ustaški vojni čin, što je odgovaralo temi razgovora, a onda odmah primijetim, da je riječ o VOJNIKU, što mi ispitanik i potvrdi govoreći dalje obično *v*. Povezao sam to odmah s glasom *ɸ* i čuo sam *w* još nekoliko puta, ali sve samo od starijega svijeta, osim u slučajevima ispred konsonanta (*w* od *v* i od *v* < *ɸ*), kad je još najčešći, ali i najneizrazitiji.

Stvar bi bila jednostavnija, da u dolini Fojnice nema k. poluikavskih naseljenika. Oni govore *f*, rijetko *ɸ*, ali u riječima FRANO i FRATAR (i FRA, FRANJEVAC i sl.) govore redovno obično *ɸ*, rijetko *f* ili *ɸ*. To su od njih bar djelomično preuzeli i k. starinci i tako je u tim dvjema riječima preskočena fonološka opozicija između *ɸ* i *ɸ*, koja se inače u dolini Fojnice čvrsto drži (u Varešu ne toliko). Moguća su dva objašnjenja: ili da su doseljenici čuvši *ɸ* kao *ɸ* počeli *ɸ* tako izgovarati u dvjema riječima, koje su u starosjedilačkom Kreševu i Fojnici s franjevačkim samostanima najviše čuli, ostavivši bar u početku u ostalim riječima obično *f*, koje su poslije, bolje se asimiliravši, počeli izgovarati bar djelomično poput starinaca kao *ɸ* – ili su oni donijeli s jugozapada već gotovo *ɸ* u tim dvjema riječima. No budući da su obje riječi stare posuđenice, radije bih pristao uz ovo drugo objašnjenje (usp. ŠD, 116). Protiv njega samo prividno govore starije bosanske potvrde za *pratar* (ARj), jer jezik katoličkih pisaca nije pouzdan vodič za govor srednjobosanskih starinaca (v. konačne zaključke u § 82, usp. ŠDP, 57).

Glas *ɸ* dolazi usporedno s *f* (*f* i *f* < *hw*) u svakom položaju: u riječi FAMILIJA s *ɸ* (St-Z; V-Č, Ča, K; Ba-B; Ko-P; Tj-G; Lu-T; F-B; Lo-T), *f* (Ku-G; O-K; V-P; Z-M; S-P; T-F; Ro-T; Bo-S; P-M), oboje (L-S; V-Š; A-P; Z-F; Gr-K), FABRIKA *ɸ* (V-Č, K; F-B), oboje (V-Ča), samo *f* (nema), FIN samo *ɸ* (V-Ča; Os-L; F-B, J, T), EFENDIJA samo *ɸ* (F-D; V-Č, Ča), HAFIZ s *ɸ* (V-Č), s *f* i *ɸ* (V-M; Gr-K), HEFTA samo *ɸ* (V-Č; F-B; za *v* v. § 25), KADAIF s *ɸ* (V-Š; F-B), s *ɸ* i *f* (T-S). Ime *Sàpvet* (V-Z) prava je artikulaciona akrobacija. Riječi s *ɸ*: *Práno* (Pa-B, T; Bo-M; P-M), *pratar* (Os-L; Pa-B; P-M; Lo-T); *prã* (Ba-B; Lo-T). U Fojnici obje riječi s *ɸ* (F-B) i izuzetno izvan Fojnice *ɸráno* (Lo-T; poluikavac). Obično *ɸ* zabilježio sam još samo dvaput: *prtála* (F-B; uz *ɸ*) i *Pilípović* (Ko-P), što je u prvom slučaju sigurno slučajan izgovor, jer od tog ispitanika imam vrlo mnogo potvrda za *ɸ* i nešto za *f*. Drugi je primjer možda unesen sa strane, radi se o generalu Filipoviću.

Glas *w* može doći mjesto svakoga *v* (za *w* < *v* < *ɸ* v. § 25, 28): *wòjnĭk* (B-V; V-Ča), *wàzdu* (A-P; inače obično *z* (*d*)*rak*); *wižlĭn* (V-Ča), *po wísovima* (F-D), *àwžija* (Lu-B; DP-K), u Kreševu: *wila* (Kr-B), *àwdžija* (Kr-J), u Varešu: *Wàrěšu*, *zdrãw* (Va-R). Samo u jednom slučaju imamo usporednost *b* i *w*: *Sàbĭnka* i *Sàwĭnka* (Kž-M), nadimak neke žene kojoj je ime *ɸĭnka* (Kž-M), ali nadimci su i tako fonetski problematična kategorija.

Kod ljudi što govore ovim govorom ne postoji u svijesti razlika između **b** i **f**, oni okluziv i spirant smatraju istim glasom. Mlađi ljudi, osobito oni što su prošli kroz kakvu školu, govore danas samo **f**. Oni ne će da vjeruju, da njihovi roditelji i susjedi govore kakav drugi glas namjesto **f**, i ljute se kad im to koji stranac kaže. U Kreševu se neka činovnica, koja sad živi u Zagrebu, veoma začudila, kad je nakon upozorenja ustanovila, da joj tetka govori neki čudan glas, a ona je sama odrasla u Kreševu. Taj mlađi svijet ima pravo, kad ne priznaje za svoje mjesto **f** > **b**, ali nemaju pravo kad vele: “Nismo mi Varešaci!”, jer govore isto, samo drugu nijansu. Varešaci su se već pomirili s time da im se sva Bosna ruga. No kako je kod njih **b** stvarno bliže glasu **p** nego **f**, u njih su moguće i hiperkorekcije (VD, 257), zbog kojih im se još više rugaju (“fafrika”). U dolini Fojnice to nije moguće, jer je opozicija **p** : **b** nenarušena, a i u Varešu se još prilično drži. U literaturi se doduše nigdje ne spominje **v** > **w**, ali Bošnjaci su primijetili takav izgovor pa se i zato rugaju Varešacima dodajući spomenutoj rugalici “platio porintu, sio u pijaker” riječi “otišu u Baresš” (ili čak “Paresš” kod onih koji sami nisu čuli Varešake). Možda je taj glas ono **ɣ** u prezimenu Сли<sup>те</sup>гчевих, kako ga piše Milivoj Pavlović za jajačku okolicu (SGJO, 107). U dolini Fojnice dolazi u takvoj prilici obično normalno **v**, katkad i **w** (§ 25, 28).

Rešetar je našao u Bosni nekoliko potvrda za **f** > **p** (ŠD, 117). Brabec ima za tuzlansku oblast također nekoliko primjera (GTO, 22), a odatle su i neki Rešetarevi. To dakako nije mnogo usporedi li se sa stanjem na crti Fojnica – Visoko – Vareš, ali ako se i tamo govori **b**, onda imamo dosta široku oblast s opozicijom **p** : **b** < **f**, **f**, a u drugim je štokavskim krajevima opozicija **p**, **p** < **f** : **f**. Onda je lako razumjeti, zašto se u srednjoj Bosni **b** tako brzo gubi, a Brabec nalazi još samo nekoliko primjera za **p** (**b**?) < **f** (tuzlanska je oblast jezična cjelina s dolinom Fojnice i Varešom). U isto vrijeme u drugim štokavskim govorima **p** < **f** drži se čvrsto i prijelaz PRATAR > FRATAR nije neprimjetna glasovna promjena, nego svjesni prijelaz s lokalnog na književni oblik. Zato bih rekao, da su **b** i **w** u srednjoj Bosni bili dio fonološkog sistema, što može imati šire značenje za štokavsku historijsku fonetiku. Danas se **w** već gotovo izgubilo, a **b** će također najvjerojatnije nestati u bliskoj budućnosti, a da to nitko od govornih subjekata i ne primijeti.

### § 30. Glas *d*

Izgovara se normalno, ali rado ispada. U nekim se prilikama može izgovarati reducirano, nepotpuno, što je prijelaz k ispadanju. Takav reducirani **d** ili nestaje ili se asimilira s idućim konsonantom, koji se tako geminira (§ 50).

Svi se ti procesi odvijaju u prvom redu ispred nazala: u broju JEDAN i izvedenicama (*jednak*, *jednoć*, *jednògoci* = vršnjaci i sl.) imamo **dn** (Kž-M; Vo-R; L-S; A-P; V-A, Š; Z-F), **<sup>d</sup>n** (Kž-M; F-B; R-H; V-Ča), **nm** (P-M; Ra-B; R-H;



rijeke Fojnice čuo sam od pravoslavaca samo DJEVOJKA i DJEVER, ali zabilježio sam *vīže* (B-V) i *nè vižoh* (Bu-C; *o* je morfološka analogija prema prvoj vrsti). Čak sam jednom čuo objašnjenje, da je DJÈVÖJKA nepoznata djevojka, CŪRA poznata, a *žèvōjka* je u pjesmi (TP-K). Jedini je slučaj gdje svi pravoslavci zaista govore *že* imenica DJED u svim oblicima: *žed, žedo, žedin, žedov, pranžed* i sl. (Z-M; M-N; B-V; Gr-B; O-K; T-K; TP-M). Katolici i muslimani imaju ovdje *dje* (djed) ili *de* (dedo; § 9).

Drukčije je u prilogu GDJE i u složenicama. Većina je refleksa doduše s *i* ili s *e* (v. § 9), ali u primjerima s *je* imamo drukčije stanje nego u ostalim slučajevima *d + ě*. Pravoslavci i ovdje imaju *dje* > *že* (GP-Š; O-K; Ku-G; Z-M), no i k. i m. imaju uz *dje* (V-Ča; U-L; T-S; Se-M) i *de* (V-Š; Kž-M; Tj-K; Vo-R; F-J; Se-M; P-M), dakle više, a jednom čak i *že* (V-Ča; ali on je imao i *dje*). Ovo stapanje u *đ* rezultat je velike frekvencije riječi GDJE, OVDJE, ONDJE, slično kao u primjerima s *di* > *đi* iz prošlog paragrafa. Amo možemo dodati još dva slučaja reduciranoga *đ* (*vījet*; R-H; V-Ć).

U svim ostalim primjerima (djeca, djeteta, dječak, djelo, djelati, djetelina, djever, djevojka, med(v)jed, nadjeti, nedjelja, ponedjeljak i t. d.) imamo u svih triju vjera samo *dje* (ukoliko nije *di* ili *de* – § 7. i 9.).

Skup *đj* u ovome govoru upravo prelazi s *dj* u *ž*, a u riječi ROĐAK i ĐAK može se i danas čuti *đj*, no čuo sam to samo u FN: *ròđiāk, ròđiāci* (Tj-G), *ròđjak* (Pa-B; P-M); *ròđjāci* (Bo-K), *điāk* (Ra-B). Filipović ima za k. i m. *dijak* i u visočkoj nahiji (VN, 330), no to će biti valjda sjeverno od ušća Fojnice, gdje u VN ima katolika starinaca. U riječi ROĐAK *ij* bilježi i Šurmin (DSG, 194).

Osim u riječima ROĐAK i SUĐE teško je danas čuti *dj* u dolini Fojnice. LAĐA i GROŽĐE čuo sam samo tako, ali to nisu svakidašnje riječi za ovaj kraj (loza se ne sadi, a *lađa* znači danas *skela*). LEĐA također ima samo sa *ž* i jednom *léda* (Tj-G; tako i u Kreševu *lédā*, Kr-B). Imam samo jednom *gvòzdje, gvòzdje* (V-Ča), sa *đ* samo dvaput (Kž-M; T-H), sa *ž* dosta potvrda (T-S, B; G-D; Z-M; Kž-M; P-M; Bo-K; Lo-T; F-B; L-S). Kod riječi ROĐAK upravo je obrnuto: sa *dj* ima mnogo primjera (V-Š, Č, P; S-P; A-P; U-L; T-B; R-H; St-Z; Gr-K; Ba-B; F-B; Os-L; Lo-T; Ko-P), a s *đ* (Ku-G) i *ž* (Ku-G; U-L; TP-T; O-K) malo i to mahom od pravoslavnih, osim muslimana U-L, no od njega imam i *ròđjāci*. Slično je s riječju SUĐE: *sùdje* (L-S; F-B; Tj-G, So-X), *sùdje, sùde* (V-Š), koje uopće i nemam sa *ž* (samo *posùže*, F-B, ali uz *sùdje*; v. § 49). Toponimi se bolje drže: *Pòrèdje* (V-A), a tako i pridjevi: *gòvedjīm* (V-Ča), *gòvedjā* (St-Z). Kreševo dobro čuva *dj* i u primjerima gdje je ono u dolini Fojnice rijetko: *gvòzdje* (Kr-K, J), *gròzdje* (Kr-S), *ògrādje* (Kr-M), *lādja* (Kr-B). U Varešu je i danas stanje kao u Žuljićeva doba (VD, 149), no samo kod pravih Varešaka. Ima čak i *lédja* (Va-M), što Žuljić i ne spominje. U paragrafu 49. pokušat ću



dati objašnjenje zašto je drugo jotovanje na ovom terenu ovako nedosljedno provedeno, odnosno neprovedeno.

Vrlo je zanimljiva treća kategorija **d + j**. Tu su metatezom došle sve izvedenice od glagola IĆI (izici/izać, nać, nanić, doć, unić, proć, otić, prić, prić = prijeći i sl.) s oblicima gdje u književnom jeziku imamo **ž** (prezent, aorist, imperativ). U dolini Fojnice mjesto ovoga **ž** imamo najčešće **j**, rjeđe **ž**, a rijetko **jd**. Najviše imam zabilježenih primjera sa samim **j** (B-V; Bo-K, M, S; DP-K; F-B; Gk-B, M; Ka-X; Lo-T; L-S; Os-L; P-L, M; Pa-B, T; R-H; Se-M; T-H, S; Tj-G, K; TP-K, T; V-Č, E, A, Ž; Vo-M; Z-B; Za-T). Dosta je česta usporedna upotreba **j** i **ž** (F-D; Kž-M; Ro-T; Sr-B; St-Z; V-Š) ili samo **ž** (Ku-G; O-K; V-Ča, S; Z-M, P). Rjeđe je usporedno **j** i **jd** (Bc-P; Gk-K; P-K; Ko-P), najrjeđe samo **jd** (V-K). Primjera za usporednost **ž** – **jd** nisam našao, što je i razumljivo, jer je **ž** najmlađe, a **jd** najstarije (jasno, kod glagola gdje je moguće **jd**). No ova statistika ne daje još potpunu sliku. Od pojedinaca je naime zapisano više primjera. Kod jedinog k. ispitanika što ima **ž** (Kž-M) zabilježio sam taj glas samo u dva glagola: *nàñžū*, *dōžē* (2 puta), *nè dōžē*, a za **j** imam, uz ostale glagole, ove primjere: *nàñjē*, *nanjēš*, *nanjōšē*, *dōjē* (3 puta), *ne dōjē*, *nè dōjē*, *dōjē*, *dōjōšē*. Zato je jasno, da je **ž** u ovim primjerima ili utjecaj književnog jezika ili susjeda što imaju i oblike sa **ž**. Gornji su podaci stvarni samo za muslimane. Katolici praktički imaju samo **j** i **jd**, a kod pravoslavaca uopće nisam našao **jd**. Među onima što imaju samo **ž** pravoslavaca je podjednako koliko i muslimana, čak jedan više, a među onima kod kojih sam zabilježio samo **j** ima muslimana preko tri puta više.

Sam glagol IĆI ima gotovo jedino oblike sa **ž**, što prema složenicama nikako ne bismo očekivali. Kao što je na pr. *dōjēm* razgovorni oblik i gradskog svijeta domaćeg, pa dijelom i obrazovanih u Visokome, Fojnici i Kreševu, tako je isto i *žjēm*. U mnoštvu primjera našlo se doduše i pet sa **d**, ali to se upravo gubi (*idē* uz *žžē*, *žžū*, Kž-M; *nè idē* uz *žžē*, Pa-T; *idēm* uz *žžēte*, M-O; *nēidēm*, V-K; *idū*, Ku-G). Jedan od ovih oblika, *nēidēm*, mogao bi se objasniti i disimilacijom.

Rešetar je postavio jednadžbu DOĆI – DOĐEM > IĆI – IĐEM, a DOJEM je objasnio ili analogijom MEĐA – MEJA > DOĐEM – DOJEM ili analogijom TRES-TI, TRES-EM > DOJ-TI, DOJ-EM (ŠD, 136, 137). Mislim da MEĐA – MEJA ovdje nema nikakva udjela, MEJA i DOJEM, iako se oboje govori u dolini Fojnice, previše su različite stvari i postanjem i frekvencijom i mjestom u sistemu i konačno vremenski. Ne može jedna mrtva i ograničena kategorija, sama u izumiranju (§ 34), roditi jednu novu, živu, uklopljenu u sistem. Ostaje dakle DOJ-TI, DOJ-EM. Ništa ne smeta što u ovome kraju danas nema (ili ja bar nisam čuo) infinitiva sa **jt**, **ć** i nije moglo postati drukčije nego od **jt** > **tj** > **ć**, a oblici na **-jem** mogoše se učvrstiti sasvim lijepo prije te metateze. Moglo bi se doduše



uzeti, da je **j** zapravo također nastalo metatezom, a onda **dj** > **ḋ** > **j**, što ovdje nije nepoznato u intervokalnom položaju (§ 18, 30). Brabec misli, da je u DOJEM otpalo **d** (GTO, 98), što i nije neprihvatljivo. No Rešetarevo je objašnjenje bolje – prijelaz **ḋ** > **j** sigurno je novija pojava, a ima ga malo (kao uostalom i samoga glasa **ḋ**). Ali ako primimo Rešetarevo objašnjenje za *dojem*, onda ostaje *idem* neobjašnjeno, jer otpada mogućnost IDEM prema DOĐEM.

U susjednim je govorima drukčije stanje nego u dolini Fojnice (priključivši joj i Kreševo i Sutjesku, pa prema Filipoviću i Rešetaru i Borovicu – Borovičani, 218; ŠD, 138). Sarajevo ima IDEM (*izēm*, Sa-H; DSG, 205), ali DOJEM niti Šurmin spominje niti sam ja kada čuo. Tako je i u Varešu, gdje nema **j**, nego samo **ž** (Va-R; VD, 670), iako su Borovica i Sutjeska inače dosta bliske Varešu. Jedan jedini primjer sa **j** (*dóji*, Va-R) pokazuje da ti oblici ipak nisu sasvim tuđi, ali nisu obični, i Žuljić ih i ne spominje. Varijacije kao u dolini Fojnice (**j**, **jd**) čuju se opet u tuzlanskoj oblasti, ali samo u zapadnom i jugozapadnom njezinu dijelu (GTO, 97, 98), pa i tamo uz **ž**, a zato **ž** u IDEM imaju samo k. i m. i nije tako opće ni za njih kao što je u dolini Fojnice za sve tri vjere. Ikavski zapad i jugozapad imaju DOJDEM i DOJEM (ŠD, 137, 138; GOIG, 12, 13), od IĆI, IDEM i IDEM (GOIG, 13). Drugim riječima, osim Vareša i Sarajeva cijela Bosna i zapadna Hercegovina ima IDEM – DOJDEM, DOJEM (ne svagdje u istoj mjeri, a p. samo u dolini Fojnice, kako se čini prema objavljenom materijalu). U svakom slučaju bilo koje objašnjenje ove nenormalne opozicije DOJEM : IDEM bit će lakše napadati nego braniti. Pa ni gotovo redovni dalmatinski odnos IDEM : DOJDEM (Maretić: Jez. dalm. pis. 88, 89) nije prirodan odnos.

Ovamo može doći i turcizam HAJDE. U VN ispada **j**: *hàde* (V-Ča, Ž; R-H; Sr-B; St-H), *hàdemo* (R-H). Ali u FN riječ ima vrlo različite oblike: *hàde* (F-J; DP-K), *hàde* (Ro-T), *àjde*, *àže* (Kž-M), *hàži* (DP-K), *àđi* (Vo-M), *hàdimu* (Gk-B). Usporedbe koje bi se mogle napraviti s glagolom IĆI i složenicama ne bi bile nezanimljive (**jd**, **ž**), ali nažalost ne bi baš ni koristile (hajde po ARj od XVIII. st.).

### § 32. Glas **t**

Izgovara se normalno, ali se dosta često reducira ili ispada, slično kao i **d**, samo što **t** ostaje pred nazalima nepromijenjeno: *mětně* (Kž-M), *mětni* (V-Ča) i sl. (usp. § 30). Reducira se ili ispada ispred sibilanata: *Pò'stīne* (Kž-M), *Pòstīne* (Bo-M), *òsiēcāmo*, *òsjećeš* (odsjeći češ; Bc-P); *č'rvāskī* (Ba-B), *h'rvāskī* (Sr-B), *ot Šácira*, *ko Šácira* (T-S), *gòspokī* (F-B), *gòspo'skī* (Ro-T), *òstarijēg* (V-Š). U ovakvim skupovima nikad ne nastaje **c** (§ 44), a rjeđe ostaje **t** gotovo potpuno: *òt snīga* (Ko-P), *ot stāriē* (M-O). Ponekad **t** otpada i ispred drugih suglasnika i to u riječima što se mnogo govore, na pr. *òklē* (Sr-B).

Zamjenica TKO redovno glasi *kò* (P-M, Sr-B; R-H), *něko* (P-K, L; Lu-T, B; Tj-G; V-Ča; Sr-B; S-P; L-G), *něko* (Vo-M), *nìko* (Za-T; P-M). Oblici sa *t* vrlo su rijetki u dolini Fojnice, ali ipak se čuju: *nìtko* (F-B), *tkò* (V-Č, P), *nětko* (F-B; V-Š). Sutjeska (*nětko*, Su-A), Borovica (Borovičani, 218) i Vareš (VD, 497) bolje čuvaju oblike sa *t*. Za gubljenje ovoga *t* možda je bila odlučnija analogija prema kosim padežima nego sama konsonantska skupina, jer na pr. glagol TKATI, TKAM (takva je promjena) ostavlja *t*: *tkàt* (R-H; V-A), *tkâm* (V-A), *tkâ* (St-H).

Gubljenje *t* na kraju riječi srodno je ovim pojavama. Isprva je otpadalo samo pred enklitikama (SE i SAM, SI i sl.), a onda se oblici bez *t* počele upotrebljavati i samostalno. Najčešće dočeto *t* otpada u brojevima (v. § 72), a onda u riječi *òpē* (M-O; Vo-M; P-M), *plàs*, *plàsòvā* (Sr-B), *krève* (Pa-T; Os-L; Sr-B), *špòre* (Se-M). Riječi KREVET i ŠPORET prešle su tako u srednji rod i imaju plural *krèvèta* (Sr-B), *šporèta* (Se-M). Ovakvo je ispadanje ograničeno, nema ga (osim uz enklitike) u imenicama ž. roda na *-ast*, *-ost*, *-est*, a i spomenute se riječi u drugim selima govore sa *t*: *krèvāt* (Kž-M; muški rod), *òpēt* (R-H; Kž-M), *à opēt* (Tj-G), *òpēt* (Kž-M). Glagolski oblik JEST (uz JE) govori se *jèst* (Kž-M; T-S; O-D), *jēs* (Ku-G; V-Ča), *jēs* (Ku-G).

U riječi *lèpīr* (A-P; V-M) ne možemo reći da je *t* ispalo, jer je ovo stariji i rašireniji oblik (ARj ima *leptir* samo u Vuka i u jednoj ek. nar. pjesmi, uz primjedbu da se govori u naše doba po sjeveroistoku). U Bosni nisam nikad od puka čuo LEPTIR. Glagol RASTI čuva u dolini Fojnice *t*: *nàràstò* (N-O), *odràstò* (A-M), *izràstò* (V-Ča).

Dodano je *t* u turcizmu HAPS (ARj < *ħabs*), koja ovdje glasi (*h*)*avst*, (*h*)*avst* ili (*h*)*apst* (v. § 25). Samo dvaput zabilježio sam oblik bez *t*: *u hāvusu* (V-Š), *uhāvsi* (Sr-B). ARj ima jedan primjer *havst* (nar. prip. bos.) i selo *Hapstići* u okrugu travničkome, što ne povezuje. Susjedni govori također imaju ovo *t* (VD, 256; DSG, 195). Najvjerojatnije je, da je *t* rezultat krive analogije prema riječima s dočetim *t*, koje može otpasti. Isprva se govorilo *havs*, *havsta*, a onda je *t* ušlo u nominativ.

U riječi PODRIJETLO *t* je nastalo od *k* (v. Skok, Rad 272, 21–26). Ovaj je oblik običan i u okolici Visokoga (*po podrijétlu*, Bc-P) i u Varešu (*podrijétlo*, Va-R). Kontaminaciju PODRIJETLA i POREKLA imamo u obliku *podrijékla* (R-A). Svakako je točno Skokovo mišljenje, da prijelaz *-rek-* u *-rijet-* ima svoj razlog u infinitivu RIJETI. On je to utvrdio za Dubrovnik, a vrijedi i ovdje, jer se također govori samo infinitiv RIJET. Za *t* u *pètsinasti* (F-B) v. § 46. Riječ *klā* (V-A, Č, Ča), *klā* (V-Ča) nije zabilježena u rječnicima. Znači “slātkā ròsa” (V-Ča), što padne po lišću pa mu naškodi, osobito kupusu. Po usmenom saopćenju prof. Ivšića *klā* je od *tla*, a to od glagola тлѣти (i danas u kajk. *tleti*).

Disimilacijom je nastalo *t* u riječi CESTA, koja ovdje redovno glasi *tèsta*.

Primjera sa **t** (V-K, P, S, Š; TP-K, T; B-V; R-H; Z-B, M; Os-Ć; Pa-T; Vo-M; Bo-M; Ro-T; P-M; Gk-M) ima toliko, da jedan primjer sa **c** (*na cestôm*, O-D) možemo slobodno odbiti na književni utjecaj. Sličnu disimilaciju, ali ne dalju nego bližu, imamo u primjeru *istiédi* (Tj-G). Ovaj je prijelaz **sts** > **st** izoliran.

Glas **t** ne prelazi u **t̃** ispred **i**, kao što se to katkad čuje kod **d** (**di** > **đi**, § 30). U riječi *dječínē* (V-K) imamo sigurno kontaminaciju DJEČ(I)JE i DJETINJE s **č** za **ć** (§ 37), a u *provrcili* (V-S) “kontaminaciju” PROVRTILI i PROVRCĚLI, iako je ovdje **tē** > **će** vrlo rijetka pojava. U oba primjera imamo dakle samo prividnu sličnost s **di** > **đi**. O odnosu **t** i **ć** v. § 36.

U dolini Fojnice govori se u riječima POSLIJE i POSLJEDNJI usporedno **s** i **t** (v. § 75), ali to nije fonetska pojava.

### § 33. Glas **t** u susjedstvu glasa **j**

Glasovi **t** i **j** sastaju se u **tě**, **tj** i u infinitivu glagola kao DOĆI < *dotji* < *dojti*, ali u ovim infinitivima imamo bez iznimke uvijek **ć**.

Uz jat **t** ostaje nepromijenjeno. To vrijedi i za pravoslavne: *tjēme*, *na tjemēnu* (Sm-S), *Stjēpāna* (TP-T), *stjēnama* (O-K), *ūtjećē* (T-K), *nalètjela* (Za-L). Izuzetak je glagol TJERATI sa složenicama, jer pravoslavni imaju obično **tje** > **će**, a i u k. sam našao **te** (primjeri § 9). Tu moramo uzeti u obzir ekspresivnost ovoga glagola. Drugi je izuzetak glagol HTJETI, ali ovdje imamo **ć** i u muslimana iz VN: *ščēo* (V-A; U-S, L; Sr-B), *ščēlo* (U-L), *ščēli* (Sr-B), *ščēla* (Z-B). Pravoslavni imaju **ć** (*ščēle*, O-K), ukoliko nemaju kakav oblik sa **i** (v. i § 48).

U skupu **tj** imamo i **ć** i **tj**. U užoj dolini Fojnice **tj** je dosta rijetko, osobito u imenicama na **-tje**: *uskrsnútje* (Pa-B), *uskrsnúće* (F-B). Riječ LIŠĆE ima samo **ć** ili **šć** (Lo-T; V-Ć, Š; S-P; T-S, B, K; Sr-B; U-L; O-K) i jedamput *lišće* (T-H), što ne znači mnogo. Filipović (VN, 330) spominje nekoliko takvih toponima s **-tje**, od kojih sam čuo samo *Plástje* (R-A; Filipović ima *Plastja* i *Plasća*, što će biti od *Plasća*, inače bi pisao **šć**). Ostali su Filipovićeви primjeri mahom izvan doline Fojnice. U široj dolini Fojnice Kreševo bolje čuva **-tje**: *lištje* (Kr-S). U Varešu je kao za Žuljića (VD, 148): *cvijétja* (Va-R), *Rástje*, *slúpōtje* (Va-M; put između plotova, metateza).

Samo imenice BRAĆA i NEĆAK imaju često **tj**: *nětjāk* (Ko-P), *nětjāk* (V-Ća; O-H), *nětjāci* (Sr-B), *nětāk*, *nětčāk* (O-K), *brātja* (St-Z; Gr-K), *brätjē* (V-Ć), ali *braća* Ku-G, Sr-B; V-A, Tj-G; Pa-B; P-M. Slično je u pridjevima kao *jānetjē* (V-Ća), *křmetjēg* (F-J), *křmetjēga* (L-S), gdje se **tj** održalo valjda zbog utjecaja usporednih nastavaka **-ji** i **-iji** (§ 18). Kod pravoslavaca nisam čuo skup **tj** ni u jednoj od ovih kategorija, samo jednom čuo sam **t̃** u gornjem primjeru *nětāk*. U Kreševu je *brātja* (Kr-B), *nětjāk* (Kr-K), *křmetjā* (Kr-S).

### § 34. Glas ž

Izgovara se standardno, kao afrikata, bez obzira da li je od *đj* ili od *ž* (§ 35). Dosta rijetko imamo namjesto glasa (afrikate) *ž* mujiirano *đ*, koje sam inače često slušao u Vojvodini (slično mađarskom *gy*). Taj glas dolazi mjesto *d* ispred *i* (§ 30), mjesto *đj* u *dě* (§ 31), i mjesto *ž* < *đj* (§ 31). Izvanredno je rijedak za pravo *ž*: *mlädī* (Z-M), a i u toj je riječi u dolini Fojnice *j* običnije od *ž* (v. dalje), *rödēna* (Tj-K), *ogrädēna* (V-Š). Šurmin je u Sarajevu našao “osobit glas za *đ*”, u kojemu se “čuje uvijek nešto od glasa *đ*”. Bilježi ga *đ* i veli, da je po izgovoru srodan glasovima *í*, *ś* i *ž*. On ga nalazi najviše “u govoru pravoslavničkih” (DSG, 193). U dolini Fojnice *đ* dolazi kod svih vjera, ali ipak najčešće kod pravoslavaca. Ima ga i u Kreševu: *lédā* (Kr-B).

U ograničenom broju riječi dolazi namjesto *ž* glas *j*. To su uglavnom iste riječi koje i Rešetar nalazi kod ik. i ijek. šćakavaca (ŠD, 136) i Ružičić u zapadnoj Bosni (GOIG, 9). Takvo se *j* obično smatra čakavizmom (Belić, SHD, 77; Ivšić, DPG, 13, 14, 80). Ivšić daje više mogućih tumačenja (DPG, 13, 14), ali i on se konačno priklanja čakavizmu, ali ne odlučno. Nezgodno je samo to, što tih riječi sa *j* nema mnogo. U dolini Fojnice to su *meja* (*mea* ili *meja*): U-L; Bc-P; Os-L; Bo-M; V-Ča; Ko-P; *meža*: St-Z; Z-B, M; V-A, Č, S, Š; Za-T; Bc-P; Ko-P; Ba-B; Pa-B, T; P-M; Bo-M; *mejnik* (*mejnik*, *meńik*, *ńemik*): Z-B; St-Z; V-Č, Ča, Z, A, Š; Bc-P; Pa-T, B; P-M; Os-L; Ba-B; F-B; *mežnik* nema, ali ima *mednik* (Z-B, M; Za-T; usp. ŠD, 138), *mlaji*: Bc-P; M-O; V-Š; S-F; Gr-K; T-A; Z-B; U-L; A-P; Za-T; Ra-B; Lu-T; Lo-T; Pa-B; Ro-T; P-M; Bo-M; F-B; Ba-B; Os-L; L-S; DP-K; Ko-P; Vo-M; Gk-B; Kž-M; *mlaži*: Tj-G; Os-L; Bc-P; St-Z; GP-Š; V-M; U-L; *mlädī*: Z-M; *ògraja*: F-B; Ko-P; *prèa*: Tj-G; *slaji*: Kž-M; Ra-B; Lu-B; Se-M; F-B; V-Ča; *släjā*: V-Ča, Š; *tujj*: DP-K; L-S; V-Č. Amo spada i ime sela *Grājāni*, koje se sāmō tako izgovara. Neobičniji je primjer *ròženī*, *ròjenī* (S-P), jer ga nemaju ni Rešetar ni Ružičić (samo za okolicu Jajca Pavlović, SGJO, 108), a u dolini Fojnice tu je redovno *ž* (T-A; GP-Š; TP-T; Sm-S; Bo-M; *rödēna*, Tj-K). Ispitanik je poluikavac. Kako se vidi iz primjera, ovo *j* dolazi samo u k. i muslimana, a kod katolika i u imenu *ǰure* (Se-J; Tj-G); *ǰuro* (N-O; Ra-B). Samo u riječi GOSPOJA i sl. imaju ga sve tri vjere, ali tu *j* ne mora biti identično s gornjim (v. Maretić, Gramatika, 1931, 83). U Kreševu je ista slika, samo što sam jednom čuo neobičan primjer *dogājālo* (Kr-M), koji je i glasovno i akcenatski potpuno izoliran, pa uza sav trud nisam poslije mogao čuti ništa slično. U Sutjesci imamo također *j* za *ž*: *mèa*, *mèńtk* (Su-A).

O odnosu *ž* : *ž* v. § 35.

U turcizmima imamo katkad *ž* za *g*: *kòlājžère* (V-M; Arj; < t. *kolaj gele*), *lègen* (M-N; B-V), *lèžen* (B-V), *lègen* (M-O). Od posljednje riječi ARj ima sva tri oblika.

O glasu *ž* u raznim vrstama *žž* v. § 42.

### § 35. Glas ž

U dolini Fojnice glas ž praktički i ne postoji, mjesto njega govori se redovno ž. Prema Šurminu (DSG, 192) u Sarajevu je ž često, no meni se čini, da je stanje isto kao i u dolini Fojnice, gdje sam samo tri puta zabilježio glas ž: *vržbina*, *žàbē* (Ku-G; uz *filžān*), *žáPer* (R-A), *čòža* (P-M, uz *duànzia*). Sva su tri ispitanika s raznih krajeva doline i svaki je druge vjere. No značajno je, da Ku-G među p. i P-M među k. imaju najviši postotak glasa č u odnosu na é. Važno je također, da ž nigdje nije na mjestu ž, t. j. da je zamjena moguća samo u jednom pravcu. Tako je i u Sarajevu (DSG, 192). U Kreševu je ž: *àwžija* (Kr-J), *Kujinžiči* (Kr-B), ali to je ž nešto malo “mekše” od standarda (v. § 37).

Kod ovog glasa imamo u dvjema riječima zamjenu ž-ž, samo svaki put u drugom pravcu. Riječ DŽAK glasi *žàka* (V-P; u Kreševu isto, Kr-M), *žák* (Lu-T; Ra-B; F-D). Riječ ŽANDAR ima uvijek ž > ž (< ž): *žèndāri* (Bo-S), *žāndāri* (V-Č, A; A-P), *žandāri* (G-D). Tako je i u Kreševu (*žāndāra*, Kr-K) i u Varešu (VD, 258), a znam da se govori i drugdje po Bosni (Sarajevo, Zenica), osobito za neku igru karata.

Selo ČEKRCIĆI ima na svim specijalnim kartama koje sam vidio oblik *Čekržiči*, ali govori se samo *Čekrcići* (V-A; Z-P), a i u ARj je č.

### § 36. Glas ć

Izgovara se standardno, kao afrikata, bez obzira da li je od *tj* ili od *č* (§ 37). Kao što se mjesto ž čuje katkad *d*, tako dolazi ponekad *t* mjesto ć. Taj se glas izgovara mujirano, dakle je okluziv, a ne afrikata. Dolazi za *tě* i *tj* (§ 33) i za *ć* < staro *t'*. Gdje je rezultat novog jotovanja, može se čuti u svih vjera, ali gdje stoji mjesto ć, čuo sam ga samo u pravoslavnicima: *nè sjetām*, *sjetām* (Ku-G), *větī* (O-K). Isti glas opisuje Šurmin za Sarajevo “sa svijem mekan tako, da se uz *j* čuje još nešto glasa *t*. Ovo *t'* je nalič po izgovaranju spirantu *s*” (DSG, 192). I Šurmin nalazi *t* u pravoslavaca i veli, da je takav izgovor “naj više afektacija”. To jasno nije, ali zaista se tako doima, kad se prvi put čuje. Samo se ne bih složio da *t* naliči glasu ś, jer je *t* okluziv.

Kod glagola V. vrste 2. razreda (po Maretiću) ć iz prezenta prelazi i u infinitivnu osnovu: *měćāli* (F-B), *měćala* (DP-K), *měćat* (Z-M), *prěćat*, *òkrećat*, *zāprećāli* (Os-L), *nākrećala* (A-P), *ògrićāne* (Bo-S), ali: *mětale* (V-P), *krètat* (V-A), *krètat* (P-M).

Sasvim je neobičan prijelaz *t* > ć u riječi ČVORĀĆ, ČVORĀĆA (DP-K; *tvòrĀć*, F-B, *tvor*). O glasovnom procesu nema ni govora, a analogija na ČVOR ili ČVORAK nije nimalo uvjerljiva. Riječ je potvrđena još samo jednom, u Ivšićevu tekstu iz Siča ČVORIĆ (bez akcenta, DPG, 250). Možda je i ovdje zapravo č. U jednoj izoliranoj riječi imamo prijelaz *c* > ć: *parćela* (P-K; Bo-K). ARj nema ni č ni ć.



Iako je talijansko *parcella* < *particella* ista riječ, teško je zbog značenja misliti na taj izvor za *ć*.

Turcizmi imaju za *k* refleks *ć*, na pr. *lùćun* < *lökün* (ARj *lùćum*, ali ni *m* ni akcent ne odgovaraju turskom obliku). Od takvih je riječi mnogo zanimljiviji primjer *ćēr*, *ćera* (A-P). U susjednome Visokom ta riječ glasi *kèher*, *kehèrće* (V-A), *kèher*, *kèhēr*, *kérovi*, *kèherovi*, *keheróvā* (V-P). Prema ovome ARj ima *kêr*, *kêra*, *kêrovi*, *kêrōvā*, *kérće*. Etimologija je nejasna, ARj citira razne hipoteze (finska, keltska, engleska). Mogla bi biti po mome mišljenju i kakva balkansko-romanska riječ iz kojeg nestalog dijalekta (*a* > *e* nije tu nepoznato, usp. dubr. rom. *pen*, a imamo i prijelaz intevokalno *n* > *r*, usp. rumunjske dijalekte). Problem se komplicirao prijelazom *k* > *ć*, normalnim samo za riječi grčkog i turskog (arapskog) podrijetla i glasom *h*. On bi doduše mogao biti hak (*kêr* > *kèer* > *kè'er*). Takvih slučajeva ima kod m. u Bosni (*Morāhanākā*, GTO, 23), ali ovdje imamo *h*, a ne hak, koji kod m. obično stoji za neetimološko *h*.

O glasu *ć* u raznim vrstama skupa *šć* v. § 43. O odnosu *č* i *ć* v. § 37.

### § 37. Glas *ć*

Ovaj glas nije običan u dolini Fojnice. Izgovara se na dva načina, “tvrđe” i “mekše”. Prvi izgovor (č) odgovara standardu, ali nije tako “tvrd” kako se može čuti u Vojvodini, Srbiji i Crnoj Gori. Drugi izgovor (ć) ustvari je srednje *ć*, između *č* i *ć* (ne *ć*). No u cijeloj dolini Fojnice najviše ljudi, a sav mladi svijet, ne izgovara ni jedno ni drugo, nego jedino *ć* u svim riječima. Sāmo Kreševo, i inače izdvojeno, ima fonološku opoziciju, i nema nikad *ć* za *č*. U Kreševu je najobičniji izgovor na sredini između *č* i *ć*, no nema smisla tražiti za nj poseban znak. Ta je nijansa ipak značajna za Kreševljake, i po tome se (uz akcent) i poznaju među drugima iz srednje Bosne, koji izgubivši opoziciju *č* : *ć* izgovaraju *ć* kojekako. Samo se ne može reći, da je opozicija *č* : *ć* potpuno zatrvena u srednjoj Bosni. Djeca je doduše u školi vrlo teško svladavaju, ljudi se tuže da pisati nikad ne nauče. Ali u govoru se *č* i *ć* ipak čuju, makar se i ne čuli u svih i čuli se samo u starijega svijeta. Isti čovjek govori potpuno isti glas u *ćorav* i *ćorapa*, ali on može reći i *ćorapa* ili *ćorapa*, samo nikad ne će reći \**ćorav* ili \**ćorav*. Nijednom nisam čuo *ć* mjesto *ć*, iako sam to vidio u pismu. Šurmin doduše piše za Sarajevo *kuća* pored *kuća*, *oćev* pored *oćev* (DSG, 192), no meni se *kuća* čini sasvim nevjerojatno. Točnije će biti što je Šurmin kazao da ima *ž* > *ć*, a nema *ć* > *ž* (ibid.). Brabec također nalazi uglavnom *ć*, *ž* > *ć*, *ć*, ali ima i obratnog kretanja (GTO, 18, 21), što bi tamo moglo i biti, iako je tuzlanska oblast uglavnom sačuvala opoziciju (ibid.). U zapadnoj je Bosni Ružičić našao djelomično sačuvanu opoziciju, a djelomično *ć*, *ž* > *ć*, *ć*, no obratan prijelaz ne spominje (GOIG, 10, 11), što bi se slagalo s dolinom Fojnice.



Rešetar (ŠD, 131) misli, da su se *č* i *ž* samo približili *ć* i *ž*, a da nisu potpuno izjednačeni. Spominje i Visoko, ali u Visokome je *č* kod goleme većine prešlo u normalno *ć*. Nije točno ni da se to ne može čuti od pravoslavaca, jer u dolini Fojnice i pravoslavci govore češće *ć*. Točno je, da je prijelaz *č* > *ć* značajka gradova i trgovišta (u Visokome, Fojnici i Kiseljaku čuo sam rijetko *č*, nikad *ć*) i to za tuzlansku oblast vrijedi, ali ovdje je i u selima gotovo ista situacija.

Mi se sad najvjerojatnije nalazimo usred procesa koji je u toku. Ima više razloga za tu tvrdnju. U prvom redu taj prijelaz ne može biti star, katolički pisci iz srednje Bosne razlikuju *č* i *ć*. Nema zatvorenog područja sa *č* > *ć*, nego i u tuzlanskoj oblasti i u zapadnoj Bosni imamo ispresijecane pojasove, a u dolini Fojnice Kreševo čuva opoziciju. I najvažnije, *č* ako se čuje, čuje se od starijega svijeta i uglavnom na svome mjestu (u dolini Fojnice uvijek, a čini se i u zap. Bosni, pa i iz same Šurminove bilješke izlazi, da se razlikovanje još kako tako čuva. Možda je njegova KUČA kakva isforsirana hiperkorekcija, jer ni u dolini Fojnice ljudi nisu svjesni razlike, što se vidi po pisanju, no ipak je govore).

Varijantu *č* čuo sam više puta od raznih ljudi, a *ć* samo dva tri puta i kod dvojice često. Prvi je p. i ima pretežno *č*: *ćāša*, *čīr*, *jūčē*, *nēmačkīē*, *pēčēm*, *pēčēmo*, *prīčali*, *sāč<sup>e</sup>kali*, *vūčēm*, *vūčēmo* (Ku-G). Drugi je k. i ima svakojako: *čāstē*, *čāša*, *svē četvero*, *četvero*, *četvère*, *četverica*, *čōjek*, *īšćitō*, *īšćitala*, *kiselāčkī*, *pēčē*, *pēčēmo*, *počēsē* (plur. aor.), *rūčām*, *vūčēm*, *vūčēmo*, *vūčēte* (P-M). Ova dvojica izgovoriše više puta *č* nego svih ostalih stotinjak ispitanika iz doline Fojnice zajedno. Inače ova dvojica nemaju ništa zajedničko osim starosti (Ku-G r. 1880, P-M r. 1866). Njihova se okolina ne razlikuje od ostalih: žena Ku-G 1 *č* i 3 *ć* (Ku-S), žena P-M 4 *č* i 2 *ć* (P-L), susjed P-M 2 *č* i 4 *ć* (P-K). Ipak bih dodao, da sam u susjedstvu sela Podastinja čuo *č* i od mlađe djevojke (Kž-M; v. tekstove), a po ostalim mjestima od većine nisam čuo ni *č*, a kamoli *ć*, pa i od pravoslavaca (GP-Š; Bu-C; Gr-B; O-K). No o kakvom tuđem utjecaju na Ku-G i P-M nema ni govora, prvi je polupismen (a ni to nije posve sigurno) i nije se micao izvan visočkog kotara, drugi je nepismen i nije izlazio iz sela, čak ni u vojsku nije išao.

Varijanta *č* može se čuti svagdje u dolini Fojnice. U mojim zabilješkama postotak *č* u odnosu prema *ć* od ukupnog broja etimoloških *č* varira od 10% do 2/3. U stvarnosti je nešto manji, jer sam *č* uvijek bilježio, a *ć* bih kao običnije znao i propustiti. Ipak od više od polovice ispitanika imam samo *ć*.

### § 38. Glas *z*

Izgovara se potpuno standardno, obično i ispred *j*, *l* i *ń*, ali ipak ima i primjera kao *ražlūtī* (Kž-M), *ražlūtē* (DP-K), no to su iznimke. Tako i u Varešu ima *ražleva* (kolač od jabuka; Va-R). Ispred *đ* prelazi *z* u *ž*, *gvòžđa* (Kž-

M), *gvòžde* (T-H), no možda tko izgovara i *z*, jer imam samo ova dva primjera za *z* + *d*, a *s* može ostati ispred *t* (v. § 39).

Glas *ž* mjesto *z* u intervokalnem položaju čuo sam samo jednom: *bližìnē* (Kž-M), no tu je *ž* zapravo mjesto *ž* (*bližina*, Kž-M), koje je došlo iz komparativa (usp. *dublina*, § 21). Za prijelaz *ž* > *ž* v. § 40, a tamo i o izgovoru *ž*. O razvoju skupine *zđj* v. § 31, 42, 49.

U imenu JOSIP imamo ovdje *z*: *žòzip* (Os-Ć; F-B), *žòzipa* (ž. ime; F-B). U ARj dobro potvrđeno za zapadne štokavce. U obliku *guica* (V-Š) ispada *z*, a tako i u infinitivu *kàat* (Ba-B). U tuzlanskoj oblasti oba primjera, ali sa *j* (GTO, 35).

### § 39. Glas *s*

Izgovara se potpuno normalno, samo što ispred *l* i *n* prelazi kadšto u *š*: prema *sněgovu* (St-Z) imamo *s nìhã* (R-H), *s nòme* (Kž-M), *s nìme* (Vo-M), ali *s nìmã* (F-B), *s nìmã* (Se-J), *s nìmã* (U-S), *pòšlě* (Ku-G). Građani izbjegavaju takvu asimilaciju. Ispred jata nisam čuo da se *s* i *j* spajaju, pa ni kod pravoslavaca, iako je to za susjedne govore važna značajka u govoru p. (DSG, 189). To vrijedi i za ostale skupove *s* + *j*, koji svi ostaju neizmijenjeni (*pasjáluka*, U-L, i sl.). Za *s* ispred *t* imam samo dva primjera, i oba neizmijenjena: *ìsterali* (Tj-G), *lìste* (T-H). U ovome govoru nikad ne dolazi *s* > *š* između vokala.

Prijelaz *s* > *š* imamo u riječi *švràka* (M-O), *Švràkine Kàhve* (Sr-B; VN, 456), starinci m. u Visokome *Švrakići* (VN, 444). Glas *š* u *štùdijērã* (Ku-G) nije naša fonetska pojava, a u kreševskom primjeru *šamšija* (Kr-S; arap. šemsu = sunce) imamo dalju asimilaciju. Isto je *òšũšĩ* (Z-M).

U riječi POSLIJE ovdje se govori i *s* i *t* (usp. § 32), no to nije fonetska pojava (v. priloge). O skupu *stj* v. § 33, 43, 49.

Glas *s* alternira s *h* u glagolima HTJETI i KRESATI: *stìo* (St-Z; Os-L), *krèhni* (V-A; usp. *kréha* = šibica, V-A). Oboje je poznato u susjednim govorima: *stio* (DSG, 205; GTO, 25), *kréh-* (GTO, 30). Riječ *kréha*, *krésa*, V-A, poznata je i u Mostaru: DMD, 88). Za odnos *s* : *h* v. § 48.

### § 40. Glas *ž*

Velika većina stanovništva izgovara ovaj glas gotovo potpuno normalno, ne tako tvrdo kao istočni štokavci, nego otprilike kao Slovenci ili nešto tvrđe. Samo od pojedinih osoba čuo sam meko *ž*, koje je još Vuk našao u Sarajevu (Poslovice, 1849, str. XXX), a poslije i Šurmin, ali samo u pravoslavaca (DSG, 193). U dolini Fojnice našao sam takav izgovor samo u m. i to kod jedne stare Visočke (V-P) i kod dvoje staraca iz Stuparića (St-Z, H), sve VN.

U Stuparićima gotovo i nisam čuo obično *ž*: *džīm*, *zabīležit*, *zadržājē*, *žēnā*, *kāžē* i samo jednom *kāžēm* (St-Z), *ū zdrijēbe*, *žito*, *žita* (St-H). U Visokome: *aždāha*, *bižat*, *težāk*, *trāžēci*, *žalostī*, *žitom*, ali *žāka* (džak), *težākluk* (V-P). Ovakvo *ž* nisam inače čuo u Visokome, pa ni od najstarijih, nego samo opću malo mekšu varijantu *ž*. Po ostalim je mjestima *ž* izuzetno: *bižali* (T-F), *bližinē* i *bližina* (Kž-M).

Slušajući ovaj *ž* nemamo dojam da čujemo mujirani glas, kakav sam čuo od pravoslavnih seljaka istočno od Sarajeva, na pr. *ižest*, *ženica* (taj glas bilježi Šurmin *ižesti*, DSG, 189, a Vušović *и́зестн*, DIH, 17). Glas *ž* < *ž* u dolini Fojnice nema zvuk jotiranog *z*, nego je naglašeno spirantski glas, u Stuparićima bliži glasu *z*, kod VP bliži glasu *ž*.

Gotovo isti glas nastaje i asimilacijom *z*, rijetko ispred *l* (v. § 38), a redovno ispred *ž*: *ž žebānōm* (V-Č; v. § 50). U skupu *žž* bez obzira na postanje *ž* je uvijek *ž*, a također i u riječima kao *trāžina* (P-M).

O dvostrukome *žž* < *žž* v. § 42, 50. Za prijelaz *ž* > *r* i *ž* > *j* v. § 18, 19.

#### § 41. Glas š

Izgovor glasa *š* i odnos prema *ś* gotovo su identični kao u prethodnom paragrafu kod glasova *ž* i *ž*. Dakle *š* je nešto mekše, ali u granicama normalnoga, a kod tri ispitanika, i to ista, prelazi u *ś*. U Stuparićima i nisam čuo običnoga *š*: *kīša*, *pāntīs*, *sūjēs*, *vśšēmo* (St-Z), *kīšē*, *śenicōm* (St-H). U Visokome: *čūpās*, *dōšō*, *drištvaama*, *ōtišō* (i: *ōtišō*), *prīvišē*, *smētēs*, *Šacīra* (i: *Šacīra*), *śeesēt*, *štrekē*, *vīše* (V-P). U Stuparićima je *š* bliže glasu *s*, u V-P bliže *k š*. Izolirani primjeri: *šūbara*, *Varēsāk* (F-B; inače redovno *ś*).

Prijelaz *š* > *ś* normalan je u asimilaciji: *viś nī* (TP-M), *kīšnāk* (Ko-P), *krōšna* (= veliki sepet, Z-B; ista riječ i St-H, ali ovaj put sa *ś* različitim od stuparićkoga, a istim kao u drugih), *Bośnākā* (V-Č), *Bośnāk* (Vo-M; F-B), *Bōśnāk* (Ba-B; Ra-B), *ākoś je* (Gr-B). U ovoj prilici i nema drugog izgovora, ali sam glas nije homogen, nego mu je prvi dio "tvrđi". U grupi *ść* glas *ś* je naprotiv sasvim homogen, bez obzira na podrijetlo samog skupa.

Sve ove varijante nemaju nikakve fonološke vrijednosti u dolini Fojnice, pa ni one minimalne koju imamo u tuzlanskoj oblasti (tvorba hipokoristika, GTO, 31). Ni *ś* ni *ž* nisu u ovome kraju česti glasovi, ni izdaleka tako kao u hercegovačko-crnogorskim govorima (DIH, 16–18; GPD, 44–47). U dolini Fojnice radi se ili o običnoj asimilaciji, ili su *ś* i *ž* fonološki uključive varijante *š* i *ž*, nekad valjda općenite (usp. Vukovu bilješku u § 40), a danas zaostale kod nekoliko govornih subjekata, mahom starih muslimanki. Ostatak se do danas zadržao u općoj nešto "mekšoj" varijanti *ž* i *ś*, što se i ne primjećuje bez svjesne pažnje.

Tuzlanski je govor vrlo srodan ovome govoru, ali ovdje uopće nema vrlo bitne njegove osobine – prijelaza  $\check{s} > h$  u skupovima  $\check{s}\acute{c}$ ,  $\check{s}c$  (GTO, 23, 24, 30). S druge strane skup  $h\acute{c}$  u dolini Fojnice može ostati neizmijenjen:  $b\grave{a}x\acute{c}\acute{e}$  se (GP-Š),  $d\check{r}h\acute{c}\acute{e}m$  (V-Š). Usporednost MALEHAN : MALEŠAN (v. oblike) nije fonetskog karaktera nego se radi o dva sufiksa.

O odnosu  $s : \check{s}$  v. § 39, o skupu  $\check{s}\acute{c}$  § 43, o dvostrukom  $\check{s}\acute{s}$  § 43, 50.

## § 42. Skup $\check{z}\acute{z}$

Konsonantska skupina  $\check{z}\acute{z}$  nastaje od staroga  $z\acute{d}j$  i  $zgj$ , od  $z\acute{d}bj$  i od  $z + \acute{z}$ . U svakom se slučaju jednako izgovara, bez obzira na postanje; također bez obzira na postanje grupa  $\check{z}\acute{z}$  prelazi u nekim selima FN u dugo  $\check{z}\acute{z}$ :  $gv\acute{o}\check{z}\acute{z}e$  (Lo-T),  $zvi\check{z}\acute{z}\acute{i}\check{s}$ ,  $zvi\check{z}\acute{z}\acute{e}$  (P-M), v. dalje  $da\check{z}dev\acute{n}ak$ . Ovaj dvostruki  $\check{z}\acute{z}$  izgovara se kao pravi dugi konsonant (v. § 50).

Od  $z\acute{d}bj$  nastaje gotovo redovno  $\check{z}\acute{z}$ , izuzetni su primjeri sa  $z\acute{d}j$  (V-Ča) ili  $\acute{z}\acute{d}$  (T-H; Kž-M). Neobičan je primjer  $gv\acute{o}\acute{z}da$  (Kž-M; uz  $gv\acute{o}\acute{z}da$  i  $gv\acute{o}\check{z}je$ ), koji je ujedno gotovo jedini slučaj (uz  $zvi\check{z}d\acute{i}$ , M-O, i neke oblike riječi DAŽDEVNJAK<sup>2</sup>),

<sup>2</sup> Možda je ovdje mjesto da se iznese nevjerojatna šarolikost naziva za DAŽDEVNJAKA. ARj ima  $d\check{a}\check{z}de\acute{n}ak$ ,  $d\check{a}\check{z}je\acute{n}ak$ ,  $d\check{a}\check{z}\acute{n}ak$ ,  $d\check{u}\check{z}dev\acute{n}ak$  (Vuk),  $dru\check{z}dev\acute{n}ak$  (Margitić),  $dru\check{z}de\acute{n}ak$  (Margitić). Pavlović navodi za Margitića druge primjere:  $do\check{z}\check{z}ev\acute{n}ak$ ,  $do\check{z}dev\acute{n}ak$  (SGJO, 108). Šurmin ima za Sarajevo  $di\check{z}\check{z}ev\acute{n}ak$  i  $di\check{z}\check{z}e\acute{n}ak$  (DSG, 190), što će biti polazni oblici i za dolinu Fojnice (usp. § 4); oblici koji su se razvili iz ovih vrlo su raznoliki, ali gotovo svi važniji imaju paralelu i u zapadnoj Bosni (GOIG, 8). U dolini Fojnice imamo:  $di\check{z}de\acute{n}ak$  (DP-K; i GOIG),  $di\check{z}je\acute{n}ak$  (V-Ča),  $di\check{z}je\acute{n}ak$  (Lu-T),  $dri\check{z}dre\acute{n}ak$ ,  $dri\check{z}dre\acute{n}ak$  (Ba-B),  $dr\acute{o}\check{z}je\acute{n}ak$  (Se-M),  $dru\check{z}be\acute{n}ak$  (Se-M; F-B),  $dru\check{z}b\acute{n}ak$ ,  $dru\check{z}b\acute{n}ak$  (F-J),  $dru\check{z}de\acute{n}ak$  (Ko-P),  $dru\check{z}de\acute{n}ak$  (TP-M),  $dru\check{z}je\acute{n}ak$ ,  $dru\check{z}je\acute{n}ak$  (Tj-G),  $dru\check{z}je\acute{n}ak$  (Os-L),  $dru\check{z}e\acute{n}ak$  (T-S; Sr-B),  $dru\check{z}je\acute{n}ak$  (Ra-B),  $dru\check{z}je\acute{n}ak$  (Vo-R),  $dru\check{z}je\acute{n}ak$  (F-D),  $dru\check{z}ja$  (fem.; Vo-R; i GOIG),  $dru\check{z}jo$  (Os-L; i GOIG),  $d\check{u}\check{z}de\acute{n}ak$  (TP-K),  $zvi\check{z}je\acute{n}ak$  (TP-T),  $zvi\check{z}je\acute{n}ak$ ,  $zvi\check{z}je\acute{n}ak$  (V-A),  $\acute{z}i\check{z}de\acute{n}ak$  (Kž-M). U Kreševu je kao i u fojničkih katolika  $dru\check{z}be\acute{n}ak$  (Kr-B), u Varešu kod m.  $živje\acute{n}ak$ ,  $ževje\acute{n}ak$  (Va-Š; Žuljić nema). Ružičić ima još  $d\check{a}\check{z}de\acute{n}ak$ ,  $d\check{a}\check{z}dri\acute{n}ak$ ,  $zvi\check{z}de\acute{n}ak$  i  $di\check{z}ve\acute{n}ak$  (GOIG, 8), Filipović je u VN našao kod m.  $dru\check{z}je\acute{n}ak$ , a kod p.  $zvi\check{z}je\acute{n}ak$  (VN, 329), i ta raspodjela prilično odgovara. Konačno od jedne m. Čajničkē znam, da se u Čajniču govori  $ž\acute{u}\check{z}devac$ .

Što je uzrok ovako neprirodnoj raznolikosti naziva, čak u istom mjestu i u pripadnika iste vjere? Svakako je vrlo važan uzrok gubitak semantičkog osjećaja zbog izumiranja riječi  $da\check{z}d$  ili prije  $di\check{z}\acute{z}$ , koja je danas potpuno nepoznata (i u Varešu; VD, 150, ali na pr. M. Divković ima još DIŽD, ARj). To će biti razlog i za izumiranje riječi  $di\check{z}devica$  (§ 4), a i za neologizme tipa  $ki\check{s}\acute{n}ak$  (Ko-P, uz  $dru\check{z}de\acute{n}ak$ ; u Varešu isto  $ki\check{s}\acute{n}ak$ , Va-R; usp.  $ki\check{s}\acute{n}ak$ , GOIG, 8, i tvorbe kao  $burnak$  u ARj). Ali ima još jedan razlog, odlučniji u Bosni. Daždenvjak je u Bosni neka vrst tabua, ne treba o njemu govoriti, ne smije se ubiti, nosi kišu, sličan je zmaju pa može naškoditi. To sam sve slušao, a događalo mi se i da uopće ne će da kažu ime te životinje ili da se prave, kako ne razumiju o čemu se radi (za vjerovanja usp. Kreševljaka Augustina Kristića "Etnologiju", Samobor 1944; str. 45, 47, 58). Zato mislim, da je raznolikost naziva uzrokovana nekom vrstom eufemizma, a u nedostatku semantičke veze stvarale su se pučke etimologije:  $dru\check{z}be\acute{n}ak$  ide u povorkama pred kišu (Fojnica),  $zvi\check{z}de\acute{n}ak$  tobože zviždi tako da čovjek može ogluhnuti (okolica Visokoga),  $ževje\acute{n}ak$  ima pjege kao rešetka, "ževžir" (vareški m.). Odněkud s juga došla je valjda i zaboravljena asocijacija na šareno duždevo odijelo, koja je uvjetovala i Vukov oblik.

da sam u dolini Fojnice čuo skup **žd**. Tamo gdje bi se u jednom štokavskom govoru mogao očekivati, nema ga nikako:

*brižjat*, *brižji* (V-Č; R-H), *Goražja* (Ro-T), *dižjevica* (V-Š), *dižjevnača* (V-Č), *dižjevica* (A-P), *zvižjat* (V-Š; DP-K), *zvižji* (DP-K), *zvižjim* (T-B), *zvižjiš* (B-V; O-K; Z-M; A-P; Se-M), *zvižji* (St-Z; U-L; DP-K; Ko-P), *zvižjite* (Ku-G; Kž-M; F-B), *zvižji* (A-P), *zvižjiš*, *zvižje* (P-M), *zvižjit* (F-B), *zvižjukā* (B-V). Zastupljene su sve tri vjere, bez izuzetka, jer primjer *zvižji* (M-O) ne možemo uzeti ozbiljno: ispitanik je musliman sa starim govorom, uz *zvižji* s izoliranim akcentom rekao je i *zvižjiš* s normalnim, a govori i *ščap* i sl. Zato će biti da je *zvižji* jednostavno pokušaj da se oponaša književni jezik. Oblik *gvòžža* (Kž-M), isto tako izoliran, bit će kakva najnovija disimilacija, ili što je još vjerojatnije, također podražavanje književnom **žd**, ovdje nepoznatome, samo što je došlo na krivome mjestu (*žj* < *zđj*, a ne od *zđj* ili *zgj*, odnosno *zg* + prednji vokal).

### § 43. Skup *šč*

Konsonantska skupina **šč** nastaje od staroga *stj* i *skj* (i *sk* + prednji vokal), od *stj*, od novog *šč* (*brišćić*, Bo-S; Vuk *brěščić*, od *brijeg*) i asimilacijom *s* ispred *č* (*ščim*, V-Š). Iako *hc* može ostati nepromijenjeno (§ 41, 48), ipak i od njega možemo dobiti *šč*: *lašćě* (= lakše, V-Č). To će upravo biti *lašćě* (V-Č; v. § 45) prema *lahko* (V-Č; R-H; usp. AR; Stuli *lakčiji* i GTO, 22 *lahče*). Slično dobivamo i primjere kao *šči* i *šćeo* (v. § 46, 48). U primjerima kao *pùšćit* (V-P; P-M) **šč** nastaje od *st* analogijom na *pùšćat* (Tj-G), *pùšćat* (V-Š). Samo jednom imam *st*: *pùstio* (Kž-M). Konačno u riječi *ščap* (samo tako: Ro-T; P-L; Vo-R; V-Ča, M; Ku-G; Lj-G; M-O; A-P, M; B-V; O-K; U-L; Z-M; St-Z; *ščapinōm*, F-I) imamo **šč** < tuđe **št**, što nemaju svi šćakavski govori (Ivšić, Šaptinovačko narječje, 3).

Mjesto staroga *stj*, *skj* govor u dolini Fojnice ima samo **šč**, koje u poluikavskim selima u FN (a i u k. i m. starosjedilaca iz susjedstva) prelazi često u **šš** (kao *žj* > *žž*). Filipović (VN, 329) veli da ima preko 220 toponima sa **šč** prema 6 sa **št** (3 Panađurišta), a od tih je 5 pravoslavnih. Ti su primjeri uglavnom iz dijela VN što ne spada u dolinu Fojnice, a na svome sam terenu našao samo dva tri primjera sa **št**. Primjeri za skup **šč** (osim **-išće**):

*dàšćica* (V-Š), *gušćer-* (V-A, Ča; Vo-R), *gùšćerica* (L-S; Kž-M), *gùšćerica* (Kž-M), *išćě-* (V-A, Ča, Š; O-D; Sr-B; F-B; Ba-B; DP-K), *iššě-* (N-O; P-L; Lo-T; Gk-K, M; Pa-B; L-L; Kž-M), *iskórišćeno* (V-Ča), *kršće-* (O-K; S-P; Os-L), *-pušć-* (A-P; V-Č, Š; St-Z; Z-F; Tj-G; Ko-P; N-O; Vo-M), *prīšć* (A-M; O-K; V-Č), *prišćevi* (A-P), *prīšt* (Ku-G, S), *šćen-* (U-L, S; A-P; V-A; T-B; St-Z; Lu-B), *ščěta* (A-P; V-Č; S-P; Ro-T; L-S), *štěta* (uz *ščěta*, A-P), *ščućā*, *ščućavica* (DP-



K), *Šćitovlāni* (Lu-B), *Ššitovlāni* (Ra-B), *Šćitovo* (Gk-M; F-B), *Ššitovo* (Ra-B; Lo-T; N-O; L-S; F-B), *Šćōna*, *Šćōna* (Tj-G), *sjeromáššina* (P-L), *kliješća* (A-P; S-P; Gk-M), *olúšćit* (A-P), *navjèššujē* (Ko-P), *primješćat* (Vo-M; Gk-M), *stišćē* (Ku-G); *vòšćenā* (A-P), *vòšćanē* (V-Ć), *vòšćanē* (V-M, Š), *vrišćiš* (S-P), *zavrišćala* (Kž-M), *fukaréššina* (P-L).

U četiri slučaja (tri riječi) imamo *št*. Dva odmah moramo izlučiti. Katolikinja Kž-M imala je čak *gvòžda* (§ 42), a uz *gùšterica* ima i *gùššerica*. Muslimanu A-P *šćēta/štēta* znači *globa* za “zījān”, a ne sam zījān. Oba su dakle primjera iz književnog jezika. Samo *prīšt* (Ku-G, S) može biti ostatak iz kraja odakle su došli Gavrićevi preci (druga polovica XVIII. st. iz Vranjevine u Bos. Krajini – VN, 407). Inače drugi p. govore samo *šć*, a i sami Ku-G, S (*stišćē*, *gòdišće*; usp. *zvižžite*). Ne mogu nikako razumjeti, kako je Rešetar došao do zaključka, da u Visokome k. i p. govore *št*, a m. *šć* (ŠD, 135). Kako u Visokome gotovo i nema pravih građana pravoslavaca, a uopće nema katolika, mora da se namjerio na nepouzdanu informatore. U ovome kraju sve tri vjere imaju samo *šć*, a sam skup *št* pojavljuje se samo u riječima kao *òštar*, *štò*, *štāla*, *štānga*, *kòštat* i sl. i u prezimenima (na pr. *Štēko*), što sve nema nikakve važnosti.

Prijelaz *št* > *šć* moguć je (na pr. *šćāp*), ali ipak ne objašnjava šćakavske govore. Ivšić je nekad (DPG, 12/13) razlikovao nekoliko stupanja: I. *št* (< *šč* < *skj*) i *šć* (< *stj*), II. (*šč* < *stj*) > *št* i usporedna upotreba (*št* i *šć*) < *stj*, III. prema *št/šč* < *stj* dolazi i *št* (< *šč* < *skj*) > *šć*, što daje usporednost *št* i *šć* u oba slučaja. No taj proces ne bi bio dovoljan da istisne *št* (< *skj* i *sk* + prednji vokal), tako bismo mogli dobiti samo pojedinačne oblike kao *šćāp*. Mislim zato da *šč* ne treba dijeliti na *šč* < *stj* i *šč* < *skj*, oba su u šćakavskih štokavaca, kao u čakavaca (i kajkavaca), otpočетка glasili *šć* (odnosno *šć* prije afrikatizirana *ć*). Po usmenom saopćenju i prof. Ivšić danas tako misli, a tumačenje iz DPG bilo je pod Maretićevim utjecajem. Usp. Belić: O čakavskoj osnovnoj akcentuaciji, str. 35.

U selima FN naseljenim poluikavskim k. stanovništvom skup *šć* prelazi u dugo *šš* (usp. *žž* > *žš*, § 42). Tu imamo gubljenje zatvornog elementa u afrikati. To biva i sa *šć* < *stj* (v. § 33): *lišše* (Lo-T), *Rišše* (P-K). Ovaj se dugi konsonant pojavljuje samo na području poluikavskih naseljenika od Kiseljaka do Fojnice (P-M, L, L; Pa-B; Gk-M; L-L, S; N-O; Lo-T; Ra-B; Kž-M), a vrlo rijetko, po jedamput, može se čuti i u k. i m. ijek. starinaca na istome terenu (F-B; Ko-P; Gk-B, K; Vo-M; a Vo-R dvaput *žš*). I kod poluikavaca se može čuti obično *šć*, sām Lo-T ima jedino *šš*. Ovakav prijelaz nije nepoznat (Rožić, Rad 115, str. 88; sām sam ga čuo na dijalektološkoj ekskurziji u okolici Krapine), a u Bosni ga je našao Rešetar (kod Dervente, ŠD, 135, 136) i Brabec (GTO, 33; obično *š*), no u ovome ga kraju nema od Kiseljaka do Vareša. U Kreševu se pak može čuti uz *šć*, ali rjeđe: *būnišše*, *iššēš* (Kr-B).



#### § 44. Glasovi *c* i *ʒ*

Glasa *ʒ* osim u poznatim *sandhi* prilikama (v. § 50) nema u ovome govoru. Afrikata *c* izgovara se normalno. U ovome govoru nikad ne nastaje *c* od skupa *ts* (to je Žuljić dobro primijetio za vareški govor; VD, 255), nego ili otpada *t* ili se reducira u *ʰs*, a gdje kad ostaju oba glasa gotovo potpuna, t. j. *ts* (§ 32). Zabluda je, da *t* ne može stajati uz *s* i *ʃ*, nego da se s njima mora stopiti u afrikatu. Kad bi bilo tako, onda Poljaci ne bi imali fonološke opozicije *trzy* : *czy*. Glas *t* u skupu *ʰs* izgovara se s implozijom i eksplozijom, a t.zv. trajanja nema (što vrijedi za *t* i *d* u svim prilikama, § 30, 32). U glasu *t* kao dijelu afrikate *c* imamo pak imploziju, skraćeno trajanje i mjesto eksplozije spirantski zatvor.

O disimilaciji *c* > *t* u *tèsta*, *istiédi* v. § 32, o sibilizaciji § 49.

U susjedstvu *j* glas *c* ostaje neizmijenjen: *ù cjelinu* (Ku-G; Ki-X), *cjèpka* (V-Š). To vrijedi za sve tri vjere, nema ni kod p. *cj* > *č* kao gdje kad u Sarajevu (DSG, 189). Samo u prezimenu *Cvjetković* čuo sam neznatno “umekšanje” ispred *j* (*v* je ispalo), nešto kao *Čjètković* (Bu-C). Filipović piše *Četkovići* (VN, 421, 422), no zato nema opravdanja, iako su sami Cvjetkovići podrijetlom iz Hercegovine.

#### § 45. Glas *g*

Izgovara se potpuno normalno u svim položajima, ne alternira s *k* i ne postaje od *h*. Glas *g* prelazi u *h* u *lähko* (R-H; V-Č; T-S), *lähčë* (V-Č). Budmani sumnja u Martičev i Radničev *h* (ARj), ali ovdje se tako govori, a muslimani i nemaju drukčije. U *lähčë* bit će da imamo Stubičev *lakčiji* (ARj), sa *č* > *ć*, *h* prema pozitivu, a kratak nastavak (-ji) i akcent prema tome. Inače je *g* stabilan glas. Namjesto Gučja Gora (ARj) ovdje se po pučkoj etimologiji govori *Vučjã* ili *Vučjã Gòra* (F-B).

O sibilizaciji *g* v. § 49, o odnosu *g* : *ʒ* v. § 34.

Ispada *g* u *bòme* (R-H; V-P; Kž-M), u *jãne* (V-Š), *jãnetjē* (V-Ča) i u prilogu GDJE, složenome i prostome. Prosti s *g*: V-Ča, Š; Ku-G; R-H; U-L; A-P; bez *g*: V-Ča, Č; Ku-G; R-H; Z-F; GP-Š; A-P; U-L; Tj-K; Kž-M; P-M; Vo-R; složeni s *g*: St-Z; Z-Š; Gk-B; Os-L; bez *g*: O-K; Se-M; P-M. Govori se dakle i jedno i drugo, ali VN bolje čuva *g* nego FN, gdje je u poluikavaca upravo rijetko.

#### § 46. Glas *k*

Izgovara se potpuno normalno, ne nastaje od *h*, ali katkad prelazi u *h*. U riječi *kći* (usp. GTO, 26) imali smo *k* > *h*, ali *h* se nije održalo, nego je ili otpalo (P-M), ili još češće prešlo u *š* (V-A, Č, Ča; R-A; TP-K; Pa-B, T; L-S; F-B, I;

Gk-M; Kž-M; Vo-M); u riječi MEK i danas imamo **h**: *mèhak* (T-S), *mèhka* (T-S; U-S), *mèhko* (T-S; U-L), *mèhke* (R-A), *mèhkō* (V-Z), *mèhkana* (Bc-P). Tako govore muslimani, ali posljednji je primjer od katolika. I Divković ima ovdje **kk** > **hk** (MD, 84; ARj). Izgovor *mèxteb* (R-A) nije naša pojava.

Glas **k** nije tako stabilan kao **g**, dosta često ispada: NEKAKAV *nākijēm* (dat. pl.), *nākāv*, *nākō* (A-P), *nākōm*, *nākī*, *nèkāv* (F-B), PEKSIN- *upésinio* (V-A), *pèsinavō* (R-H). Oblika bez **k** u *nekakav* nisam čuo nigdje drugdje u dolini Fojnice, pa bi zato moglo biti da su ova dva ispitanika (A-P; F-B) pod utjecajem susjednih govora, to više što F-B ima i *nèkakī* (usp. GTO, 83; ŠD, 122). U *peksin-* **k** ne mora otpasti, može promijeniti mjesto tvorbe i prijeći u **t**: *pèsinasti* (F-B). U tom se slučaju dobro čuju oba suglasnika.

Dodaje se **k** (*ka*, *kar*, *kare* i sl.) priložima, v. § 75. Za odnos **k** : **ć** v. § 36.

#### § 47. Izgovor glasa **h**

U dolini Fojnice izgovaraju **h** sve tri vjere, ali ne jednako česti (§ 48). Sam se konsonant ne izgovara uvijek na isti način, opstoje bar četiri fonetske varijacije, ali bez ikakve fonološke opozicije. Sve se čuju od svih vjera, ali opet u nejednakoj mjeri.

Dosta je rijedak glas koji ovdje označujem glasom **x**: *Ixtijarević* (V-A, uz *Ihtiarević*), *bāxtao se* (V-Š), *bāxcē se* (GP-Š; uz *bāhtō*, *bāhtat*), *axmedia* (Vo-M), *Mèxmed* (V-K), *mèxteb* (R-A), *Hažimèxmedagić* (V-M), *ixsān* (TP-K), *ixsāna* (F-B; v. § 22), *Ibrāxīm* (V-Č). Dolazi ponajviše sãmo ispred drugih suglasnika, na pr. u *Meho*, *Mehin* (Z-Š; V-M, Š; Vo-R) imamo obično **h**, a u *Mèxmed* (V-K) imali smo **x** (ali i *Mèhmed*, V-Č, P). Ovu varijantu uglavnom govore samo muslimani (samo F-B k. i TP-K, GP-Š p.). Teško je objasniti zašto je **n** u INSAN (kako govore m.) u jedne k. i jednog p. prešlo u **x**, to više što k. ima i **n** (§ 22). Vuk ima i *isān*, a znam da sam prije nekoliko godina čuo *ixsan* negdje u jugoistočnoj Srbiji, čini mi se u Vranju. Onda nisam znao za *ixsan* u omeve govoru i nisam to nažalost zabilježio. Primjer *bāxcē* (uz *bāhtat*, *bāhtō*; GP-Š) jedini je p. primjer za **x** < **h**, a može se objasniti samo time što su u Papratnici i okolici p. neznatna manjina prema m. i ti p. iz Podvisokog i Donjeg kraja imaju uopće govor gotovo izjednačen s muslimanskim, pa i po glasu **h** i akcentu (usp. VN, 325, 331, 332). Izuzetno je **x** intervokalno (usp. *Ibrāhīm*, *Ibrāhim*, U-S; *Ibrāhim*, Ro-T).

Sam je izgovor oštar i dubok, kako kaže Milas “dah iz plūće odveć dere kroz grlo” (DMD, 53, 54). Milas sigurno ima pravo kad smatra, da je **x** orijentalnog podrijetla, to više što dolazi gotovo samo u turcizmima. Tko poznaje sistem učenja u mektebima (inače u Bosni obično “mèjtef”), složit će se s tom tvrdnjom. Otud je onda **x** došlo i u *bahtati*, gdje su bili slični glasovni uvjeti.

Drugi je glas zvučno velarno **h** (znak provizorno **h**), koji redovno dolazi u *sandhiju* ispred **ga**, **bi** (§ 50), a inače u *Ēdhem* (V-Š), *aḥbāb* (V-Š; St-Z), *aḥbāb* (P-M), u Kreševu prezime *Aḥbābović* (Kr-S). Od p. nisam čuo ovoga glasa, no to je možda slučaj. Glas je inače gotovo isti kao obično **h**, samo je zvučan i neznatno dublji i slabiji.

Sasvim je drukčija varijanta **hak** koji bilježim znakom za spiritus asper. Taj je **h** vrlo dubok, slabo čujan, a ne bi se moglo reći ni da je zvučan ni da je bezvučan. Dobro ga je opisao Vušović za istočnu Hercegovinu (DIH, 20), ali on i Šurmin (DSG, 193) nalaze ga samo na početku riječi ispred samoglasnika. U dolini Fojnice dolazi u svakom položaju, a tako je možda i u Mostaru (DMD, 53: *muha*, *čoha*, *hrom*). Šurmin ga je našao samo u m. i rjeđe u pravoslavlih, a ovdje dolazi u svih vjera. Značajno je, da je neetimološko **h** obično ovaj spiritus.

Dolazi na početku riječi pred vokalom: <sup>◌</sup>òcu (Vo-M; V-Ča), <sup>◌</sup>àk (Lu-B), <sup>◌</sup>òža (P-M), <sup>◌</sup>rvāskī (Ba-B), ispred **r**: <sup>◌</sup>rāpāw (V-Ča), <sup>◌</sup>rāna (F-B), intervokalno: *krū<sup>◌</sup>a* (P-M; Kž-M), *kū<sup>◌</sup>ā* (Z-B; Tj-G), dočetano: *krū<sup>◌</sup>* (Kž-M), *pròsijā* (imperf. od prositi, Pa-B), po *slūžba<sup>◌</sup>* (Tj-K), pred suglasnikom: *ūve<sup>◌</sup>nē* (St-Z). Neetimološko: <sup>◌</sup>Āmed (= Ahmed, B-V), i t.d. Glas uopće nije rijedak. Kod pravoslavaca je rjeđi, ali uz posljednji primjer (B-V), imam i *Sr<sup>◌</sup>'ne*, *Sr<sup>◌</sup>ne* (TP-K), *grā<sup>◌</sup>* (B-V). U Kreševu je čest: <sup>◌</sup>òčē, <sup>◌</sup>ān (Kr-J), *pròku<sup>◌</sup>alo* (Kr-M), *Spā<sup>◌</sup>ē* (Kr-B).

Posljednja je najobičnija varijanta, normalno **h**, velarno, ali ipak nešto više stražnje od čakavskog i dubrovačkoga. Ustvari između **x**, **h** i <sup>◌</sup> ima prijelaza, tako da se kadšto teško odlučiti što da se napiše. U takvu sam slučaju uvijek napisao **h**. Glas se čuje u svim položajima, imaju ga sve tri vjere, samo u nejednakoj mjeri.

#### § 48. Promjene glasa **h**

Glas **h** čuje se u dolini Fojnice češće nego u susjednim govorima, pri čemu u prvome redu mislim na vareški (VD, 151), tuzlanski (GTO, 22–25), sarajski (DSG, 193, 194) i zenički. Stanje je još najsličnije u Zenici, koliko se sjećam. Od najrodnijih govora, vareškog i tuzlanskoga, razlikuje se govor u dolini Fojnice dvjema vrlo važnim kvalitativnim značajkama: nema prijelaza **d** > **h** kao u Varešu ni **š** > **h** kao u tuzlanskoj oblasti, a prema Sarajevu je glavna razlika što **h** ne prelazi u **k**. Kvantitativno se ovaj govor razlikuje od susjednih što ima manje gubljenja i zamjene **h**. U Bosni se dočetano **h** često gubi i kad u drugim položajima ostaje (ŠD, 119, 120; GTO, 22), ovdje se pak samo nešto češće izostavlja, osobito u gen. pl. zamjeničko-pridjevske deklinacije, ali se ipak može čuti čak i od pravoslavaca *grāh*, *grā<sup>◌</sup>* (B-V), *nē vižoh* (Bu-C). U muslimana primjeri kao *dóžoh* (V-Š), *ònijēh* (R-H) nisu ništa neobični. Kod muslimana **h** uglavnom ostaje na svome mjestu, redovno se gubi samo u genitivu plurala

pridjevsko-zamjениčke deklinacije kad u blizini Fojnice imamo **a** mjesto **e** (§ 1), no to je samo dokaz više, da je to **ā** iz imeničke deklinacije.

Ukoliko kod m. ipak ispadne **h**, ne zamjenjuje se s **v** ili **j**, nego ostaje zijev. No to je rijetko. Kod k. **h** češće ispada i može u svim položajima biti zamijenjeno s **v** ili **j**, osim na početku riječi: *bēs'lāv* (S-P; usp. m. *bēns'lāh*, V-Č, *bēnsilā*, V-A), *òraj* (Lj-G; pl. *òrasi*), *òra* (Bo-M), *kuva-* (Bo-M; Kž-M; F-B), *kūā*, *kūā* (Tj-G); *kūjīnu* (Bo-M), *oda-* (Bo-S; Tj-G; L-S). No **h** (ili °) čuje se u k. dosta često, pa i neetimološko: *hržav* (L-S), ° *aginica* (Bo-M). U mojim bilješkama **h** dolazi gotovo u polovici slučajeva, no to je otud što sam ga češće pisao, baš zato što se češće ne izgovara. Ukoliko se **h** ne izgovara, onda je u k. (osim kod *duhan* i *kuhati*) češći hijat od zamjene. Čisto brojčano ima više ispadanja i zamjene u doseljeničkim nego u starim k. mjestima. Pravoslavci imaju najmanje primjera **h** (ili °), a najviše zamjena, t. j. manje trpe zijev. Ipak imam dosta zabilježenih primjera sa **h**: *Húsinē* (G-D), *grā*, *grāh*, *grāha* (B-V), *nē vižoh* (Bu-C), *sjeromāhu* (Sm-S), *Hērka* (Hercegovka), *bāhtat*, *bāhtō*, *bāxcē* (GP-Š), *ixsān*, *Sr'ne*, *Sr'ne* (TP-K), *čūvāu* (Ku-S), *hūja* (Gr-B), *is Hercegovinē*, *hīlādā* (Z-M), i neetimološko: *hātu* (O-K), *hābort*, *hāut* (auto), ° *Amed* (B-V).

Kod infinitivne osnove glagola HTJETI (ukoliko nije *hot-*) imamo četiri mogućnosti: *šce-* (O-K; U-S, L; V-A; Sr-B; Z-B; sve VN); *tje-* ili *ti-* (Pa-T; Kž-M); *htje-*, *hti-* (T-H), *sti-* (St-Z; Ps-L). V. i § 39. i 41. Glas **s** mjesto **h** objašnjavaju Rešetar (ŠD, 122, 123) i Vuković (GPD, 34) krivim izvođenjem iz *šcela*. To se za ovaj govor ne bi moglo primiti, jer kako *tē* inače redovno ne daje *ce*, nema ni odnosa *-stio*, *-šcela*. Zato je sam proces morao biti izvršen negdje drugdje, a ovamo unesen samo već gotov rezultat (tuzlanska oblast GTO, 25; Sarajevo, DSG, 205; Glasinac, 364).

O odnosu glasa **h** prema **n**, **v**, **f** (**p**), **s**, **š**, **g** i **k** v. paragrafe o tim glasovima.

#### § 49. Sibilizacija i jotovanje

U dolini Fojnice ima dosta desibiliziranih oblika, osobito u **a**-deklinaciji: *zāslugi* (Ko-P), *knūgi* (V-Ča; Ko-P), *slūgi* (N-O), *nōgi* (Tj-G; V-Š; A-P), *nōzi* (Kž-M), *k nōzi* (V-Š), *brīgi* (Kž-M; F-I), *nā brigi* (P-M), *brīzi* (F-I), *rūki* (V-Č), *rūci* (Sr-B; T-H; V-Č; A-P, M; Os-L), *rīēki* i *rīēci* (V-Ča; Vo-M; P-M), samo *rīēci* (L-L; F-B; Ba-B; Gk-M; V-Š; T-B), *Amēriki* (F-J; R-A), u *oblīki* (priloški, nema nominativa; Ro-T), *hābriki* (V-K, Č; F-B), u *lūki* (Ba-B). U stranim riječima nema sibilizacije, a tako i u osnovama na dva, bilo koja suglasnika. Izuzetak je samo *mājka* – *mājka*. Prvi oblik ima **-ki** (Pa-B; Ro-T; Os-L; Tj-K; Bo-J), drugi oblično **-ci** (Z-F; F-B), ili oba (Pa-B), a tako i *mājci*, *mājki* uz *mājci* (F-B). Upotreba *mājka* i *mājka* jednaka je kao u Pivi i Drobnjaku, a tako onda i odnos **-ci**, **-ki** (GPD, 33). Oblika sa **-si** uopće nisam čuo, nego ili **-hi** ili ništa.

U *o*-deklinaciji ima vrlo malo primjera sa *-ki* ili *-gi*: *dižženāki* (V-Ča), *nàvīlki* (Ro-T), *bùbregi* (V-Č). U Kreševu: *Duvnāki* (Kr-B). Neobičan je primjer *jèdnāci* (*svi smo mi mājci jèdnāci*; Z-F), no on dolazi samo u ovoj izreci i vjerojatno je unesen sa strane (GTO, 37: *jèdnāci*) pa se održao radi sroka. Inače ovdje ima manje sibilizacije nego u tuzlanskoj oblasti, a vareški je govor identičan s ovim (VD, 148).

Novo *jotovanje* nije još potpuno provedeno, osim kod glasova *l* i *n*, koji su se potpuno stopili s *j* u *l̥* i *n̥* (§ 20, 22). Razumljivo je, da je jotovanje nastupilo prvo u ovim skupovima. Reljković ima dosta nejotiranih suglasnika (Aleksić: Jez. A. M. Relk. I. 263–265), ali samo *l̥* i *n̥* (ibid. 263). Uz labijale i dentale jotovanje nije u svim riječima provedeno u jednakoj mjeri, a uz dentale imamo i prijelazne glasove *đ* i *ť*. Ako kod labijala nađemo *mj*, *vj*, *bj* i *pj*, imamo sigurno nekadašnje *vj*, jer je staro jotovanje sačuvano (v. § 21). Odnos jotovanih i nejotovanih primjera kod labijala ne varira mnogo od riječi do riječi, nego kod formanta *-tje* pretežu jotirani, a kod *-tji* nejotirani oblici. Kod dentala je to još izrazitije. Uz formant *-tje* danas su nejotirani oblici rijetki, a uz formant *-tji* mogu se dosta često čuti. Posebno stoje riječi *bratja*, *netjak*, *sudje*, *rodjak* i *djak*, od kojih u dvije posljednje dolazi i *-dij-* u FN. Zato se one i drže dulje od ostalih nejotirane, zato je *nèťjāk* i *ròďjāk* i Vuk našao (*nèťjāk*, Ko-P), zato baš te riječi imaju nejotirane i drugi bosanski govori (*rodjak*, *djaci*, *sudje*, GTO, 20; *rodjak*, *netjak*, DSG, 194; *rodjak*, GOIG, 14), iako je inače u njima potpuno (ili gotovo potpuno) provedeno novo jotovanje u ostalim slučajevima. Usp. i *rodijak* (uz *rodjak*, DSG, 194), *sudije* (uz *sudje*, GTO, 20). A ako uzmemo u obzir i pridjeve, gdje su *-tj* i *-tji* i u drugim kategorijama usporedni (§ 18), onda možemo zaključiti, da je novo jotovanje u dolini Fojnice (i drugdje po Bosni) zaostalo za ostalim štokavskim govorima upravo zbog usporednosti *-tj* i *-tji*. Dodao bih još, da Šurmin nalazi u Sarajevu samo *rodjak* (*rodijak*), a drugih primjera ne spominje. Ja imam i *sùdje*, *gvòzdje* (Sa-H), a *gvòzdje* sam čuo u Sarajevu i od jedne m. djevojke.

Za primjere v. paragrafe o pojedinim suglasnicima i § 18. i 21.

## § 50. Zvučnost, asimilacije i geminacija

U dolini Fojnice nema gubljenja zvučnosti na koncu riječi, što se gdjekad nađe u tuzlanskoj oblasti (GTO, 38). Promjena zvučnosti moguća je samo u asimilaciji, a u njoj u tom pogledu nema odstupanja od stanja u književnom jeziku. U nazivima čestica *Pòdūm'ca* (Kž-M), *Pòdumaće* (P-K) *h* je otpalo prije tvorbe (usp. *Úmci*, P-K). Važno je, da je to poluikavsko područje. Inače se ispred *h* vrši asimilacija (*ot Hūsina pasjāluka*, U-L), a u *Èdhem* (V-Š) imamo progresivnu asimilaciju (§ 47). Primjer *glātak*, *glādak* (V-Ča) analogija je prema kosim padežima (§ 30).



Asimilacija po mjestu tvorbe rijetko prelazi opseg koji ima u književnome jeziku (*z* i *s* ograničeno, a *ž* i *š* uvijek ispred *l* i *n* u *ž* i *š*, § 38–41). Za *z* ispred *d* i *s* ispred *t* imam samo po dva primjera, i to *z* prelazi u *ž*, a *s* ostaje, no možda je to samo slučaj. I u riječi *mīlac* < *mīlac* (§ 20) mogla bi biti asimilacija, prenesena iz kosih padeža. Glasovi *m* i *n* smjenjuju se gotovo redovno prema naravi suglasnika iza sebe, samo je oblik *pemzija* protuprirodan (§ 22, 24). Dalju asimilaciju imamo kod *s*, ako je u drugome slogu *š* (t. j. prijeđe i samo u taj glas, § 39).

U *sandhi*-pojavi dolaze u doticaj skupovi, koji se u riječi ne mogu sastati, pa zato imamo i neobične asimilacije: *dūh* *bi* *dōji* (Sr-B), *zēz* *ga* *privarājē* (A-P).

Geminirani suglasnici nisu u ovome govoru nikakva rijetkost. Jedno su već gotove unesene orijentalne geminacije: *žènnem* (Ro-T), *žehènnem* (V-Č), *mušèmma* (V-E), *allāh* (St-Z). Ove govore samo muslimani. Drugo su one što nastadoše u našim riječima asimilacijom ili pojednostavljenjem izgovora: *odmah* > *omm-* (R-H; St-Z; P-M), *jedn-* > *jenn-* (St-Z; Ra-B; P-M; R-H; V-Č) i sl. (§ 30), *onnikō* (ONOLIKO, Tj-G), zatim dugi *šš* i *žž* (§ 42, 43), pa čak i u *sandhiju* *ōd* *dvije* (Ko-P), *kūt* *tī* (Tj-G = KUD TI?), u Kreševu *kōd* *diēta* (Kr-S), no to je vrlo rijetko u ovoj prilici, oba se suglasnika inače redovno stapaju. To je i u skupinama *dm*, *dn* češće od geminacije i u sredini riječi (§ 30).

## § 51. Ostale glasovne promjene

(gubljenje slogova, kontaminacija, metateza i pučka etimologija).

Nema mnogo slučajeva da se gubi čitav slog. Gdjekad mjesto cijelog sloga ostane samo neodređeni reducirani vokal: *ōn'nā* (i *ōndena*, M-O), *mīs'm* (Tj-G), *mīs'la* (i *mīsl'la*, Kž-M. U Varešu čak *īšim*, VD, 256). No tu zapravo nemamo ispadanje, nego neku redukciju sloga. Puno gubljenje imamo u haplologiji *kūruzi* (Lo-T; primjere s *koku-*, *kuku-* v. § 2). Inače je ispadanje sloga rijetko, pa je malo čak i primjera kao *ōš* (uz *ōčēš*, Pa-T), *nēš* (N-O), *ōš* (V-Š), *ākoš* *je* (Gr-B). U vokalskoj kontrakciji imamo također gubljenje sloga (v. § 13). Za *nākī* i sl. v. oblike, za brojeve također.

Za kontaminaciju nema u ovome govoru mnogo primjera, *dječīnē*, *provrcīli*, *podrijéklo* (§ 32) i nisu prave kontaminacije. Zanimljiv bi bio oblik *lōvžija* (Ra-B; Vo-R; Se-M), kontaminacija od *lovac* i *avžija*, ukoliko nije obična tvorba s pomoću nastavka *-ži*. Možda se radi o kontaminaciji u nazivu *Ćemilovići*, o čemu se govori u § 1. Za kontaminaciju govori akcent, Filipovićeви *Ćemalovići* (§ 1) < *Ćemāl* ne bi imali ovakva akcenta, a za *Ćāmil*, *Ćāmīl* on je razumljiv.

Metateza je najčešća od ovih pojava. Zastupljene su sve vrste: zamjena suglasnika, suglasnika i samoglasnika, zamjena slogova. U prvom redu imamo



komparativ od LIJEP, gdje je **šv** mjesto **vs̄** dosta rašireno u štok. dijalektu (ŠD, 115, 148; DMD, 59). U dolini Fojnice imamo ipak češće **vs̄**, **ws̄** ili **ps̄** (Z-M; G-D; T-A, B, F, K; V-Č, Š; Ku-G; Kž-M; Za-L, T; DP-K), ali ima i dosta primjera sa **šv** (Ba-B; Vo-M; N-O; L-S; sve FN). I u Kreševu je *lěšvā* (Kr-J). Najzanimljivija je metateza *òmune* (Tj-G; F-B, J). ARj ima potvrdu iz Vareša i od Martića, ali iz primjera Maretić nije razabrao značenja i veli, da je postanje tamno ("kao da znači: zrno, jezgra"). Ustvari je to metateza od *mohuna*, kako se govori u tuzlanskoj oblasti (GTO, 9) i za što ima ARj mnogo potvrda iz Bosne, Hercegovine i Dubrovnika. Zanimljiva je još kreševska metateza *Kalendōra* (Kr-M), t. j. Sviječnica (< dubr. *Kandelora*, v. ARj). Ostale su metateze više manje obične: *šārvale* (B-V), *šālvare* i *šārvale* (V-Č), *māvra* (L-S; *mārva*, Gk-B), *pěksěše* (F-B), *vōde* (P-K), *vōdenā* (V-Č; ako tu nije *\*ovovdje*, v. ŠD, 114; DIH, 30. Sāmo *vode* imamo često po raznim krajevima: ŠD, 114; DPG, 105; čuo sam u Sarajevu *vōdē*), *hī* (= IH, Ro-T. Otud razni zamjenički oblici s početnim **h**, v. § 68), *nāhume*, *nānule* (V-Ž), *Civtōña* < *Cvitōña* (C-X). Značajno je, da metateza i bliža i dalja dolazi gotovo uvijek kod sonanata, a tako je i kod raznih disimilacija (§ 19-25).

U *bājřāk* (V-Ča), *bajřāk* (V-Š) nemamo metatezu, nego je baš to pravi oblik (ARj). Metateza u kosim padežima nije utjecala na nominativ *vās*, što je jedini oblik u dolini Fojnice s Kreševom, a tako je i u Varešu (VD, 497).

Primjeri pučke etimologije obrađeni su pri objašnjavanju pojedinih glasova (v. osobito bilješku za DAŽDEVNJAK uz § 42).

## § 52. Opće značajke konsonantizma

Konsonantizam u dolini Fojnice obiluje svim mogućim promjenama i odstupanjima od književno-štokavske norme, što sve dakako nije istog značaja i značenja. Izlučivši pojedinosti, unesene p. i k. značajke i izolirane pojave možemo uočiti nekoliko crta zajedničkih za cio govor:

- glasovi **j** i **h** govore se u nekoliko fonetskih nijansa, bez fonološke opozicije (§ 18, 47);
- glasovi **l̥** i **ñ** izgovaraju se i kao **l̥** i **ř**, s nepotpunim dodiranjem jezika, bez fonološke opozicije (§ 21, 23);
- nazal **m** alternira bez fonološke opozicije s labiodentalnom varijantom **m̥** (§ 24). Točke b) i c) mogu biti važne za određivanje mjesta ovome govoru, iako nema razloga da se **l̥** i **m̥** proglašavaju čakavizmom, usprkos svojoj sličnosti pojava;
- sonanti u cjelini (§ 17–25) nisu stabilni glasovi i imaju neke osobite značajke, kojima se odlikuju u konsonantizmu;

- e) fonološka opozicija *f, b* : *p* i *v, w* : *b*;
- f) težnja za olakšavanjem izgovora, očitovana najjasnije u prijelazu *p* > *v* (*w*) ispred konsonanta i redukciji, odnosno ispadanju *d*, također ispred konsonanta;
- g) nema najnovijeg jotovanja uz jat. Postoji samo jedan leksički izuzetak uz labijal (*p*le*ge*) i dva-tri uz dentale, no oni se dadu objasniti velikom frekventnošću riječi (gdje), ekspresivnošću (tjerati), drugim glasovnim pojavama (*šćeo*), ili su pak jednostavno uneseni (*žed* kod p.);
- h) novo jotovanje nije još potpuno provedeno kod labijala (labiodentala) i dentala (§ 24, 25, 27–34), na što je utjecala usporednost *vj* i *ij*. Kod *l* i *n* potpuno provedeno;
- i) glagol *ići* ima neobičnu opoziciju *ižem* : *dojem*;
- j) govor ima nekoliko leksičkih primjera *j* za *ž*, više ili manje poznatih širokom pojasu zapadnoštokavskih govora (§ 34);
- k) glas *č* ne dolazi gotovo nikad, *č̇* rijetko, normalno je *č* > *ć*, a *ć* dolazi kao afrikata *ć* normalno i rijetko kao mujirani glas *ť*, no to obično za mlađe *ć*. Nikako pak nema *č̇* za *ć* ili čak *ť* za *č̇*. Isto i *ž*, *ž̇*, *đ* (§ 34–37);
- l) *stj* i *skj* (*sk* + prednji vokal) i *zdj* i *zgj* (*zg* + prednji vokal) daju uvijek *šć* i *žž* (§ 42, 43);
- m) nema cerebralnog izgovora *š* i *ž*, iako ti glasovi ostaju uglavnom u okviru norme;
- n) sibilizacija se slabo održala u morfološkim kategorijama;
- o) govor podnosi geminaciju.

Točke k) i l) važne su za karakterizaciju govora, one ga nesumnjivo smještaju među potomke staroga zapadnoštokavskog narječja, kako ga je Belić formulirao u ŠNE (i “O čakavskoj osnovnoj akcentuaciji”, 35). Točka j) ostaje neobjašnjena i ne će se meritorno objasniti, dok ne budu opisani svi slavonski, lički, bosanski, hercegovački i dalmatinski govori.

### III. AKCENT I KVANTITETA

#### § 53. Mjesto silaznog i brzog akcenta

Govor u dolini rijeke Fojnice ima četiri štokavska akcenta (upotrebljavam nazive silazni, uzlazni, brzi, spori), a silazni akcent može stajati na svakom slogu u riječi:

ultima otvorena: *vodê* (V-Č, K, S, Š; T-B; F-B; A-P), *muslimānâ* (Ro-T; M-O; V-Z; Sr-B), *rūkê* (A-M, P; V-Č; T-F; Sr-B), *držî* (V-S; F-B), *vřhû* (U-S; V-Č) – *ženskî* (V-Č), *posô* (F-B; V-Č), *vaĽâ* (Z-Š), *imâ* (R-H; Bc-P; GP-Š; Tj-G; Vo-M), *izračûnô* (U-L);

ultima zatvorena: *b(a)rdâk* (B-V; M-O; V-Š; Z-F; St-Z; Gk-B), *vodôm* (V-S, Š; A-P; F-B; P-M), *rūkôm* (Os-L; A-M; V-Č; T-F; Sr-B), *držîš* (F-B; V-S; Vo-M) – *dvânês* (St-Z), *imâš* (R-H), *ćitâm* (F-B), *poznâm* (F-B; Ro-T);

u sredini: *trâžêci* (V-P), *zadržāvâš* (F-R; DP-K; P-M), *zadržâjêš* (Se-M), *pūtôvâ* (V-P), *drvêce* (T-H; So-X) – *inovjêrka*, *ponedjêlka* (V-Š), *razgovôrna* (F-B), *trîněstî* (V-Č), *Sarâjvo* (F-B; V-P). Zasad ne treba više primjera, oni su i tako u morfologiji.

U susjednim krajevima dolaze isti ovi akcenti. U **Kreševu**: *jennê*, *avakâ*, *anakâ* (Kr-K), *sultân*, *osûdî*, *zirâblen* (Kr-J), *opêt*, *mjeseci*, *imâ* (Kr-B), u **Sutjesci**: *isplâtî*, *sâtî*, *došô*, *imâ* (Su-A), u **Varešiu**: *sâtî*, *desêtû*, *umrê*, *studenôj* (Va-R), *turskî*, *Marî* (Mariji, Va-M).

Ovakvi akcenti pretežu kod k. starinaca i muslimana, a kod k. doseljenika (poluikavaca) i kod p. znatno su rjeđi i oni u ovim prilikama imaju uzlazni ili spori s dužinom. Cijelo dakle područje ima usporedan izgovor  $\sim^{\sim} i \sim^{\sim}$ ,  $\sim^{\sim} i \sim^{\sim}$ , a razlika između m. i dijela k. s jedne i p. i dijela k. s druge strane nije toliko kvalitativna koliko kvantitativna. Kvantitativna ona postaje tek kad se počne razmatrati sâm sistem (§ 58 i dalje).

Brzi akcent u pravilu dolazi samo na prvom slogu riječi, a obično i sâmno na prvom slogu izgovorne cjeline. Rešetar je u Kreševu našao *znâdête*, *Dîvîća*, *Nîkića* (SKB, 15), *Kâtinîca* (SKB, 29). Prezimena su sasvim sigurno sa sporim (*Dîvîći*, *Čâbrîći*, *Šêrkîći*; Kr-B), jedno se ipak brdo zove *Katinîca* (Kr-B). I Rešetarevi brzi akcenti iz tuzlanske oblasti (ibid.) također su zapravo spori iza dužine (GTO, 49/49). Ali na cijelom se ovom području ipak nađe pokoja riječ s brzim na starom mjestu – upravo, dogodi se takav slučaj, ali se ne ponavlja u istoj riječi u istom razgovoru. Toga nema mnogo: *avakô*, *nâkô* (A-P), *zalâzît*, *Ibrâhîm* (U-S), *Ferdinând* (V-P; Bo-S; i u Brapca isti izuzetak, GTO, 48), *Ćâmîl*, *Ćâmîl* (V-M), *nestâjê*, *nestâlo*, *popîjê*m, *ustân'te*, *proĽâzî* (F-B), *ponêšê* (Ro-T), *privârit* (St-Z), *zapântio* (St-H), *uhâvsit* (Sr-B), *poglêdâm* (V-S) i još pokoji takav akcent.

I u najbližim govorima imamo slične izuzetke: *nasìtio se* (Kr-J), *dogājàlo* (Kr-M), *zelenàri*, *otkàti*, *zažegòšē*, *danàs' ce*, *upàntila* (Va-R). No ni u Kreševu ni u Varešu nisu ovakvi akcenti baš češći nego u dolini Fojnice. To je zapravo prilično individualno, u pojedinaca nema nijednog takva akcenta, makar inače bili vrlo pouzdani ispitanici (V-Č, Š; Vo-M), sasvim sigurni predstavnici govora u dolini Fojnice. Ali ako uzimamo u račun i proklitike, onda imamo vrlo često brzi akcent u sredini izgovorne cjeline (V. § 55. i tekstove), iako ipak preteže akcent na proklitici, pa i kad je poduža riječ: *ù Brezovinu* (Bo-K), *ù kukavicē* (P-L), ili kad je i malo neobičniji oblik: *krozà šumu* (Kž-M).

Razmotrimo li brze na slogovima osim prvoga, vidjet ćemo odmah da ih je malo nesumnjivih. Većinu spomenutih primjera sačinjavaju složeni glagoli, izgovoreni zapravo kako bi bili bez prefiksa (ali ima ih tu što bez prefiksa i ne dolaze). Primjeri *avakò* (prilog), *nākò* (nekakvo) dali bi se objasniti kao prijelaz  $\hat{>}$  " (usp. *tākò*, M-O; *takò*, V-Č; *tākò*, Gk-M; Kž-M; *anākò*, Ro-T; *vākò*, M-O), no tome se protivi većina ovakvih priloga (*ànakò*, V-Š; Vo-M; Pa-T; *ànakò*, Vo-M; F-B; *ànako*, L-S; *àvakò*, Vo-M, i sl.), a sam A-P ima *enàko*, što se potpuno slaže s *avakò*. Osim toga to bi bio jedini slučaj da  $\hat{>}$  prelazi u " na ultimi.

Što vrijedi za domaće riječi vrijedi i za tuđice. Silazni u sredini i na ultimi ostaje, ali može i prijeći: *jugoslāvija* i *jugòslāvija* (St-Z), *SeràĐina* i *SeraĐina* (F-B), *partizàn* i *partizân* (Os-Ć), *okùpátor* i *okupátor* (St-Z) i sl. Tako je i s brzim, no on se, u skladu s domaćim riječima, čuje mnogo rjeđe: *ministrànt* (F-J), *ministrant* (F-J, R; Ko-P). Primjer *Ferdinànd* već sam spomenuo. Kako sam isti akcent čuo i u Sarajevu, čini se, da je po Bosni dosta raširen (GTO, 48). U svakom slučaju starija generacija mnogo priča o nadvojvodi. Ali nikako se ne mogu domisliti, zašto je baš tu oksitona.

Važne su dvije činjenice: 1) u dolini Fojnice ima razmjerno ipak dosta brzoga na slogovima izvan prvoga, više nego što javljaju drugi istraživači iz Bosne (GTO, 48; SKB, 15, izuzev Kostajnicu i Bos. Posavinu – no u Posavini je možda t.zv. tromi, usp. DPG, 28); 2) brzi dakle nije mogao davno prijeći, kad ga još ima, silazni i nije još prešao, a u toj situaciji imamo uz starinački govor dvije velike skupine s pretežno novoštokavskom akcentuacijom, t. j. katolike poluikavce i sve pravoslavce. U ovakvom stanju možemo lako očekivati dvostruki akcent (usp. DPG, 29). Dvostrukoga akcenta stvarno i ima, i to dosta: *mašínà*, *ćúnàk* (V-S), *òtác* (Tj-K; F-B), *né ćù* (Bo-M), *Ibráxìm*, *kólcù* (V-Č), *Gòdùša*, *ù crkvu* (V-Š), *tākò* (M-O), *govoróvâ* (Z-B) i sl. No dvostrukog akcenta ima i u Kreševu, Sutjesci i Varešu, gdje nema doseljeničkih p. i k. masa: *rešetâ*, *bívàlo*, *sjedímò*, *zovètè* (Kr-J), *mèni*, *nìmâ* (Kr-M), *krížèvi*, *iménâ* (Kr-S), *nad vrátmâ*, *seláci* (Su-A), *listóvâ* (Va-R).

Ovdje moram spomenuti jednu kategoriju, u kojoj se dvostruki akcent čuje koliko i obični. I ona je rezultat prelaznog stanja, ali ne prijelaza sa starijega na mlađe, nego miješanja raznorodnih elemenata. Jedna je od najpouzdanijih razlika između starinaca (m. i k.) i doseljenika (k. poluikavci i p.) akcent glagola što u Rešetara (SKB, 186, 187) imaju *-émo*, *-éte*. Oboji starinci imaju tu *-èmo*, *-ète*, a oboji naseljenici *-ěmo*, *-ěte*. Miješanjem tih dvaju oblika nastaju dvostruki akcenti, kojih ima gotovo isto koliko i bilo kojih od dvaju spomenutih tipova. Dvostruki se akcenti čuju i u starinaca i u naseljenika, ali uglavnom u dugim osnovama: *vršěmo* (T-B; M-O; DP-K; L-S; Ba-B; F-B; P-M; Bo-K, S), *vučěmo* (M-O; DP-K; P-M), *vučěte*, *pěčěmo* (P-M) i sl. No najzanimljivije je, da ovakvi neočekivani naglasci (neočekivani, jer *vučěmo* ne bi od *vučěmo* nastajalo preko *vučěmo*, nego jednostavno analogijom prema *vučěm*) dolaze i u nemiješanim krajevima, u Kreševu i Sutjesci: *vršěte* (Kr-J), *túčěte* (Su-A), *vučěmo*, *vršěmo* (H-P). Ovdje su jasno ipak rjeđi.

Ostaje da se odredi ima li kakvo pravilo po kojemu bi se moglo ustanoviti kad imamo *aā* (*āā*), a kad *āā* (*āā*). Ni za čime nisam tako tragao kao za takvim pravilom. Ne bih bio kategoričan, ali mislim da takva pravila u dolini Fojnice nema. Mogli bi se tražiti i unutarnji i vanjski uvjeti za ovaj ili onaj akcent. Unutarnji bi bili, kad bi na pr.  $\hat{\ } < \tilde{\ }$  ostajalo, a drugo  $\hat{\ }$  prelazilo. Takvo je pravilo postavio Brabec za tuzlansku oblast (GTO, 38, 39), i ono je vrlo primamljivo, ali oni primjeri na početku ovog paragrafa, koji su odijeljeni crticom od drugih, onemogućuju to pravilo bar za dolinu Fojnice. Vanjski bi uvjeti bili enkliza i t. zv. apsolutni kraj, što sve u nekim dijalektima što poznaju naglašenu ultimiu vrlo mnogo znači. No ovdje to nije važno. U enklizi se silazni doduše nešto bolje drži na ultimii, ali to je samo zbog ritma, jer ovdje ima silaznih sasvim dosta i na samom kraju rečenice, v. na pr. tekst Šaćira Sirće. A taj isti ispitanik odgovara svom subesjedniku jedamput *u tvòjē ženē*, a drugi put *u tvoję žènē*. Jedini bi ispravan put bio analiza smisla, ritma, ekspresije, psihičkog stava i doživljavanja ispitanikova, otprilike ono što provodi Hamm u ŠDP 22–26, samo jasno sve prilagođeno ovome govoru, koji ima manje složena sredstva i samo jedan problem: uvjeti pod kojima silazni prelazi u jednom govoru, gdje je to fakultativno. Ovdje ipak nije mjesto za to, jednostavno zato što su govori od Bos. Posavine do Neretve više manje svi u raznim prijelaznim stupnjevima iste kategorije (GTO, 38–42; SKB, 14), pa bi zato takvo istraživanje bilo sasvim posebna tema. No svakako sam uvjeren, da je to jedina metoda što koristi u ovakvim prilikama. Ovdje je pak dovoljno ustanoviti, da se silazni vlada jednako bez obzira na postanje i bez obzira na mjesto i društvo u rečenici.

## § 54. Izgovor naglasaka

U dolini Fojnice s Kreševom, a tako i u Sutjesci i Varešu, nisam čuo nikakva drugog uzlaznog akcenta osim dvaju novoštokavskih. Već malo podalje od Vareša, još više na sjeveru, čini se, da se očuvao metatonijski akut. Sam nisam tamo bio, ali sam od redovnice *Kalfić* iz k. sela Donja Vijaka čuo u sutješkom samostanu *potěžēm, devētā, cřkvu* (ima i *govõri*). S njome sam nažalost mogao samo kratko razgovarati. Žena ima oko 35 godina, neškolorana je, odrasla je u D. Vijaci, ali bila je 10 mjeseci kraj Virovitice. Čuo sam kajkavski, posavski i sjeverni i južni čakavski akut, no ovaj je bio poput akuta, koji sam čuo prateći prof. Ivšića g. 1954. u sela jugoistočno od N. Gradiške. Govor u Vijaci inače je sličan vareškome, ali to je sve dosta daleko od doline rijeke Fojnice, iako je govori istog tipa.

Šurmin za Sarajevo bilježi u k. i p. nekakav osobit akcent <sup>^</sup> (DSG, 197), kojemu prema Šurminovu opisu ni sam Ivšić nije mogao odrediti prirodu (PSA, 145). No mislim, da u Sarajevu kao ni u dolini Fojnice nikakva osobitog akcenta nema, nego da je Šurmin čuo obični dvostruki akcent, koji se u Sarajevu može čuti dosta često baš u k. i p. starijeg svijeta. Tome i Šurminovi primjeri odgovaraju, a i Rešetar je to pretpostavljao (SKB, 14).

U svakom slučaju u dolini Fojnice s Kreševom, u Sutjesci, Varešu i Sarajevu nema akuta, a niti t. zv. tromoga i poludugoga. Jedina individualna i određena varijanta jest produženi brzi ispred sonanata, koji se čuje katkad u Visokome i nekim selima (§ 56), a nalazi se točno na sredini između <sup>˘</sup> i <sup>ˆ</sup> i nema nikakve posebne tonske boje, različite od kratkog ili dugog silaznog sloga. Kako je naša dijalektologija već prilično iscrpljena mogućnosti za stvaranje novih akcenatskih znakova, staviti ću za ovu varijantu znak za brzi iznad dužine (na pr. *kõñ*), iako sam svjestan protuslovnosti ovakva znaka i njegove neadekvatnosti (niti je tu više brzi akcent, niti je slog još dug).

To sve ipak ne znači da je u dolini Fojnice izgovor akcenata potpuno standardan, ako uzmemo "hercegovački" za standardan izgovor. Ustvari nijedan od četiri akcenta nije ovdje fiziološki ni akustički potpuno identičan s "hercegovačkim" izgovorom. Još je uzlazni najbliži "hercegovačkom", gotovo identičan, samo vrlo neznatno kraći i ima isto tako neznatno manji interval, a sama tonska i ekspiratorna struktura apsolutno im je ista. Istina jest, da uzlazni nije uvijek jednako dug, to zavisi od ritma govora, ali najduži je uzlazni ovdje kraći od najdužeg "hercegovačkoga" i najkraći uzlazni također kraći od najkraćeg "hercegovačkoga". Drugim riječima, potpuno je identičan izgovor kad pripadnik ovog govora govori nešto sporije, a pripadnik "hercegovačkoga" nešto brže ("hercegovački" stavljam u navodnike kao Rešetar. Taj naziv ovdje znači izgovor kakav je u Foči, kakav sam znao čuti



od p. pa i m. seljaka što su dolazili u Sarajevo s jugoistoka, prema Drini, kakav sam čuo od pojedinaca iz novoštokavske zone koju je Rešetar odredio u SKB, 23, isključivši sjeverni i srednji dio istočne Bosne, a i od nekih pojedinaca p. iz Like, Krajine i Korduna, no tu ne od svih. To je akcent koji u Zagrebu zovu “folklornim”, a u Beogradu “ačenjem”).

Spori se od “hercegovačkoga” prilično razlikuje. Nešto je kraći i tonski ravniji, osobito pri brzu govoru. Ispočetka sam gdje kad sumnjao čujem li brzi ili spori, osobito ako se koji od njih našao gdje ga ne bih očekivao. Tako sam bio u nedoumici da li stvarno čujem u Fojnici *bràta, jàrca, grèbĭe, ništa* (F-B), ali kad sam to čuo i od drugih ispitanika i vidio, da je i Rešetar te iste ili slične riječi našao u Fojnici (SKB, 27), morao sam vjerovati svome uhu. Pojava je čak šira nego što je čuo Rešetar i obuhvaća čak i neke kategorije (v. § 59) i izolirane riječi kao *pogàća* (F-B). U dolini Fojnice spori osim toga ima često i nešto niži slog iza sebe nego što je to kod “hercegovačkoga”, pa je i zato smanjena razlika prema brzome. Ipak se pri polaganijem govoru može čuti i lijep, gotovo standardan spori, a to je i razumljivo s obzirom da se ovdje još uvijek nađe i dvostruki akcent, pa ni spori nije još mogao u većoj mjeri izmijeniti svoju normalnu fizionomiju.

Brzi i silazni u usporedbi s “hercegovačkim” približili su se jedan drugome. Brzi je nešto duži, silazni je nešto kraći, oba imaju nešto manji interval u spuštanju tona, oba su manje energična od “hercegovačkih”, a osobito se kod silaznoga osjeća, da nema izrazite one početne visine, s koje se ton i glas energično u luku spuštaju u “hercegovačkom” izgovoru. I ovdje vrijedi isto što i za uzlazni i spori: pri polaganijem, pažljivijem izgovoru svi se akcenti približavaju “hercegovačkom” tipu. U pričanju, ili kad onaj što govori pazi što će reći, tumači što ili promišljeno izlaže svoje misli, pojavljuju se akcenti gotovo kao “hercegovački”, ali silazni u sredini ili na koncu riječi i dalje ostaje uglavnom onakav kakav je gore opisan. Smatram da je ovo neobično važno. Odavno mislim, da je prvi impuls za prijelaz silaznih i brzih akcenata bio energični njihov izgovor koji se razvio u “hercegovačkom” govoru, a koji je fiziološki veoma neudoban za izgovaranje u sredini ili na koncu riječi. Početna velika visina i snažna “eksplozija”, potrebna za “hercegovački” izgovor silaznih i brzih akcenata, primorale su govornog subjekta da već na prethodnome slogu pojača glas i podigne ton, kako bi tako pripremio uvjete za izgovor idućega naglašenog sloga. Otud pa do uzlaznog i sporog akcenta jedan je korak. Govori s “hercegovačkim” izgovorom bili su pod fiziološkim imperativom, i u njih se taj proces brzo i lako izvršio; gdje nije bilo toga imperativa ili je bila samo tendencija, a ne fiziološka potreba, proces se mogao još dugo zadržati.



## § 55. Enklitike i proklitike

U govoru gdje silazni može ostati u sredini i na koncu riječi moramo jasno očekivati još veći broj silaznih iza proklitike. No kako se može vidjeti i iz tekstova, silazni ipak dosta često prelazi na proklitiku: *ù Pōjnicu* (V-Š), *prikò ričkē* (T-B), *prikò lāžē* (M-O), *ù nās* (Ba-B) i sl. Ovakvih slučajeva svakako ima ukupno bar dvostruko manje od silaznih (ne starih cirkumfleksa) što uz proklitiku ostaju na svome mjestu. Pri tome je jasno omjer manji kod k. doseljenika i pravoslavnih, a veći kod k. starinaca i muslimana.

Brzi (što prelazi kao spori) uglavnom napušta mjesto iza proklitike, ali uopće nisu rijetki primjeri da ostaje: *za kùćē* (R-H), *priko mēne* (V-A), *u jāmu* (Kž-M), *brez brāta* (V-Š). Inače brzi obično prelazi u ovim slučajevima, a i tamo gdje bismo to manje očekivali (§ 53).

Brzi akcent na proklitici imamo kod imenica uglavnom kao i u Daničića (*òd grāda*, V-Š, P; *priko plota*, Kž-M; *zà nōž*, V-A; *brēz mēsa*, St-Z; *òd glādi*, S-P; A-P; V-Č; *òt kosti*, V-A; N-O; Kž-M; *ù jesēn*, A-P; *nā glāvu*, R-H; V-Č; *kròz vodu*, A-P; *ù planine*, Ku-G; V-Š; L-S), a i u onim tipovima, gdje se sve riječi ne vladaju jednako, govor u dolini Fojnice i opet se slaže s Daničićem (*ù grmēn*, R-H; *dò djevera*, Ku-G; R-H), ali ima i neslaganja s Daničićem, na pr. *ù soldāte* (V-Š), iako je živo. Isto u Posavini (DPG, 35). Tako je sasvim sigurno i *ù vjetar*, *nā vjetru* (Tj-G; Gr-K; usp. Vukovo *izvjetriti*, što je i normalno za nekadašnju akutsku intonaciju), ali *òd voska* (V-Č; A-P), *nā nokte* (Tj-G), *brēz mozga* (T-S) odgovaraju Daničiću, no to su baš oni što u Daničića imaju promjenu u lokativu. Ipak bih dodao, da je i u Pljevljima *nā vjetru*, APIG, 172. Brzi se oko Kiseljaka pomiče i u imenici SUNCE: *ò sūnca*, *dò sūnca* (Bo-K), *ò<sup>t</sup> sūnca* (P-M), što se čuje i u posavskome (DPG, 36), no inače je ovaj govor u prelaženju akcenta na proklitiku mnogo bliži Daničiću nego posavskome govoru, ali posavskima još sličie akcenti *nā škōle* (P-M; ali *ù škōlu*, L-S), *ù ždrijēbe* (St-H), *ù Zbīlu* (Z-B, P), *nā Zbīle* (Bu-C).

Kod ostalih vrsta riječi imamo samo neke sitne osobitosti. Od brojeva svi glavni, zatim DVOJE i imenički na *-ero* imaju brzi, a redni imaju spori, osim jednog primjera *prēz drugōg* (B-V), što može biti i slučaj, jer je inače *krāj drugōg* (Ba-B), i *drugī* (Kž-M), *ù drugōm* (F-B). Ipak je i u Posavini brzi (DPG, 159). Pridjevi imaju kao cjelina spori, ali gdje koji neodređeni dolazi i s brzim: *zà mlāda ćòjeka* (U-S; ali naravno *zà stara*), *òd māla đīeta* (Os-L), *nā tvŕdu ležēci* (Os-Ć). Kod glagola je brzi rijedak: *nē razumīm* (P-M; Vo-R), *nē razumī* (Pa-T; Tj-G), *nē razumīm* (Tj-K), *nē znām* (DP-K; Kž-M; A-P; V-Ča; prema *nē znām*, F-B; Za-T; St-Z; Z-B; Bu-C; ali i: *nē ne znām*, Kž-M), *nē ubijēš* (Pa-T), *nē ižē* (Se-J; Pa-T; F-B; inače obično spori), *nē vaļā* (F-I; Tj-G; Se-J; L-L), *nē bunē* (P-K; *dà bunē*, Z-B; uz *bude* samo spori), *nē bīla* (Os-L; F-R), *nē pāmtīm* (P-T;

inače spori), *ně kopām* (V-P; inače spori na negaciji). Neki su od ovih primjera slični posavskima (DPG, 36).

Zamjenice imaju veće šarenilo. Pokazne zamjenice OVAJ, TAJ, ONAJ (ovdje *đvī, tī, đnī*) imaju gotovo uvijek brzi na proklitici: *nī ovōme, pō ovijēm, nī onōme, i onī* (A-P), *iz onē* (S-P), *ū nī* (N-O), *ū nī* (O-K), *nā onijēm* (T-B), *nī onōme* (K-K), *nā vū* (Tj-G), *nā 'vū* (P-M), *prī tū* (Tj-K), *sā ovijēm* (F-D), *ū vā* (Vo-M), *zā tīm* (Se-M), *ū onōj* (V-S), *pō tiēm, ū onī, i nō* (V-Č), *prīd ovī* (F-B), no ima i pokoji slučaj sa sporim: *ū nū* (A-P), *i togār* (Ku-S), *ò tiē* (F-B), *ò tom* (V-P). Lične zamjenice imaju brzi redovno u instrumentalu I. i II. lica sing. i u povratnoj zamjenici, a inače je brzi vrlo rijedak: *i s vamā* (S-P), *ū nīā* (Bo-M), *kō nās* (Ku-G), i ovi su primjeri posve izolirani. Neobično je i *nā me* (M-O). I u Posavini imamo slično, ali također izolirano (Davor: *nā vamā* i t. d. DPG, 36), ali nema brzoga kod pokaznih zamjenica, budući da su one tamo drugoga tipa (DPG, 160, 161). Tuzlanska oblast ima pokazne zamjenice kao dolina Fojnice (GTO, 81), a u drugih je brzi češći (GTO, 80).

Ulogu proklitike preuzmu gdjekad i druge riječi: *svē četvero* (P-M), *svū zīmu* (Vo-M), *dobrā večēr* (F-J), *dāo bōg* (L-S). Primjerā kao *sedām godīnā* i sl. nisam ovdje našao, iako sam ih znao čuti u okolici Sarajeva.

Vežnici i zamjenice ispred enklitika dobivaju spori akcent: *něk nam rastumācī* (R-H), *čūo sam dā bi ūstani* (O-K), *pā ju je* (Bu-C), *štō cē nam* (U-L; III. l. pl.), a jednom imam i uzlazni: *pā su hinā* (A-P). Spori proizlazi iz rijetkih oblika s neprenesenim akcentom, kao u Varešu: *šta mū je* (Va-R).

U Kreševu, Sutjesci i Varešu nema u ovome paragrafu nikakvih odstupanja od govora u dolini rijeke Fojnice.

## § 56. Naknadno duženje vokala

Odavno je poznato, da neki srednjobosanski govori nemaju duženja ispred konsonantske skupine gdje je prvi suglasnik sonant (j, r, l, ʎ, n, ŋ, m, v). Rešetar je to zapazio u Kreševu, Fojnici i Varešu (SKB, 26), a Žuljić (VD) ima u svojoj radnji razbacane mnogobrojne primjere kratkih vokala, što Ivšić u PSA na više mjesta citira, a daje toj pojavi i priličnu važnost (na pr. PSA 158, 159, 186, 195 i t. d.). Rešetar je i drugdje našao tragove ovih kratkoća (Crna Gora), a citira i pojedine primjere iz Sarajeva (sve *ibid.*). U najnovije je doba našao Brabec u tuzlanskoj oblasti još jedan sistem bez duženja i posvetio mu veliku pažnju (GTO, 43–48). U toj je oblasti sonantsko duljenje provedeno (ali nepotpuno) samo na zapadu i na istočnoj periferiji, kao i u stanovitim novijim doseljeničkim naseljima, ali ni u centru nisu slogovi pred sonantskom skupinom onako odreda kratki kao u Varešu. Uzevši u obzir Rešetareve (Kreševo, Vareš, Fojnica), Žuljićeve i Šurminove primjere, a onda i Ružičićev

materijal (APIG), Brabec je postavio tezu da čitav istočni bosanski kompleks (na jugoistoku i preko bosanskih granica) ne poznaje u načelu duljenja pred sonantskom skupinom. Mislím da je to točno. To se vidi i po tome što oni govori, koji imaju provedeno duženje, ali ipak poznaju izuzetke, leže svi na periferiji istočne Bosne. Crnogorski su Rešetarevi primjeri malo udaljeniji (SKB, 26), ali Pljevlja bar djelomično ispunjavaju prazninu, a u Pljevljima ima priličan broj kratkih slogova (APIG, 117–119, 136, 137, 139, 169, 170). Tako i Šurminovo Sarajevo, koje je bliže središtu istočne Bosne, ima više zaostalih kratkih slogova od Milasova Mostara. U potvrdu ove Brapčeve teze mogu još dodati, da na području, gdje sam ja bio, Kreševo i Vareš dobro čuvaju kratkoće, a Fojnica i Visoko, koji imaju više veza sa zapadom, razviše već mnoge dužine, pa i drukčije nego u književnom jeziku (Visoko). U Zenici, koja je na granici istočne i zapadne Bosne, govore se neke riječi i s kratkim i dugim akcentom (*kàrtat*, *vàjkat*, *kùrvat*, *sùnčat*, *kàvga* – sve i sa silaznim, ali samo *glàvna*).

U dolini Fojnice, gdje ipak ima dosta k. i p. doseljenika, kratkih je slogova manje nego u Kreševu i Varešu:

*súnce* (A-P; T-B; V-Č; S-P; F-B; Bo-K; P-M). Samo u široj dolini Fojnice, t. j. u Kreševu, *súnce* (Kr-B, S); *lòvc-* (DP-K; Lu-B; T; Vo-R; Ra-B; Kž-M; Ba-B), *lòvc-* (V-P); *lònc-* (V-Ča; F-B; Se-M; Vo-R), *lònc-* (V-P; Bc-P; T-B; Ra-B; Lu-T; DP-K; Se-M; Ba-B), *stàrc-* (T-A), *stàrc-* (Bc-P; Z-M; T-H; V-E; DP-K), *jàrca* (F-B; ne *jàrca*), *jàzàvca*, *jàzàvca* (Kž-M), *òvc-* (V-Ča, Š; Tj-G), *òvc-* (V-Š; Bo-M), *-pànt-*, *-pànt-* (V-A, K, S, Š; St-Z, H; R-H; Z-B; Gk-K; P-M), *-pànt-*, *-pànt-* (V-Š; A-P, M; Gr-K; Z-B; Gk-B; M-I; T-F; U-L; Vo-M; Tj-G; Pa-T; Se-M; N-O), *kòlca* (F-B), *kòlcù* (V-Č; *kóc-* ne računam), *klínci* (V-Ča; Tj-G), *klínci* (Se-M; Tj-G), *Tùrci* (L-S; Pa-B; V-E; ^ nema), *òpànk-*, *òpànc-* (V-Ča; Vo-M), *òpànci* (Os-L), *Fòjnic-*, *Đòjnic-* (T-S; V-Š; F-B, I, J; Os-L; Vo-M; Tj-G, K), *Fòjnic-*, *Đòjnic-* (V-A, Š; Sr-B; Gk-M; Kž-M), *pènzij-* (V-Ča, K; K-K; P-M), *pènzij-* (GP-P; Bo-K; Tj-G; P-K), *psòvka*, *psòvkē* (Tj-G), *zglàvke*, *bùmbe* (Ro-T), *pùmpa*, *pùmpe* (V-S), *čùjte* (TP-K), i sl.

U dolini Fojnice najmanje duženja ima u samom mjestu Fojnici, iako više nego u Kreševu. U naseljeničkom pojasu od Fojnice do Kiseljaka ima dosta dugih slogova, u muslimana, kojih je po podrijetlu dosta starinaca, manje, a u starim k. selima uz grad Fojnicu, kao Tješilo (manje Selakovići), imamo neku sredinu. Muslimani između Kiseljaka i Visokoga imaju više dugih slogova pred sonantima nego m. između Fojnice i Kiseljaka, a u Visokome i na zapad još više. Najviše imaju dugih slogova pravoslavci. Prema tome bi se činilo, da je broj dugih slogova ispred sonanata u obrnutom razmjeru s procentom starinačkog stanovništva. Za samu dolinu Fojnice od Fojnice do Visokoga to i vrijedi, ali u okolici Visokoga ne može se primijeniti. U t. zv. Nadvisokom, istočno i jugoistočno od Visokoga, imamo među m. mnogo doseljenika,



starijih iz Srbije i novijih iz jugoistočnog dijela BiH, a p. su mlađi naseljenici iz jugoistočnih krajeva. S druge strane u Podvisokome (zap. i sjeverozapadno od V.) imamo među m. visok postotak starinaca, a p. su stariji naseljenici iz zapadnih krajeva, ponajviše iz Krajine (za stanovništvo Podvisokoga i Nadvisokoga v. VN, 200, 325), koje je mnogo više prilagođeno m. (i k.) većini. Podvisoko inače ima u govoru više starine od Nadvisokoga (§ 58), što je i razumljivo uz ovakav sastav stanovništva, ali u ovoj se jednoj osobini odvaja. No imam razloga vjerovati da je to samostalna inovacija ovog kraja, a ne samo kakav utjecaj sa strane, t. j. od novijeg stanovništva. U Podvisokome imamo naime tendenciju općeg duženja samoglasnika u slogu zatvorenome sonantom, a ne samo ispred suglasničke skupine gdje je prvi suglasnik sonant. Ta pojava zahvaća Podvisoki i Visoko, s tom razlikom da u Visokome još uvijek ima dosta kratkih slogova i ispred sonantske skupine (v. primjere), a u Podvisokome su se tu slogovi uglavnom već produžili.

U Podvisokome i Visokome imamo dakle kod m. duge slogove u primjerima kao KONJ, CAR, MLIN, DIM i sl. (usp. DPG, 33, 34; SKB, 27). No kako je već rečeno u § 54. ove radnje, ti slogovi nisu potpuno produženi, nego imamo neki poludugi akcent, koji je artikulaciono i tonski pravi silazni, a ne ravan ili malo uzlazan, kao što to biva u drugim krajevima (PSA, 151–153). Gornje četiri riječi na ovom uskom području imaju najčešće poludugi silazni akcent: *đim* (V-A, Š; U-L, S; M-O), *đim* (V-Č, Š; U-S), *kôj* (V-M; O-H), *kòñ* (V-Ča), *kòñ* (V-Ča), *mľin* (V-A, Ča; A-P), *mľin* (V-Ča), *càr* (V-Š; M-O), *càr* (V-Š, P), tako i *šir* (V-Š; U-L), *šir* (V-A, Š; U-S). Tu nemamo dugi silazni i riječi ne mijenjaju akcenatski tip – *zà cara* (M-O), *nà dimu* (i *na ðim*, V-A, Š; U-L), *ò dima* (U-L), *ù mľin* (A-P), ne prelaze dakle u tip BOG. U čitavoj ostaloj dolini Fojnice našao sam istu pojavu još samo kod k. u Donjem Paležu kraj Kiseljaka: *đim*, *kòñ*, *mľin*, *šir* (DP-K), ali nigdje u susjedstvu nema ništa slično. Što sam našao *kôj* i *kôj* (L-S), to je prema *kôjma* (L-S), usp. *kòñ*, *kòñma* (N-O) u susjedstvu. Silazni je mjesto uzlaznog zato, što na cijelom području KONJ češće ima brzi: *kòne*, *kòna* (Se-M), *kòñima* (T-S), *kòne* (V-Ča), i sl. (usp. § 65).

Slična je pojava u posesivima na *-in*, ali bit će sigurno starija, budući da u k. i m. (kod p. samo jednom) nigdje nisam našao *-in*, a čuo sam i *vĩlin* (V-Š), *ñezĩn* (F-B), što je u Varešu sasvim obično, jednog od najstarijih Varešaka ne zovu nego *Turbičkĩn* (Va-R, M). Ovdje nemamo poludužinu, nego puni dugi slog: *žédĩn* (O-K), *žėnĩn*, *Áwdĩn* (V-Ča), *bàbĩn* (St-Z), *Ívĩn* (F-B), *Mátĩn* (P-M; Ba-B), *Húsĩn* (M-O; Z-B; G-D), *nezĩn* (V-P; P-L; Kž-M), *nezĩn* (Kž-M; F-B) i t. d. Tako je i u p. (*nezĩn*, G-D; *řovĩn*, O-K), ali u Nadvisokome sam našao i *Fránĩn* (Z-M), što je ovdje strano domaćem uhu. I u Zenici je taj nastavak dug. Susjedno Kreševo i Vareš imaju *-in*, iako nemaju duženja ispred sonantskih skupina: *divòjkĩn*, *Lúbĩn*, *Turbičkĩn* (Va-R), *nezĩn* (Kr-S), *řózĩn*, *Ívĩn* (Kr-J). U



tuzlanskoj oblasti, gdje ima vrlo malo sonantskog duženja, nastavak *-in* također je dug: *Ròkîn* (GTO, 73), *Ōsmîn, prîjîn, Hâlîn* (78). Zbog te proširenosti i zbog akcenta na ultimi mislim da je ova pojava ne samo stara, nego i dio strukture, i da nema osobite veze s mjesno ograničenim poluduženjem (*dîm* i sl.), a ne mora biti povezana ni s drugim duženjima *-in* (DPG, 171; APIG, 141, 142), budući da se tamo duže i *-ov* i *-av*, što se ovdje ne događa.

Uz odnos dugih i kratkih slogova ispred sonantskih skupova obično se obrađuje akcent i kvantiteta u riječima na *-ije* (PSA, 195, 196; SKB, 26, 27). Akcente u takvim riječima teoretski je obrazložio Ivšić (ibid.). Prema književnome dugom akcentu u riječima kao GROBLJE, GVOŽĐE kratak se akcent nalazi u ovome kraju i u južnome primorju (SKB, 26, 65, 66), u tuzl. oblasti (GTO, 61), u Pljevljima (APIG, 134) i Posavini (DPG, 121), ali u ovim potonjima manje. U dolini Fojnice imamo i kratke i duge slogove: *gvòžž-, žd-, žž-, zdj-* (V-Ča; T-S, H; P-M; Kž-M; Bo-K; Lo-T; L-S), *gvòžž-, zdj-* (V-Ča; T-B; Z-M; G-D), *gvòžže* (F-B; *gvòžža*, T-B, znači drugo), *gr̃mle* (V-Š), *gr̃mje* (V-Š; St-Z), *grèbl-, bj-* (V-Ča; Tj-K), *grèbl-, bl-, bj-* (V-Z, S, Š; TP-M; Ku-G; U-L; Tj-G; Bo-K; Ko-P; Bo-J; F-B; P-M), *grèble* (F-B), *gròžž-* (Tj-G; P-M; Ko-P; F-B), *gròžže* (V-Š), *lišć-, sl-* (Sr-B; T-B, H, S), *lišć-, šš-* (T-K; S-P; V-Š; O-K; U-L; Lo-T), *lišće* (V-Č; F-B), *zdràwl-, vj-* (V-Č; P-L), *zdràwl-, vl-, vj-* (A-M, P; U-L; Ka-X; P-M, L), *zdràvje* (F-B), *sùdje* (V-Š), *\*sùd-* (nema), *sùdj-* (So-X; L-S; Tj-G; F-B). Kreševo ima, kao i Vareš, samo kratke slogove. Prema ovim je primjerima u čitavome kraju odnos dugih i kratkih slogova teritorijalno podjednako raspoređen i ispred sonantskih skupina i ispred *-ije*, čak i kod pojedinaca iz istoga mjesta, a u oba slučaja p. imaju znatno više dugih slogova. Dodao bih samo da je ispred *-ije* i u Sarajevu kratak slog: *sùdje, gvòzdje, lišća* (Sa-H).

Ovamo bismo mogli pribrojati glagolske imenice, koje također gdjekad imaju kratak slog: *znàhie* (V-Č, Ča), *znàje* (St-Z), u Kreševu također *znàhie* (Kr-J). To je još jedna osobina zajednička s tuzlanskom oblasti (GTO, 117), samo što je tamo spori akcent, ali u istočnoj je Hercegovini *znàhie* (DIH, 44). I Posavina ima kratkih slogova (DPG, 123, nenaglašen slog).

Kratak slog u riječima kao *rèšētkā* (V-S, Š; T-B; Z-M), u Kreševu *ràšētkā* (Kr-K), pokazuje, da ni duljenje u zamjenu nije provedeno u svim kategorijama. No iako nemamo *\*rèšētkā*, imamo samo *bôg* i sl.

## § 57. Nenaglašene dužine

U dolini Fojnice imamo samo jedno bitno odstupanje od Vukovih dužina. To je prezent konsonantskih osnova I. vrste i Maretićeva 3. razreda V. vrste, koji imaju nenaglašenu dužinu (ili silazni akcent) uglavnom samo u III. licu

množine. Izuzeci su vrlo rijetki, kod većine glagola (*-prati*, *-peći*, *-sjeći*, *-presti*, *-plesti*, *-mēsti* i *-mēsti*, *-tresti*, *-vući*, i t. d., kod *sjesti* po I. vrsti i *živsti*, koji je bez infinitiva) uopće nikad nisam čuo dug prezentski nastavak izvan trećeg lica plurala, a kod glagola VRĆI (ovdje *vrĕć*) imam samo jednom *vršēm* (Ku-G), i od ZVATI *zðvĕš*, *zðvĕmo* (V-P), *zðvĕ* (T-S), sve od velikog mnoštva primjera s kratkim vokalom. Jedini glagol BRATI ima podjednak broj kratkih i dugih prezentskih nastavaka, i to u VN gotovo samo duge, a u FN pretežno kratke. I kod prva dva glagola s izuzecima (*zvāt* i *vrĕć*) sve su četiri dužine iz VN, no i kod njih ih ima zaista neznatan broj, a možda bi se u VN koja dužina našla i kod ostalih glagola, jer nema razloga da se ograniče baš samo na *vrĕć* i *zvāt*.

Starinci u objema nahijama imaju naglašenu penultimu prvog i drugog lica množine u glagolima s uzlaznim ili sporim u prezentu. U VN možemo u tome slučaju imati *-ĕmo*, *-ĕte* i *-ĕmo*, *-ĕte*, a u FN samo *-ĕmo*, *-ĕte*, što se lijepo slaže s podjelom nenaglašenih dužina. No i u VN uzlazni je rjeđi (V-Č, Š, Š; Sr-B; U-L, S) i našao sam ga samo u tri mjesta, a sporoga ima više i rasprostranjeniji je (V-A, Č, Š; U-L, S; O-K, H; M-O; Z-B).

U svih je ostalih glagola dužina redovna, bez obzira da li je nastavak *-im*, *-am* ili *-em* (*-jem*). Prva skupina glagola nije nikad ni razvila dužina. Ako ih kada i nemaju ovi svi ostali glagoli, onda je to novija pojava. Tako onda i većina primjera sa zatvorenim *ę* u § 5. ima kratak slog, što je znak da je kratak slog rezultat bržeg i nemarnijeg izgovaranja. Najviše kratkih nastavaka imamo u glagola na *-avati*: *zadržājĕ* (St-Z), *zadržājĕš* (Se-M), *zafrkāvāš* (Kž-M), *zaključāĕm* (Za-T) i sl. Nešto je veći broj kratkih nastavaka i u glagola složenih od IĆI: *pōjĕ* (V-Š), *dōjĕm* (Se-M), *dōjĕ* (Vo-M), *nĕ dōjĕ* (Kž-M), *prījĕš* (Os-L), *prōjĕ* (Gk-K), *nāzĕmo* (Ro-T), *nājĕm* (F-B), ali tu su mnogo manje zastupljeni. Važno je, da u svakoga od ovih ispitanika ima još više istih i sličnih primjera s dužinom i ovi pojedini primjeri nisu ništa više od slučaja – kad god imamo mnogo primjera za istu stvar, naći će se među njima i koji izuzetak, bez pravila i bez razloga. U svakom slučaju ovdje nema ništa slično Šurminovim pravilima o nestajanju dužine kad akcent prijeđe na negaciju (DSG, 197), a sve mi se čini, da nema ni u Sarajevu. U tuzlanskoj oblasti, ako su dvije dužine, druga se skraćuje (GTO, 48). U dolini Fojnice to nije pravilo, nego samo djelomično obuhvaća prezente glagola složenih od IĆI i glagola na *-avati*, ali sve ostale riječi mogu imati i tri dužine, pa će i opet sve tri ostati (*čřkāvā*, V-Š; *kò Čāīćā*, Bc-P; i sl.). U 2. i 3. l. sing. aorista s promijenjenim akcentom nema dužine na ultimima, v. § 77.

Štokavski govori pokraćuju vokal kad se nađe ispred *o* (< *l*). U dolini rijeke Fojnice to se ne događa: *vĕšĕo* (F-I; usp. *vĕšĕla*, F-B), *dōnĕo* (V-Ča, Č; So-X; F-B; ali *dōnĕo* R-H), *ūzĕo* (Kž-M; Gk-B; F-B; Tj-G; Sr-B), *pōčĕo* (St-Z; V-Ča; P-M), *ōtĕo* (Vo-M; V-Š), *klĕo* (T-F), ali *pròklĕo* (DP-K). Dužina se čuva i

u Zenici. Mnogi štokavski govori skraćuju dugo *r* (ŠD, 98/99; GTO, 29). U dolini Fojnice to je rijedak slučaj: *B̀rkić*, *B̀rkići* (V-A), ali *b̀rk* (Ro-T), *b̀rk*, *b̀rk* (V-Š), *ùmr̃lo* (Se-M; Pa-T); *ùmr̃la* (DP-K; Ku-G); ali *umr̃la* (F-B; Se-M; Ro-T; Pa-T; U-L; Z-B), *ùmr̃lo* (U-L), *pòm̃rlo* (Ro-T), *ṽršemo* (F-B), *ṽršemo* (Tj-G), ali *ṽršemo* (O-H; V-Č, Š; U-S; F-B; Ko-P; Vo-M), *ṽršemo* (V-Č, Š), *ṽršemo* (Bo-S), *ṽršemo* (Bo-S, K; L-S; T-B; P-M; M-O; Ba-B; F-B). Čak i u *vr̃u* (P-M), ostaje *ř*. Za MRTAV v. § 71.

Pri neobičnijim proklizama može se dugi slog skratiti: *dào bõg*, *pě<sup>t</sup> šes sātā*, *zà dvā trī sātā* (L-S), *trī mjěsēca* (Ro-T). No zanimljiviji je primjer *nà ùm* (R-H), koji u Pivi i Drobnojaku ide dalje u vokalsku promjenu (GPD, 19).

### § 58. Akcent prema vjeri i teritoriju

Dolina rijeke Fojnice može se podijeliti geografski u nekoliko dijelova, a stanovništvo se može podijeliti na tri vjere i na doseljenike i starince. U paragrafima 53–57. vidjeli smo, da sva ta tri elementa ulaze u obzir za kategoriziranje akcenata u ovome kraju. Akcenatsko šarenilo, koje je u tim prilikama razumljivo, prestaje biti tako anarhično, kako se čini na prvi pogled, čim se pojave srede i raspodijele područja, uzimajući jasno u obzir sva tri elementa podjele. Računat ćemo samo s tri akcenatske osobine, koje možda i nisu najvažnije u strukturi govora u dolini Fojnice, ali po njima je najlakše razdijeliti mjesne govore, a na terenu ispitivač baš po tim osobinama najlakše raspozna ima li pred sobom čovjeka iz naseljeničkog ili starinačkog sela, pravoslavca, katolika ili muslimana (čak i apstrahirajući izgovor *h* i sl.). Te su tri osobine dužina i kratkoća sloga ispred sonantske skupine i ispred *-ije*, dužina ispred sporog (ili uzlaznog) u prezimenima (i toponimima iste vrste), u posvojnim pridjevima i kod glagola u 1. i 2. licu plurala (prezent) i konačno lokativ imenica srednjeg roda. Drugim riječima, da li je na pr. *p̀antīm* ili *p̀antīm*, *gvòžže* ili *gvòžže* (*gvòžže* također), *Ćòrići* ili *Ćòrići* ili *Ćórići*, *Měhina* ili *Měhina* ili *Měhina*, *ṽučemo* (*ṽučemo*) ili *ṽučemo* ili *ṽučemo* ili *ṽučemo*, *na ramènu* (*zlātu*, *vrèlu*) ili *nà* (*nà*) *ramenu* (*ù zlātu*, *nà vrèlu*). Ove su riječi samo predstavnici kategorija, a same nisu tako brojno potvrđene. Kod prezenata su kratke osnove (zbog mjesta akcenta) priključene dugima, dakle *pećemo* uz *ṽučemo*, ne uz *ṽučemo*. U prvim dvjema kategorijama (*p̀antīm* i *gvòžže*), gdje imam mnogo više primjera, broj za duge slogove znači koliko ih ima na 10 kratkih, a za ostale su dane apsolutne brojke. To je učinjeno radi lakšeg uspoređivanja. Račun je izveden iz velikog broja primjera sa sonantskom skupinom i dočetakom *-ije*, a za ostale su kategorije uzeti ovi primjeri: PREZIMENA i TOPONIMI *Mulići*, *Sofići*, *Pervići*, *Zukići*, *Baltići*, *Čelići*, *Đafići*, *Čatići*, *Lijepići*, *Mirići*, *Semići*, *Smajići*, *Barići*, *Božići*, *Ćorići*, *Hromići*, *Ivkići*,

*Komšići, Marići i Ramići*, POSESIVI *Avdin, dedin (žedin), Husin, Ivin, Mehin, Mulin, kadin, Franjin, Potin, Salkin, Švabin, Zerdin, žarin, Perin, Antin, Matin, Ćozin*, GLAGOLI *pometemo, predemo, pečemo, pletemo, sičemo, tresemo, vučemo, vršemo, zovemo, živemo*. U svakoj geografskoj skupini još se uzima u obzir i broj neprenesenih silaznih akcenata u sredini i na koncu riječi. Pod starincima se misli stanovništvo u kojemu su se naseljenici, došli nekompaktno, utopili, a pod naseljenicima stanovništvo u kojem je naseljenička većina asimilirala starince i primila samo površno njihov govor.

I. PODVISOKO. Tu su sela sjeverozapadno i zapadno od Visokoga i samo Visoko. Starinačko stanovništvo m. i od k. djelomično oni podalje od Visokoga, osobito s desne obale Bosne. Naseljeničko stanovništvo p. i od k. oni u Liješevu i susjedstvu, svi slični k. u FN. Pravoslavci pretežno sa zapada (Krajina, Lika) i prilično prilagođeni muslimanima.

Starinci: *pântīm 10, pântīm 10; gvôžže 10, gvôžže 15; Ćōrići 16, Ćōrići 3, Ćōrići 0; Mēhina 27, Mēhina 1, Mēhina 0; vūćemo 11, vūćemo 13, vūćemo 0, vūćemo 2, vūćemo 2; na ramènu 11, nà ramenu 2.*

Naseljenici: *pântīm 10, pântīm 15; gvôžže 10, gvôžže 28; Ćōrići 8, Ćōrići 3, Ćōrići 2; Mēhina 0, Mēhina 1, Mēhina 10; vūćemo 2, vūćemo 0, vūćemo 1, vūćemo 9; na ramènu 7, nà ramenu 3.*

II. NADVISOKO. Kraj u dolini Bosne istočno od Visokoga i dolina Fojnice od Kiseljaka do Visokoga, sa skupinama sela Kralupima i Godušom. Starinačko stanovništvo: samo m. (s primjesom iz jugoistočne Bosne – “muhadžiri” – i Srbije, koja se jače osjeća nego u Podvisokome), naseljenici p. iz Hercegovine i Crne Gore, a sasvim na jugu ima i k. (Zagorice), koji su vezani uz katolike u FN.

Starinci: *pântīm 10, pântīm 5; gvôžže 10, gvôžže 4; Ćōrići 11, Ćōrići 2, Ćōrići 1; Mēhina 18, Mēhina 1, Mēhina 5; vūćemo 5, vūćemo 0, vūćemo 1, vūćemo 12; na ramènu 9, nà ramenu 2.*

Naseljenici: gotovo samo *pântīm*; gotovo samo *gvôžže*; *Ćōrići 0, Ćōrići 2, Ćōrići 12; Mēhina 0, Mēhina 0, Mēhina 12; vūćemo 0, vūćemo 0, vūćemo 1, vūćemo 13; na ramènu 8, nà ramenu 3.*

III. KISELJAK – GROMILJAK. Okolica Kiseljaka i sela uz dolinu Fojnice između Kiseljaka i križanja Busovača – Fojnica – Kiseljak kod sela Lug, s velikom skupinom sela Gromiljak i manjom Borinom. Starinci samo muslimani (s priličnom primjesom asimiliranih doseljenika), naseljenici k. poluikavci.

Starinci: *pântīm 10, pântīm 4; gvôžže 10, gvôžže 4; Ćōrići 8, Ćōrići 1, Ćōrići 0; Mēhina 9, Mēhina 1, Mēhina 4; vūćemo 6, vūćemo 0, vūćemo 2, vūćemo 8; na ramènu 9, nà ramenu 3.*

Naseljenici: *pàntīm* 10, *pântīm* 18; *gvòžže* 10, *gvôžže* 10; *Ćōrići* 2, *Ćōrići* 9, *Ćórići* 1; *Mēhina* 0, *Mēhina* 0, *Méhina* 13; *vūćemo* 1, *vūćemo* 0, *vūćemo* 11, *vūćemo* 6; *na ramènu* 0, *nà (nã) ramenu* 15.

IV. ŠĆITOVSKI KRAJ. Sela od Luga do Fojnice, s dodanim selima u dolini Željeznice (Bakovići, Lužine). Između ovog kraja i prethodnoga nema većih razlika, ali m. su izrazitiji starinci, a k. poluikavci imaju ipak jače starinačke primjese (Selakovići su na pr. staro selo, iako je stanovništvo uglavnom novo, a ostala su sela većinom krčevine). Stoga govor k. i jest manje ujednačen.

Starinci: *pàntīm* 10, *pântīm* 3; *gvòžže* 10, *gvôžže* 2; *Ćōrići* 9, *Ćōrići* 0, *Ćórići* 0; *Mēhina* 9, *Mēhina* 0, *Méhina* 2; *vūćemo* 6, *vūćemo* 0, *vūćemo* 0, *vūćemo* 11; *na ramènu* 8, *nà ramenu* 4.

Naseljenici: *pàntīm* 10, *pântīm* 14; *gvòžže* 10, *gvôžže* 6; *Ćōrići* 1, *Ćōrići* 8, *Ćórići* 2; *Mēhina* 1, *Mēhina* 2, *Méhina* 12; *vūćemo* 2, *vūćemo* 1, *vūćemo* 3, *vūćemo* 9; *na ramènu* 0, *nà ramenu* 11.

V. FOJNICA. U gradu k. i m. stanovnici, starinci. Fojnici je priključeno i staro k. planinsko selo Tješilo, kojemu je govor sličan gradskome. Udaljeno k. selo Korito također je ovamo ubrojano – tamo nisam bio, ali ispitanik kojega sam našao pred crkvom u Fojnici imao je govor kao u Tješilu. Ovdje nema naseljeničkog govora kao individualnosti, budući da su se naseljenici utopili među starincima i danas se po govoru ne poznaje podrijetlo.

*pàntīm* 10, *pântīm* 2; *gvòžže (gvôžže)* 10, *gvôžže* 2; *Ćōrići* 12, *Ćōrići* 4, *Ćórići* 0; *Mēhina* 13, *Mēhina* 3, *Méhina* 1, *Méhina* 2; *vūćemo* 16, *vūćemo* 8, *vūćemo* 2, *vūćemo* 10; *na ramènu* 13, *nà ramenu* 4.

Ove bi se brojke dale vrlo opširno komentirati, ali kako se zaključci nameću sami od sebe, ne ću ih nadugo raspredati. U svakom slučaju jasno se vidi, da je starinački govor i u m. i u k. u osnovi jednak na cijelom području, a i doseljenički govori imaju zajedničke tendencije, ali se mnogo više razlikuju među sobom. Govor k. poluikavaca u FN prilično je jedinstven, sitne razlike u brojkama mogu biti i plod slučajnosti, jer nema dovoljno primjera, da bi omjeri mogli biti apsolutno precizni, pa kako se sve kreće oko podjednakih brojeva, možemo uzeti da stvari i jesu podjednake. Sigurna je razlika da u IV. području ima manje dugih slogova (*pântīm* i *gvôžže*), nego u III., a u III. području ima više dvostrukih akcenata, i da u IV. ima više slučajeva starinačkog akcenta među naseljenicima, što je i razumljivo uz blizinu Fojnice. Pravoslavci se već više razlikuju. Oni iz Podvisokoga imaju govor mnogo bliži m. govoru nego oni iz Nadvisokoga, ali i u govoru m. iz ova dva kraja ima razlikâ – Podvisoko je sačuvalo više starine, ali je zato razvilo na svoj poseban način neke dužine, kojih inače nema kod starinaca u ovome kraju, a nema ih ni u Kreševu i Varešu (§ 56, 57).



Možemo još iz ovih brojaka primijetiti da je kod starinaca često zapisan i koji naseljenički oblik i obratno, iako ima priličan broj ništica, t. j. kategoričkih razlika. Ustvari je čudno da govor nije više izjednačen, s obzirom da gotovo u svakom selu žive po dvije vjere (osobito VN) i da ti ljudi počev od dječjih igara žive kako tako ipak zajedno. No svakako je veoma zanimljivo što oni sami misle o tim razlikama. Citirat ću nekoliko izjava: “Mātina ù nās, ù Kreševu Mātina” (Ba-B; u Kreševu je zapravo *Mātina*), “mī kâžēmo dēdino, pravoslāvni žédino, a muslimáni dēdino” (Za-T), “muslimáni velē lišće i māti” (vokativ; T-K). Jedna k. seljanka (Os-L) nabrojala mi je cijeli niz razlika, čim je shvatila što ja tražim. Tako je prema njezinu *zòvēmo* “građanski” (t. j. fojnički) *zovēmo*, prema *pěčēmo* m. govore *pečēmo* (no to sam čuo samo u m. u Podvisokome, ovdje sam našao samo *pečēmo*), a prema *Ántina* m. i Fojničani izgovaraju *Āntina* (zapravo češće *Āntina*). Ista mi je žena navela kao svoje oblike *tòrba*, *ćòrba*, *òpānci*, a kao kreševske *tòrba*, *ćòrba*, *òpānci*. Kreševsku *tòrbu* spomenula su mi još dva k. poluikavca, samo što jedan od njih govori *tòrba* (Se-M), a drugi *tòrba* (Lu-B). Čudno je pak, da i Fojnička F-B iznosi kreševski izgovor *Mārko* kao nešto strano fojničkome govoru, a sama govori *mājka*, *lòncu*, *jārca*, *kòlca*, *hòjnica*, *lòpinže*, *hālínke* i t. d. Uza sve to bio sam ipak vrlo često zaista iznenađen oštrinom zapažanja u ovih ljudi.

Akcentatska slika ovih pet područja mora biti upotpunjena skalom o prelaženju silaznih akcenata. Ta skala izgleda nešto drukčije, ovdje naime vjera igra veću ulogu nego u sistematskim pitanjima. Brojaka ne ću donositi, jer primjera ima previše, a u pojedinim su skupinama dosta velike individualne razlike, osobito prema starosti ispitanikovo. Osim toga te brojke ne bi mogle biti potpuno vjerne, jer sam silom prilika kod naseljenika češće zapisivao stari, a kod starinaca češće novi akcent. Zato ću donijeti samo poredak grupa po frekvenciji silaznih u sredini i na koncu riječi.

1. Muslimani u I. skupini (Podvisoko s Visokim). Tu ima najviše silaznih na starome mjestu, oko tri četvrtine u mojim bilješkama.
2. Svi ostali muslimani (II.–V.). Udio starih akcenata varira, ali kreće se oko dvije trećine. Veći ili manji omjer zavisi jednostavno o brojčanom odnosu m. i nemuslimanskog pučanstva u selu, dakle o utjecaju.
3. Katolici starinci (V. i I.). Fojničani imaju više silaznih na starome mjestu nego ostali k. starinci u dolini Fojnice (Tješilo, k. starinci u Podvisokome), no osjetno manje od Kreševljaka, koji su jednaki s m. u Podvisokome. Kod Fojničana su stari akcenti u ravnoteži s novima, no velike su individualne razlike, kao uopće kod katolika.
4. Katolici poluikavski naseljenici (III. i IV. i Zagorice iz II. i k. sela u Liješevi iz I. skupine) i p. naseljenici u Podvisokome. Ovi naseljenici



imaju malo silaznih na starome mjestu. Kod k. su se najčešće zadržali u prezentu glagola na *-avati* i u genitivima pl. kao *Lužānāca* (Lu-T). Kod p. se nađu samo izuzetno. Kako Rešetar izričito tvrdi, da p. u BiH uopće nemaju starog akcenta (SKB, 13), nabrojat ću sve koje sam čuo: *opālīm, izījēš* (TP-K), *domobrānācā* (TP-T), *Šārīcā* (i *Šārīcā*), *imā, izīc, podvālī* (GP-Š), *rastomācīm, bardāk, tamān* (B-V), *poigrājē, pravoslāvnē* (O-K), a primjera kao *ne dīērām* (B-V) bilo bi i mnogo više. Čini se, da u tuzlanskoj oblasti ima još mnogo manje starog akcenta u p. (GTO, 41 – samo 4 primjera, od kojih jedan neobičan – imperativ *okrēci* – a sve na mnogo većem području), iako je tuzlanski govor bliz ovome. U svakom slučaju Filipović je točno primijetio, da u VN ima starog naglaska i u p. (VN, 331), ali “vrlo retko”.

5. Pravoslavci iz Nadvisokoga. Ovdje silaznoga na starome mjestu nema. Čuo sam samo dva primjera: *kumpīēr* (G-D) i *selāčkī* (T-K), a i to me začudilo; iako u Tušnjicima ima pet puta više m. nego pravoslavnih, u Goranima su ipak gotovo samo pravoslavni.

## § 59. Osobine akcenatskog sistema

Govor u dolini Fojnice ima neke akcenatske značajke kao cjelina, a neke su zajedničke samo starincima.

- a) sve pučanstvo ima sva četiri novoštokavska akcenta. Brzi samo izuzetno ostaje na starome mjestu (§ 53), a silazni u svih pripadnika ovoga govora, osim p. iz Nadvisokoga, može ostati na starome mjestu, ali odnos prenesenih i neprenesenih silaznih jako varira prema vjeri, teritoriju, dobi i podrijetlu (§ 53, 58). Ima relativno dosta dvostrukih akcenata (§ 53, 58);
- b) silazni mogu ostati na starome mjestu bez obzira da li su od  $\sim$  ili su nastali drugim putem ( $\grave{a}a > \acute{a}$ ) [§ 53, 54]. Izabrani primjeri u § 53. za  $\hat{ } < \grave{ } \sim$  ne dopuštaju sumnju. Od dvije potvrde za *poznām* jedna je od *poznavati* (Ro-T), pa nije važna, ali druga je od *poznati* (F-B). Tako je *imā* vrlo dobro potvrđeno, *Sarājvo* za dva ispitanika, od toga za F-B triput. I Rešetar je uostalom čuo u Fojnici *Sarājvo* (SKB, 114);
- c) u akustičkom i artikulacionom pogledu razlike između pojedinih akcenata manje su nego u t. zv. “hercegovačkom” izgovoru, ali sva četiri akcenta ipak ostaju u granicama normalnog izgovora (§ 54);
- d) govor se ne odlikuje izrazitim osobitostima kod enklitika i proklitika (§ 55);

- e) duženje vokala pred suglasničkom skupinom u kojoj je prvi suglasnik sonant upravo se sada provodi u dolini Fojnice, i to pod utjecajem govora na zapadu od nje i doseljenika u njoj. Kako je Fojnica zatvorena prema zapadu i kako su doseljenici stopljeni sa starosjediocima, u Fojnici ima najmanje duženja;
- f) kod starinaca u Podvisokome ovo je duženje uzelo osobit pravac – kao rezultat imamo poludužinu odnosno poludugi silazni akcent u slogu zatvorenom jednim sonantom: *mīn*, *ù mīn* (§ 56);
- g) posesivi na *-in* imaju dužinu na cijelom području (§ 56); slog se upravo duži u riječima na *-ije* (§ 56);
- h) nastavak u prezentu 3. razreda V. vrste i konsonantskih osnova I. vrste u pravilu je kratak (§ 57, 77);
- i) govor poznaje analošku dužinu ispred sporog (ili uzlaznog) akcenta (§ 58). Osim kategorija iz § 58. tu dužinu imaju i neki drugi oblici: *Rābija* (V-P), *kāntica* (Ro-T), *klūpica* (Os-L; sve § 61), *kōničem* (Vo-M; § 65), i pridjevi trpni kao *otrēšena* (T-S), *izvūčena* (V-M; Z-B; § 77). Ovu akcenatsku pojavu osim Kreševa i Vareša poznaju tuzlanska oblast (GTO, 67, 78, 102, 116), Posavina (DPG, 171 – i opaska pod crtom), i Ozrinići (SKB, 187), svaki kraj u drugoj mjeri;
- j) promjena akcenta u lok. sing. i gen. i izjednačenim padežima pl. zahvaća i akcenatske tipove koji je u Daničića nemaju (§ 58, 63, 65, 67); to vrijedi i za akcenatske promjene u *a*-dekl. (§ 61);
- k) u starinaca i srednji rod poznaje promjenu u lok. sing. – a u reliktima lok. pl. sr. roda akcent je jednak singularnome i različit od pluralnoga;
- l) spori stoji mjesto brzoga u nekoliko raznih kategorija. Jedno bi mogle biti pojedinačne riječi kao *žila*, *kūca*, *bràta* (gen. sing.), *ništa* i sl. (§ 61, 65, 69), što je još Rešetar zapazio (bez objašnjenja, SKB, 27), drugo su spori u pl. kratkih osnova imenica m. roda i u deklinaciji nekih pridjeva. Za prvo imam premalo primjera, da bi se moglo objasniti, a osim toga spori stoji za raznovrsne brze. Drugo je plod analogija (gdjekad i ostatak starijih odnosa), ali kako je ovdje ograničenije nego u drugim bosanskim (tuzlanskom, zenickome) i okolnim govorima (od Posavine do Pljevalja), rješenje se ne može naći na ovome terenu;
- m) u komparativu *stàrijī* sačuvan je na cijelom području refleks prvotnog akuta, nije dakle kao u svih ostalih štokavaca generaliziran komparativski akcent *-ijī* (§ 71);
- n) lične zamjenice imaju brzi akcent. Rešetar (zbog ruskoga) misli, da je *meně*, *menī* starije (SKB, 143), ali ne spominje ukrajinskog (pa i

bugarskog, što bih uzeo s rezervom). Akcent *mèni*, *mène* objašnjava analogijom na instrumental, a kao prijelazni oblik uzima rapsko *mène* : *menì*, jer *mène* dolazi češće uz prijedloge (ibid.). Dalje to razrađuje Moskovljević (APoG, 49). No rapsko *mène* : *menì* moglo bi biti odraz prvotnih odnosa, koji su se u raznim jezicima i dijalektima različito izjednačili. Karakteristično je, da na granicama *mène*, *mèni* i *menè*, *menì* imamo prijelazne oblike (i rapski, u drugom smislu): *mène* ili *mènē* prema *zà mene*, *zà menē* ili *zà mene* (istok tuzl. obl. GTO, 79, 80; APoG, 49; APIG, 147), ili imamo usporednost obaju izjednačenih akcenata (DPG, 157, 158 i *menì!*; DIH, 56). Mislim zato, da za podrijetlo i lokaciju govora akcent ličnih zamjenica zaslužuje veću pažnju nego što mu se dosad pružala;

- o) mislim da je u načelu ista stvar i s odnosom *děsetero* : *desetèri*, kako se ovdje i uopće kod zapadnih štokavaca govori;
- p) akcent glagola ima dosta osobitosti (§ 87). U prezentu imamo refleks *-mò*, *-tè* i kod dugih konsonantskih osnova I. vrste, a isto tako imamo u pridjevu radnom spori na penultimi (*vūćemo*, *izvūćeno* kao *pečemo*, *ispečeno*). Konsonantsko-vokalske osnove imaju u aoristu i kad su složene *-ésmo*, *-éste*, *-éšē*. U aoristu s promijenjenim akcentom u 2. i 3. l. sing. vokal se ne duži (rijetko *-ā*), ali je zato nastavak 3. l. pl. redovno dug. Imamo paralelizam akcenta u aoristu i pridjevu radnom: *poćela* : *poćésmo*, ali pridjev radni ima opoziciju u rodu: *poćela* : *pòćēlo*, koja se proširila i na neke druge tipove. U pridjevu radnom češće imamo nepovlačenje akcenta na prvi slog u tipovima s infinitivom na *-ati* (*proćitala* češće od *pròćitāla*). Za dužine i kratkoće u prezentu i pridjevu trpnom v. i h) i i) u ovom paragrafu.

## IV. MORFOLOGIJA

### OBLICI I AKCENTI

#### § 60. Imenice *a*-deklinacije

Kako je god govori u dolini Fojnice bogat osobitim značajkama u fonetici, tako je u morfologiji prilično običan, s malo starine i s malo specifičnih inovacija. Još da nije sela Tješila, jedva bi se što moglo iznijeti. Osim toga dio pitanja iz morfologije obrađen je već u fonetici (i akcentu), pa će se u tim slučajevima samo upućivati na odnosne paragrafe.

Više imenica varira u rodu i deklinaciji. Selo *G.* i *D. Moštre* govori se samo u srednjem rodu (*u Mōštru*, M-O; V-Š), tako piše u cijeloj knjizi i Filipović (FN), a ARj ima po Jukiću oblik *a*-deklinacije, kako je bilo u starini (u "Naseljima" u Uvodu v. kod Moštre potvrdu stariju od Daničićeve iz ARj). Obratan je slučaj kod *Užica*, to je u dolini Fojnice pl. fem. iz *Ūžīcā* (Gr-K), *Ūžīcama* (O-K). Tako je i u Zenici. Riječ *džak* glasi *žāka* (V-P; tako i u Kreševu, Kr-M; ali: *žāk*, Lu-T; Ra-B; F-D; v. § 35). *Fronta* ima ženski rod *nā ĩronti* (Vo-M), *nā fronti* (V-P; Bo-S), ali *na frōnti* i *nā frontu* (V-A; drugo valjda iz novina). *Pòrez* (F-R; V-Sa; St-Z) samo m. rod. Imam samo jednom prema *a*-dekl. *po drīštvama* (V-P). U pl. kreševsko prezime *Mísilo* može ići i po *a* i po *o*-dekl. – *Mísili*, *Mísile* (Kr-B). Hipokoristici svršavaju na *o*, ali idu po *a*-dekl. (§ 80), a tako i prezimena na *-ić*, koja taj nastavak mogu zamijeniti s *o* (ibid.). Samo *Gújić* ima *Gúja* (Se-J; Os-L), a ne \**Gújo*, vjerojatno zbog imenice *guja*. Nikako ne shvaćam Rešetarevu tvrdnju (ŠD, 164), da m. u Visokome dekliniraju hipokoristike m. roda na *o* po *o*-deklinaciji. Mora da je kakva zabuna. Nastavak *e* u nom. ž. r. čuo sam rijetko i samo u FN: *nāne* (Vo-R), *Māre* (Gk-M), *Kāte* (Os-Ć).

Imenice UM, DAN i OBLIK mogu imati lokativ po *a*-deklinaciji: *u dāni* (T-A; V-Sa; F-J), *u dāni* (F-B), *na úmi* (V-Š; Lo-T), *u oblīki* (Ro-T). Prva dva oblika ima i Brabec (GTO, 51). Nema ni govora o promjeni deklinacije – prva su dva primjera očita analogija prema *u noći*, *na pameti*, ali treći je primjer težak. Ikavski refleks starog lokativa i ne dolazi u obzir, a ni slovenski ž. r. *oblīka*. Bit će da je *oblīk* knjiška riječ, pa da ipak imamo analogiju, i to prema *prīlika*.

Starih gen. pl. gotovo i nema: *ī lād* (A-P), *ōsam stōtīn* (Gr-K), *dēvēt gōdīn* (Bo-S), *dēsēt gōdīn* (Tj-G); to je svakako vrlo malo, a same riječi najstereotipnije partitivne (GTO, 53; DSG, 200; DIH, 38; GPD, 57, i sl.). Ni u Varešu danas više nije kao u Žuljićevo doba (VD, 426/7), ali ipak ima više starih genitiva nego u dolini Fojnice, a i različitijih (*īkāv*, Va-R). Genitivi na *-i* ograničeni su u dolini Fojnice na dvije poznate kategorije – mjere: *minūtī* (Pa-T; V-Š) i suglasnički skupovi: *čitānkī* (V-E), no oblici na *i* uopće su rijetki u ovome govoru.

Tri pluralna novoštokavska padeža gotovo su sasvim izjednačena u nastavku *-ama*. Izuzeci su izvanredno rijetki u mnoštvu zabilježaka: *sa žènam* (F-B), *svìnam* (dat.), *na nògam*, u *Drežèvcā* (Tj-G), *po služba<sup>c</sup>* (Tj-K), *po strànam* (F-D; P-M), *na jìvā* (V-Š), *po trgòvìnā* (V-Č). Ni ovo malo primjera nije sve iste vrste – dva su posljednja iz VN i oba su zapravo genitivski oblici (usp. DPG, 140; DIH, 38/39; ŠD, 160). Ostali su iz FN i samo je jedan pravi stari lokativ, s dobro izgovorenim hakom (*po služba<sup>c</sup>*). Filipović piše, da su stari pluralni padeži dobro očuvani u VN, ali u Gornjem kraju manje (VN, 331), no u dolinu Fojnice od VN spada nažalost samo Gornji kraj. A koliko sam bio u Donjem kraju, čuo sam od *a*-dekl. samo “rišam se ‘rānē” (Su-A).

U Visokome sam našao novu jednosložnu riječ ove deklinacije: *klā* (V-Č), *klā, klā, ot klē, òt klē, klū, klòm* (V-Ča), *klā, klē* (V-A). Znači “slātka rōsa” (V-Ča), od koje strada kupus. Etimologiju v. § 32 (dodao bih, da imam podatak i za oblik *tlā*, sjeverozapadno od Sarajeva). Toponim *Sūtjeska* deklinira se u VN, gdje je sama varošica, po ovoj deklinaciji: *u Sūtjeski* (V-Š), *ù Sutjesci* (A-P). U FN se može čuti i pridjevsko sklanjanje (zbog *sk* kriva identifikacija): *u Sūtjeskōj* (F-B).

## § 61. Akcent *a*-deklinacije

Opće napomene o akcenatskim osobinama u deklinaciji uopće sabrane su u § 74. Htio bih samo upozoriti na prividno miješanje tipova, zato što je izostalo duženje ispred sonantske skupine (§ 56). Tako dativ *òvci* od *òvca*, a *òvci* od *òvca* (oboje potvrđeno).

Tipovi s uzlaznim (kratkim i dugim) akcentima u ovome govoru dobro čuvaju sve promjene u naglasku. Promjena u dativu šira je nego u Daničića: *vòjski* (R-H; V-P), *vòjscì* (V-Š; Vo-M; usp. GTO, 52; APoG, 4; APIG, 138), *òvci* (V-Š), *òvci* (Bo-M; usp. SKB, 93), *svìni* (Tj-G; usp. DPG, 146), *k nòzi* (V-Š; usp. APoG, 3; APIG, 136; SKB, 88), a Daničićeve sam sve čuo. Važno je, da je svaki od ovih dativa potvrđen bar u još jednom govoru – to su sve ostaci nečega što je nekoć bio pun sistem. Daničić za tip *vedrìna* ne bilježi ove promjene, ali u dijalektologiji je dobro poznata (DPG, 146; SKB, 98; APoG, 6). U dolini Fojnice *plānini* (F-B; Tj-G; A-P; ali *planini* O-K), *mlādini* (Ro-T; ali *mladini* Bo-K). Teško je ove imenice dobiti u dativu, a iznuđeni odgovori ionako malo vrijede.

I ostale su akcenatske promjene ovog karaktera prilično očuvane, s malim pojedinačnim varijacijama na terenu i u odnosu na Daničića GTO, DPG, APIG, APoG i SKB (*planina, planinē, plāninu, plānìne, planīnā, planìnama*; A-P; *strāna, strānu, strāne, strānama*; St-Z; *nòga, k nòzi, nògu, nòge, nògū*; V-Š). Kao i u Pljevljima (APIG, 138) imamo samo *rùkū* (V-Č; Os-L), *iz rukū* (T-

F). Dodao bih Daničiću i *snāgu* (Vo-M), *sŕnu* (A-P). Zanimljivo je samo, da je imenica RIJEKA na cijelom području prešla u Daničićev tip PRAVDA, što se moglo dogoditi samo preko tipa GLÁVA. U ove je tipove ušla i riječ *Gospoina* (Bo-S, K; P-M), *Gõspoinu* (P-M), *pr̃d Gospoinu*, *Gospoini* (Bo-K). Tip ima Rešetar (SKB, 100), ali je neobičan za ovu riječ. Rekao bih, da je tu bio važniji utjecaj naglasaka kod posesivnih pridjeva (v. § 71) nego analogija na VELIČINA i slično, kamo ovdje može doći i *polovina* (Z-B), ali *polòvinu* (Bc-P).

Novi bi tip bile imenice *Rābija* (V-P), *kāntica* (Ro-T), *klūpica* (Os-L), a tako i *Zlātija* (R-H), i mnogobrojna imena kao *Vlāćka* (F-B). U Varešu *šālžija* (Va-R).

Značajna je tendencija u ovome govoru da riječi na *-ica* teže prema sporome na penultimi: *haginica* (Bo-M); Vuk *àginica*; *Ivinica*, *Matinica* (P-M), *Muinica* (V-P), t. j. agina, Ivina, Mujina žena. U tome je smislu ovaj sufiks i s ovim akcentom produktivan i u Zenici.

Iz mase pojedinačnih odstupanja mogu se izdvojiti još dvije tendencije: prijelaz  $\text{˘} > \text{˘}$  u dvosložnih i bijeg akcenta na prvi slog ( $\text{˘}$ ) u višesložnih.

Za prvo: *bùmbe* (= bombe; Ro-T), *dùga*, *dùgu* (F-B), *kìta* (V-Ča), *kùća*, u *kùću* (F-B), *màma* (Za-T; V-Ž), *màma*, *màmē* (Kž-M), *pùmpa* (V-S), *žìla*, *žìle* (Z-B), *tèst-* (cesta; potvrde § 32.). Primjer *màma* ne mora biti istovetan s ostalima (v. ARj, v. § 59 l.).

Za drugo: *fāmelija* (*hāmelija*, *fāmiliija*, *hāmiliija*, *-mę-*, *-ia*) (Ro-T; Ba-B; P-M; Ko-P; Tj-G; Lu-B; F-B; V-A, Č, Ča, K, P, Š; A-P; Z-M, F; Gr-K; Ku-G; O-K; S-P; T-F; St-Z), *kāldrmežije* (F-B; Vuk: *kaldŕmžija*), *Dùbrave* (L-S), *čùprijē* (Pa-T), *āline* (P-M), *ānteria* (F-B). I jedna i druga kategorija mnogo su bolje potvrđene u normalnom obliku (osim \*čēsta-\*tēsta, što se uopće ne čuje ni u kojem padežu, i *fāmīliija*, koje se nađe samo u FN i to vrlo rijetko), pa i u istih ispitanika: *māma*, *māmē*, *māmu* (Kž-M), *ù kuću*, *antèriija* (F-B), *ānteriija* ima i Vuk u zagradama, no tu ipak imamo jedno akcenatsko kretanje kojemu ima paralela i u drugim deklinacijama.

Neobičan je vokativ *dēdō* (V-Š; T-B; O-D), emocionalnog je podrijetla i čuje se samo od m.

## § 62. Imenice *i*-deklinacije

Imenica *pōplāv*, *òt poplāvi* (V-Ča), *vèlikā pōplāv* (Os-L), ide po ovoj deklinaciji (i u ARj jedini primjer za ž. r. od Martića). Imenice KOKOŠ, KČI i MATI imaju neke padeže po *a*-dekl.: *kōkoše* (Ba-B; Kž-M), *kokóšā* (F-I, B; Bo-M; ostali padeži *i*-dekl.), *māteru* (uz *mātēr*, F-B; oblik po *a*-dekl. ima grublji ton, slično kao GPD, 58 sama riječ. Ostali su padeži ionako *a*-dekl.), *šćérā* (Vo-



M). Svi su ovi oblici po *a*-dekl. iz FN. U VN imamo kao jedino odstupanje nominativ *kčēr* (K-K), *ščēr* (TP-T), u FN samo jednom *ščēr* (Kž-M). To se uopće rijetko čuje, od m. nikako. Imenica VEČER na cijelom području ide samo po *i*-dekl. i ima ž. rod, a tako i u pozdravu *dobra vječēr* (S-P; V-A; Vo-M), *dobra večēr* (F-J).

Važna je morfološka inovacija instr. sing. na *-im*: *sòlim* (V-A, K, Š; Za-T; F-B; Ba-B), *sà solim* (Kž-M), *rašim* (V-Š), *màstim* (F-B, R), a samo sam jednom čuo *sà soli* (U-L), nastavak *-ju* nijednom. U Kreševu isto: *křvim*, *sòlim* (Kr-B) i sl. Nastavak je raširen od tuzlanske oblasti (GTO, 55, 56 – ima i *-i*, *-òm*, *-jòm*, ali *-im* i preko Bosne), preko Vareša (VD, 426, samo *-im*, a tako i danas), doline Fojnice s Kreševom, Rame (ŠD, 171) do Dalmacije (Maretić: Jez. dalm. p. I, 49 – samo jedan primjer) i Dubrovnika (ŠD, 171). U obratnome pravcu nastavak *-im* nije poznat – u Zenici i Sarajevu nisam ga čuo. Objašnjenje je dao već Miklošič i Rešetar ga je prihvatio (ŠD, 171).

U pluralu *přsa* (V-Š; Pa-T), *přsā* (Pa-T), ne spadaju ovamo. Nastavak *-iju* samo u *kòstiū* (Kž-M; N-O). U dat. instr. lok. pl. redovno nastavak *-ima*, samo jednom *òcim* (Tj-G; instr.), a *-ma* u *kokòšma* (Kž-M); *-ma* može doći i u singularu na kolektivne imenice: *piládma* (DP-K), ali to je sve vrlo rijetko. I oblik *gòvèdma* (Bo-J, M; Ro-T) bit će prije singular od *gòvèd* (Ro-T gen. *gòvèdi*) s pluralnim nastavkom nego plural sr. roda. Akcent je više za to, a ni kolektiv ni ovaj oblik nisu nepoznati (DIH, 38).

### § 63. Akcent *i*-deklinacije

Nema kakve znatnije inovacije prema Daničiću – razumljivo je na pr. da u instr. sing. nema duženja, kad nema ni nastavka *-ju*. Nema ni većih pojedinačnih pomjeranja u tipu.

Promjena akcenta u lokativu sing. i gen. pl. (kao u *žalòsti*, A-P; Ku-G; *žalostī*, V-P) u tipovima sa silaznim naglascima zahvaća i one imenice, koje Daničić ne nabraja. I tip SMRT ima *na smřti*, *smřtī* (A-P; U-L; usp. ŠD, 104; APIG, 140; APoG, 32). Neobično je skraćivanje *stùdēn*, *stùdēni*, *na studēni* (P-M; DP-K), *svòjāt*, *svòjāti*, *u svojāti* (T-B; Z-P). To ima i tuzlanska oblast, *na pamèti* (GTO, 57), ali ovdje je normalno *na paméti* (V-Š, Ča), *u paméti* (F-R; Lo-T), i gen. pl. *pamétī* (Os-L). Daničićeva promjena u dat. lok. instr. pl. iz jednosložnog tipa proteže se u dolini Fojnice i na višesložne: *zapovijédima* (F-B), *žalòstima* (Vo-M), *radòstima* (Ko-P), *kokòšima*, *kokòšma* (Kž-M), *kokòš'ma* (Bo-M). Tako je u Dubrovniku (ŠD, 106), Posavini (DPG, 151) i Pocerju (APoG, 33).

Akcent vokativa *māti* (V-Š; R-H) dolazi samo u m. i očito je emocionalnog podrijetla (usp. *dèdò*, § 61.). Jedan me p. seljak izričito upozorio na to: “Muslimáni velè lišće i māti” (T-K; v. § 58).

## § 64. Imenice *o*-deklinacije muškog roda

U § 60. iznesena su pomjeranja između *a*- i *o*-deklinacije i neobični lokativi na *-i*. Između muškog i sr. roda miješanja je malo – primjer *hàut* (auto, B-V), spomenut u § 12. i 48., sam po sebi ne znači ništa kao civilizacijska riječ. Izuzetak je samo riječ *něpci* (pl. tant. za nepce; Ku-G). ARj ima za to jednu potvrdu iz Srbije, bez akcenta. Riječi KREVET i ŠPORET prešle su fonetskim putem (v. § 32) u srednji rod: *krève*, *krèveta* (pl.; Sr-B), *krève*, *krèveta* (g. sing.; Os-L), *krève*, *na krèvetu* (Pa-T; ali *krèvăt*, *krèvâte*, acc. pl.; Kž-M), *špòre*, *šporèta* (pl.; Se-M). O sibilizaciji v. § 49., o prijeglasu § 15. Za oblik *Kàkaña* namjesto *\*Kakña* v. § 1. Oblik *sètēmbēra* (Vo-M), bez obzira na neobičan akcent, donesen je sigurno iz austrijske vojske, gdje je ispitanik proveo više godina. Još bih spomenuo imenicu *spûg*, *spûga*, *spûgovi* (Tj-G; *spûževi*, V-A), iako je to više fonetska i leksička nego morfološka kategorija (v. ŠD, 132).

Od padeža u sing. samo vokativ ima odstupanja od norme. U blizini Fojnice i u samoj F vok. može biti jednak nominativu: *bèg!* (F-D), *gospodâr!* (F-B; Ko-P; Tj-G). Drugih odstupanja nisam našao.

Zanimljiva je tvorba plurala. Osim poremećenog prijeglasi (§ 15) značajno je, da se kratki i dugi pl. često javljaju upravo obrnuto prema književnom jeziku, odnosno da je ovdje običan baš oblik što je u književnom jeziku rjeđi: *djèverovi*, *djeverévā* (Ku-G), *govorōvā* (V-Č; R-H), *govorévā* (Tj-G; Vo-M), *govoróvā* (Z-B), *dānove* (M-O: *pribàcujēmo dānove* = prolazi nam vrijeme), *danòvāma* (V-Č), *zèlembakovi* (V-Ča), *prstenóvā* (F-B), *būnarevi* (Vo-M), *bunarevā* (F-B), *slučajóvā* (V-Š); i obratno: *kljúce* (V-P, Š), *kljúci* (Kž-M), *na mlīne* (V-Ča; ali *mlīnovi*, V-A), *ù mlinima* (Tj-G), *Būci* (Z-B; T-B; V-A, Š), *z Būkā* (Z-B), *z Būkā*, *viž Būkā* (V-Š), *Būcima* (Z-B; T-B), *nā Būke* (Z-B), ali *Būkovi* (V-A), *Bukóvā* (Z-B; T-B; Bu-C), *Bukōvā* (V-Š), *Bukòvima* (T-B), *Pòpi*, *Pópā* (Bc-P), *Kūti*, *u Kútima* (V-Š), *Pòdi* (V-Š; ali *Pòdovi*, V-P; Filipović u indeksu VN ima oboje i još *Poda*). Potonja dva toponima mogu imati i nominativ *Pòda* (V-S), *Kúta* (Ku-G). *Pòda* se nalaze i u govoru Pive i Drobnjaka (GPD, 53), a Vuković to objašnjava ostatkom starog duala.

U genitivu pl. češći su duži oblici i u ovim neobičnim kratkim množinama, ali spomenuto je i nekoliko kratkih oblika kod toponima. Kako se riječi na *-lac* mogu čuti i u obliku na *-oc*, to se onda zna prenijeti (ali rjeđe) i u gen. plurala: *pràtiōcā* (V-P). Takvi su genitivi bili obični u slavenskih pisaca (Maretić, Jez. sl. pis. 160). Genitiva pl. bez *-ā* nisam nijednomo čuo, iako ih ima u susjedstvu (VD, 348; GTO, 63). Genitiv na *-i* govori se u već poznatim riječima (*mjesēci*, Os-L; N-O; Z-B; *mjesēci*, V-Š; Sr-B; *sátī*, Bc-P; *zūbī*, *pārī*, R-H; *pārī*, Kž-M), ali može biti i gen. na *-ā*: *sātā* (L-S), *mjēsēcā* (Kž-M), a tako i *zūbā* (St-Z). U prva dva primjera *-ā* će biti restitucija (nepravilan akc. prema pravilnome kod *-i*).

Uz *gòstā* (Vo-M; F-B), *góstā* (Vo-M) čuje se i *gòstiū* (F-D). Toponim *Grājāni* ima gen. *iz Grājāni* (Za-T; Gr-K), *òd Grajāni* (St-Z), *iz Grajāni* (R-H). Tako piše i Filipović (VN, 331, 435, 420). Jednom i *Krālūpi* (Z-Š). U Varešu mislim da se i govori samo s *Pògāri* (Va-R), iako to Žuljić ne spominje (VD, 348, 349). Slično ima i Posavina (DPG, 91).

Izjednačeni pluralski oblik dat. lok. instr. ima redovno nastavak **-ima**. Samo imenica KONJ ima **-ma**: *kōjma* (L-S), *kōjma* (O-H), *kòñma* (V-Ča), *kòñma* (N-O), ali i *kòñima* (T-S), *kòñ'ma* (Lo-T). Vokal **i** u **-ima** često se reducira: *Arnàutov'ćima* (V-S, Š), *radòv'ma* (L-S), *vòlòvma* (Lo-T), *radòvma* (P-M), pa imam jednom izolirano i *rogóma* (F-B), a takvi su oblici u tuzlanskoj oblasti najčešći od svih (GTO, 64, 65). Ostali su oblici za ova tri padeža još rjeđi nego u **a**-deklinaciji: *k partizánim* (Os-Ć), *na Pržičim* (Ko-P), *u Kržičim* (Ro-T), *s pr̄atelīm* (Tj-G; i *s priateľima*), sve FN, i genitivni oblici *na Pòdā* (A-M), *po Čātīcā* (V-Ć), oboje VN.

## § 65. Akcent imenica muškog roda **o**-deklinacije

Uz pojedinačna odstupanja **o**-deklinacija ima i neke tipove, kojih u Daničića nema: prezimena kao *Ćorić*, *Ćorići*, *Ćorićā* (F-B), kojima se pridružuje i deminutiv *kòñićem* (Vo-M), i njihov pandan s dugim slogom *Fātīm*, *Fātīma* (A-P), *Fātīh*, *Fātīha* (V-P). Ovi su tipovi pretežni ili isključivi u starinaca, a doseljenici ih jedni imaju, u drugih su izuzetni, treći im skraćuju dužinu, a neki ih i nemaju (§ 58). Kako je sonantsko duženje nepotpuno provedeno, pojedini se tipovi stapaju: *lòvac*, *lòvca* (DP-K; Vo-R; Ra-B; Kž-M; Ba-B; Lu-B, T) izjednačuje se s *kòsac*, *kòsca* (Vo-R), *klīnac*, *klīnci* (Tj-G; V-Ča) sa *nòkat*, *nòkti* (Tj-G), *jāzavac*, *jāzāvca* (Kž-M) kao Daničićev *parožak*, *-ška* i sl.

Miješanje tipova (starinačkih i doseljeničkih, s duženjem i bez njega) i analogije stvorise nekoliko sklonidbi bez ikakva reda. Takvi su oblici riječi DAŽDEVNJAK (v. bilješku u § 42), KRUMPIR: *kumpjēri* (St-Z), *kompjēri*, *kompjērā* (R-H), *k'òm̄pjēri* (Lo-T; ali po Daničićevu tipu *vòjn̄ik* u U, G, V, Os, Pa, Ro, Bo, N, Tj; po tipu *něcāk* u P i F), *òròz*, *ì oròz*, *oròza*, *oròzu*, *oròzi* (čuo samo kod Kž-M, ali mnogo puta); *Čātīci*, *kò Čātīcā* i *koč Čātīcā* (Bc-P), *Čātīci*, *po Čātīcā* (V-Ć); *Bāšić*, *Bašićā* (Sr-B; ova su dva gen. pl. pod utjecajem većine dvosložnih prezimena, koja su redovno na *-ići*). Kod prezimena je značajno, da ona od tri sloga vrlo često idu u Daničićev tip *agàluk*: *Rašèvić* (K-K), *Zvizdòvić* (N-O), *Kraljèvić* (Pa-B; B-V; Bu-C; Ku-S). Tako i ime sela *Dražèvići* kraj Kiseljaka. Četverosložna prezimena sa sporim na prvome slogu dobro čvuaju svoj tip: *Òmanović* (M-O), *Bàberović* (Z-B), *Nèstorović* (M-N), *Tòpalović* (Ro-T), *Šècerović* (Z-B), u Varešu *Pějcinović* (Va-P) i t. d.

Promjena akcenta u lokativu šira je nego u Daničića. Ako se uzmu razni

primjeri iz štokavskih govora (DPG, GTO, SKB, APIG, APoG), mora se zaključiti, da je čista slučajnost što uz jezgru najopćenitijih imenica svaki istraživač doda još nekoliko, a nekoliko drugih odbaci, koje se u njegovu kraju ne upotrebljavaju ili su došle izvana, pa im se ne zna akcent. To vrijedi i za zakonite promjene imenica sa starom silaznom intonacijom na prvom slogu, kad je akcent povučen na akutiranu ultimom *u*, a vrijedi i za analoške promjene kod starih akutskih intonacija, koje se u današnjem brzome izjednačiše s prvima. Slučajno je dakle da Daničić nema na pr. *zàlogāj*, *u zalogāju* (V-K; F-B), *gr̃mēn*, *u grmēnu* (R-H), ili od analoških *dlān*, *dlāna*, *na dlānu* (Pa-T; St-H) ili *mīlac* (*mīlác*), *mīlca*, *na mīlću* (Gk-B; Os-L; Se-M; Ra-B), *mīlac*, *mīlca*, *na mīlću* (F-B, D), *āpst*, *iz āpsta*, *u āpstu* (Se-M) i sl. Drugo su pak razni lokalni toponimi – ovdje je na pr. valjalo očekivati promjenu kod toponima *Lõpār*, *Lõpāra* (Lo-T), *Vītēz*, *Vītēza* (F-B), *Zāōr* (*Zāōr*), *Zāora* (Ko-P; N-O; Se-M), i zaista lokativ je samo *u Vītēzu*, *u Lopāru*, *u Zaōru* (isti). Dodao bih samo dvije napomene. Od svih imenica sa zakonitom promjenom čuo sam samo jednom bez nje: *ù Oblāku* (V-Š; selo u Vrātnici kraj Visokoga), a kod analoških je kojekako: u istom tipu imamo *na mīlću* (gore), *o trōšku* (B-V) i *nà vjetru* (Tj-G; Gr-K). Ali zato promjenu ima Daničićev tip *stārac*, gdje je on uopće ne spominje: *rūjan*, *rūjna*, *u rūjnu mjesecu* (Os-L; hrv. imena mjeseci poznata su u selima oko Fojnice). I drugo, zabilježio sam i u ovoj deklinaciji jedan slučaj skraćivanja u lokativu (v. svojat, studen § 69): *čārdāk*, *čārdāka*, *u čardāku* (T-H).

U dat. lok. instr. pl. spori ili uzlazni na penultimi pojavljuje se u više tipova nego u Daničića. U prvom redu za Daničićev tip *vrāg*, *vrāga* (nazivi tipova svi po Rešetarevu indeksu) nisam uopće čuo akcenta kao *\*grāđovima*, a samo jednom imam *rāđov'ma* (L-S), što mi se čini nepouzdana, jer nikako ne spada u ovaj govor. Normalan je akcent koji Daničić samo pretpostavlja za *golubòvima* (V-Š; Kž-M): *Pòdlugovi* (želj. postaja kraj Visokoga, od *\*Pòdlūg*), *u Podlugòv'ima* (Ku-G; A-M); u tipovima što na proklitiku bacaju brzi (bar neživi) i nema brzog ili silaznog akcenta na prvome slogu (*djevèrima*, Ku-G; R-H; *grmenòvima*, R-H; *zalogáima*, F-B; *vršájima*, V-Š; ali u tipu *bōg* samo *rogòvima*, V-K), a zabilježio sam čak i *klīncima* (V-Ča; prema *klīnac*, *klīnci*), gdje nije bilo očekivati. Inače su ove promjene u skladu s govorima što u širokom krugu okružuju Vrhbosnu (DPG, GTO, APIG, APoG, SKB). Napomenuo bih još samo da u dolini Fojnice imamo gdjekad kraćenje (´ > `) u ovim padežima: *Krālūpi*, *Kralūpima* (T-S; St-Z; Bu-C; V-A; GP-Š; Ro-T; DP-K; no čuo sam jednom i nom. *Krālupi*, St-Z, kako u Zenici zovu visočke i vareške Kralupe, ali dat. lok. instr. nikako drukčije nego kao gore), *Grājāni*, *u Grajānima* (Za-T; R-H; Gr-K, B i samo tako – Daničić pak u ovome tipu uopće ne spominje promjene), *zūbi*, *zūbā*, *zūbima* (St-Z; tako je i u Zenici. To Rešetar uspoređuje sa skraćivanjem u ž. tipu GLAVA, SKB, 70, 90).

Od izoliranih riječi moram iznijeti primjer *brät, bràta* (F-B), što je još Rešetar našao u Fojnici (v. ovdje § 54, 59). Riječ ČOVJEK kao potpuna ide u tip *Dùšan, Dùšana* (S-P; V-A; Kž-M), bez *v* u tip *bèden, bèdena* (svi ostali osim B-V; U-S; Z-M i A-M), ali bosanskom uhu stranog akcenta \*čòvjek, \*čòvjèka uopće nema. Riječ KONJ ima često brzi u kosim padežima: *kòníma* (T-S), *kòné* (V-Ča; Se-M), *kòña* (Se-M), *kòñma* (V-Ča), *kòjma* (L-S), *kòñma* (N-O), ali *kònom* (V-M), *kòja* (L-S), *kòñ'ma* (Lo-T), *kòjma* (O-H). To se može objasniti jedino tako, da se nekadašnji akcent i instr. i lok. pl. (DPG, 108) proširio u ostale padeže, jer je očito da se najčešće upotrebljavao baš instr. pl. Imenice *Gròmīlāk* (Gk-B; M; *Gròmīlāk*, Pa-T; Gk-B; *Gròmījāk, Gròmīlāka*, Pa-T; *Gròmīlāka*, Gk-M) i *sāmōstān* (F-B; Tj-G; Se-M; u *sāmōstānu*, F-B; Tj-G) čudno mijenjaju akcent u *Gromīlāk, Gròmīlāk* (Gk-K; prvo možda analogija na obično *Kiseļāk*), *sāmōstān* (V-S). Za bilo kakvo objašnjenje premalo su dva slučaja, a više se nije našlo. Za *sāmōstān* bih najradije rekao da je psihološki akcent.

Promjenu akcenta u vok. sing. imaju svi Daničićevi tipovi, u pluralu sam je slučajno čuo u *težāk : tèžāci* (R-H), a na pitanje bih je dobio od *kapetān : kăpetāni* (F-B; Vo-M).

## § 66. Imenice srednjeg roda

U ovom rodu ima malo odstupanja od književne štokavštine. Odnos prema muškom rodu v. u § 64. i prema *a*-dekl. v. § 60. Dodat ću, da se govori *po prāvī* (V-Š), kao da je nominativ \**prāva* (t.j. právo), ali toga nominativa nisam čuo (znam ga iz zapadne Bosne i iz Kočićeva "Jazavca pred sudom"). Za prijeglas v. § 15.

Konsonantski su umeci jedina osebjnost u singularu (za nove tvorevine *špòre, krève*, v. § 64). Imenica DIJETE obično se deklinira bez *-et-*: *dī(j)ēta* (F-R, T; Os-L; Se-M; R-H), *dī(j)ētū* (V-A; R-H), *dīētōm* (Vo-M). Normalan sam oblik zabilježio samo dvaput (*djētetu*, N-O; Š-M). I u Kreševu se deklinira bez *-et-*: *kòd diēta* (Kr-S), *dīētū* (Kr-B), a poznato je i inače po Bosni (DPG, 117; ŠD, 172, 173). Ivšić ove oblike tumači ispadanjem *t* (ispred *t*), a Rešetar ravnotežom prema nominativu i utjecajem imenice DIJET, DIJETI (ovdje nema). Ivšić navodi kao dokaz odnos *dīte : dījetōm* u Tolisi (ibid.), ali kako Rešetar ima iz Brčkoga i *dīte, dīta* (ŠD, 173), pitanje nije riješeno. U pluralu je isto tako neobično zamjenjivanje jednog umetka drugim: *kolēta* (T-B; nekakvi željezni kolutovi na peći).

U pluralu imamo neobičan instr. *imenòv'ima* (prema nom. *imèna*, P-M). To je ovdje sasvim izoliran primjer (usp. *brdèvima*, GTO, 58). Dat. lok. instr. pl. imaju redovno *-ima* (jedan primjer *-ama*, v. § 60). Ostali su nastavci veoma rijetki (*òcīm* spada u § 62); u *brđim* (C-X), *nà lēžī* (nom. *lédā*, Tj-G), *mežu pòlā*



(nom. *pòla*; Tj-K), *po sèlā ôdāte* (Bo-S; nom. *sèla*, gen. *sèlā*), *ìžū kòlim* (F-R), *žítma* (Kž-M), *vrátma* (P-M; i u Sutjesci *vrátmã*; Su-A). Kod ove posljednje riječi zabilježio sam jednom i gen. *vrátijū* (T-F).

### § 67. Akcent imenica srednjeg roda

Vrlo su česti kratki akcenti u riječima na *-ije* (v. § 58). U riječima na *-ište* Daničić ima i *ī* i *ĩ*, na pr. *ògñište* i *ògñište*, *gòdište*, ali *bùñište*, a prema *kùćište* nema pandana s *ĩ*. U dolini Fojnice riječi na *-išće* kao da sve mogu imati i *ī* i *ĩ*, a i dvojak akcent: *gòdīšće* ili *-iśše* (P-L, M; Bo-S; Gk-B; Pa-T; Z-M; TP-T), *gòdīšće* ili *-iśše* (Bo-S; DP-K; T-B), *gòdišće* (Ku-G); *ògñišće* (Bc-P; F-B; R-H), *ògñišće* (Se-M), *ògñišće* (A-P; Kž-M), *ògñiśše* (N-O); *kùćišće* (F-B; U-L), *kùćiśše* (T-S), *kùćišće* (Tj-G), *bùñišće* (R-H), *bùñiśše* (V-P), *bùñišće* (Tj-K), a tako je i u ostalih gdje imam manje primjera.

Imenica DIJETE ima samo silazni akcent u svim kosim padežima, ako je bez *-et-*, a ako izuzetno ima umetak, onda je normalan spori akcent (§ 66). Uzlazni u nominativu našao sam rjeđe (R-H; U-L; F-B; DP-K; Vo-M; P-M) od silaznoga (S-P; V-A; F-R, T; Os-L; Se-M; P-M; Pa-T). Silazni je očito prodro iz vokativa.

Promjena akcenta u pl. zahvaća priličan broj imenica srednjeg roda. Uz Daničićeve primjere (uključujući i onaj što “nije za pisanje”) našao sam i *krìla* (St-Z; usp. GTO, 59; DPG, 127), *vèsla* (V-Š; ali *vesálā*, kao *sèdla*, *sedálā*, V-Š, što Daničić Vuku ne vjeruje), *vrèla* (V-S; Tj-G), *pòla* (L-S; Tj-K; usp. GTO, 61; DPG, 127; APoG, 18; SKB, 66- i Vuk), *slòva* (Vo-M; usp. SKB, 66), *mjèsta* (Z-M; F-B; usp. GTO *mjéstā*, 60; APoG, 18). U okolnim govorima nisu dakle zabilježena samo *vèsla* (što Rešetar pretpostavlja, SKB, 50) i *vrèla*. Zanimljivo je, da u lok. plurala, ako ima kakav drugi nastavak osim *-ima* ili *-ma*, imamo akcent sing. (§ 66), ali u jednom slučaju imam prema nom. pl. *pòla* i instr. pl. *mežu pòlā* nom. sing. *pòle*, u *pòle* (Tj-K). Ovaj je spori sigurno ušao iz plurala, teško bi ovakav brzi prešao u spori poput primjera *bràta* i *kùća* (F-B, § 61, 63). Čudno je, da se ova promjena akcenta u lok. pl. održala, iako je danas izvanredno malo nestandardnih oblika za taj padež (usp. akcente za lok. i instr. pl. APoG, 12. i za m. rod (DPG 108–110). Uz promjene akcenta u pl. došli bi i plur. tantum LEĐA i VRATA: *lèža* (F-B; Ro-T; Pa-T), *léda* (Tj-G; sve FN), *lèža* (M-O; T-B), *nà lèža*, *na lèžima* (V-Š; sve VN), u Varešu *lédja* (Va-M), u Sarajevu (Sa-H) i tuzlanskoj oblasti (GTO, 59) *lèža*; *vràta* (Kž-M; P-M), *na vràta*, *vrátma* (P-M; sve FN), *vràta* (A-M), *vràta*, *prìd vràta* (V-P), *ù vràta*, *prid vrátma*, *vrátijū* (T-F; sve VN; usp. DPG, 127). Usporednost ovih akcenata bit će prema sing. \**vràto* dualski (˘) i pluralni akcent (ˆ), v. SKB, 57.



Od akcenata pojedinih padeža važni su samo gen. pl. kao *ubôjstāvā* (Lj-G), paralelni prema muškome rodu, i lok. sing. s uzl. ili sporim na penultimi. Osim lokativa spomenutih u § 58. našao sam *po imènu* (V-S; U-L; Ro-T; F-T), *u mèsu* (Vo-R; St-Z), *u tèlu* (Ku-G), *po ti(j)èlu* (V-Č; F-B; St-Z), *na tjemènu* (Ko-P; Sm-S; V-Ča), *u pòlu* (TP-T), *na drvètu* (vrlo mnogo potvrda), ali baš uz *na jezèru* (Ko-P) zabilježio sam u drugih starinaca *nà jezeru* (F-B, R), *nà jezeru* (Vo-M), a samo je tu promjena priznata. Neki su od ovih lokativa i drugdje poznati (GTO, 60; DPG, 125, 126; SKB, 72).

## § 68. Zamjenice

Prave lične zamjenice imaju malo osobitosti. Obični vareški oblici *mèn*, *tèb* (VD, 495) ovdje su rijetki: *mèn s' èinī* (Ku-S). U pluralu MI i VI nisam našao nikakvih oblika osim novoštokavskih i ovdje rjeđih dativa *nām* (R-H; P-M; Vo-M), *vām* (F-B; Sr-B).

Zamjenice za III.1. mnogo su raznoličnije. Za singular moram reći samo da se *ju* javlja jedino uz glag. oblik *je*, a da oblika *ńga* nema. Gen. pl. za sve vjere najobičnije glasi *ńi(h)a*: V-Č, S, Š, Z; S-P; O-K; A-P; Za-T; R-H; Bo-M; P-M; F-B, J; Tj-G; Kž-M, rjeđe *ńih*: *viš ńī* (TP-K). Neobična enklitika *ĩ* (*imā ĩ*, Tj-G). Akuzativ isto tako *ńi(h)a*: A-P; V-Č, S, Š, Z; S-P; F-B, J; Tj-G; Vo-M; Kž-M, dosta često *hīn* (A-P; V-P; R-H), *hīn* (enkl. U-S), rjeđe *hīnā* (V-Č), *hīnā* (A-P), *hī* (Ro-T). Jedamput sam čuo dativ *hīn* (V-P), inače *ńimā* (Se-M; DP-K), *i ńimā* (DP-K), *ńimā* (F-D; Ro-T; V-A), *ńimā* (Bc-P), enkl. redovno *īm*, ali po jednom *īn* (Os-L; usp. gore *hīn*) i *ńīm* (F-B: *plā o ńīm drāgo*). Jedini je stariji oblik dativ *ńīm* (Se-M; F-I). Instrumental nema *-mī*: *s ńimā* (U-S), *s ńimā* (U-S; F-B), *s ńimā* (Se-J). Oblici genitiva-akuzativa na *-a* poznati su i izvan Bosne (DPG, 154; Jez. slav. pis. 175) i postanak im je lako objašnjiv analogijom prema imenicama. Ali oblik *hīn* za akuzativ i dativ već je malo teži (DSG, 203, acc.). Mislim da je to metateza *ńih* > \**hīn* > *hīn*, gdje je neobičnije *ń* zamijenjeno običnijim *n*. Prema *ńiha* s *a* iz genitiva dobili smo onda i *hīna* (u Varešu *in*, *ina*, VD, 495). Oblik *hīn* mogao je dobiti dativsku službu zbog svog zvukovnog poklapanja s *im* (u Varešu *jīm*, *im*; *ibid.*). Da je tako, vidi se iz tuzlanskog kontaminiranog enklitičkog dativa *hīm* (GTO, 79). Važan je još spomenuti enklitički oblik *ńīm* (F-B).

Zamjenica *što* glasi u VN u nom. *štò* (TP-K; R-H; Ku-G; U-L), *štò* i *štā* (V-Ča), u FN *štā* (P-M; F-I; Kž-M; DP-K). Oblik *što* služi u FN kao veznik ili kao prilog u značenju *zašto?* (u VN isto, ali tamo je *što* i zamjenica). *Nešto* u VN samo *o*, u FN *a* (Lu-B; Ba-B; Vo-M; F-B) i *o* (F-B; Lu-T; L-S; P-M; Kž-M; Tj-G). TKO i složeni oblici obično su bez *t* (§ 32). Prijedlog rastavlja *ni* od zamjenice: *ńī u cèmu* (V-A), *ńī u koga* (Za-T), nerastavljenih oblika nisam našao.

Pokazne zamjenice OVAJ, TAJ, ONAJ glase redovito **òvī, tī, ònī** (mnoštvo potvrda) po analogiji na KOJI, ČIJI, NEKI i sl. Samo sam dvaput zabilježio -aj: *nāj* (Sr-B), *onāj* (V-S). U Kreševu su puni oblici nešto češći (v. tekstove). Ovim zamjenicama često ispada **o** ili se reducira (§ 12.). Razni su dodaci dosta rijetki: *i togār* (Ku-S), *tizijēm* (Bo-J), *tiziēm* (Os-L), ali ne opstoji posvojna zamjenica \***nēn**, već samo **nezin** (usp. ličnu z. *nójzi*, Kž-M). Oblika \***sav** nema, na cijelom terenu samo **vās**. Zamjenica NEKAKAV može izgubiti cio drugi slog (*nèkāv*, F-B) ili samo **k** uz kontrakciju vokala: *nákōm*, *nákī* (F-B), *nākijēm*, *nákāv*, *nākō* (A-P). Ovi oblici mogu biti veoma slični pokaznim zamjenicama s otpalim početnim **o**: *nákōm* (F-B), *nākō* (T-F), od kojih se razlikuju kvantitetom prvog sloga. Ista tendencija kao **taj** > **tī** razvila je i oblik *kàkvī* (Tj-G; kakav), a mislim da je i nestanak **v** (*kàkī*, *ot kakē*, A-P; *kākā*, Tj-G) također više analoško-morfološki proces u istoj težnji k ujednačivanju nego glasovni proces iz § 25 (*Neretlak*, *čojek*, *medjed* i sl.).

Dobro se čuva imenička deklinacija pridjevskih zamjenica: *nīkakva kvāra* (Ro-T), u posvojnih samo tako osim u jednom primjeru *nezinōm* (V-P). U nastavcima zamjeničke deklinacije ima dosta ijek. oblika: *kōijē* (F-D), *ot kojēh* (V-Č), *nēkiēm* (dat. pl. V-S), *ò tiē* (F-B), *tīē* (V-Ča; g. pl.), *pò tiēm* (V-Č), *s tīēm* (Ro-T), *ònijēh* (R-H), *ònijē* (Gk-B), *nà onijēm* (T-B), *sà ovijēm* (F-D), *pò ovijēm* (A-P), *òvijēm* (Ku-G; instr. sing.), *òvijē* (B-V), *mòijē*, *svòijē* (V-Ča), *mōjiēm* (R-H), *svòijē* (Z-M), *nāšiē* (Sr-B). U gen. pl. dolazi kraj Fojnice **i(j)a** namjesto **i(j)ē(h)** po analogiji na dekl. imenica (v. § 1). Analogiju prema imenicama, odnosno dualni oblik, imamo i u primjeru *tū škōlā* (L-S), ovdje izoliranome (usp. ŠD, 180; GOIG, 3). Zamjenicu NEKOLIKI, -e, -a našao sam samo u pravoslavaca: *nēkolike kūće* (Ku-G; TP-M).

## § 69. Akcent zamjenica

Lične zamjenice imaju samo brzi akcent u oblicima MENE, TEBE, NJEGA, MENI, TEBI, NJEMU, a tako i *sēbe*, *sēbi*. Nema oblika s dužinom (jednom *ò<sup>d</sup> negā*, V-Š), nema sa sporim (v. opširnije § 59). U široj dolini Fojnice, u Kreševu, čuo sam jednom dvostruki akcent *mènī* (Kr-M), no to je toliko izvan sistema, da taj oblik moram smatrati slučajnim izgovorom, običnom omaškom – sam ispitanik ima normalno *mēne*, *mēni*. Stari akuzativ uz obične oblike (*prīdā se*, V-S; *zá se*, V-Č) ima i *nā me* (M-O), ali rjeđe (usp. *ū me*, *ū me*, DPG, 159). Instrumental ima dvojne oblike *nīm*, *nōm* i *nīme*, *nóme* (svuda), a tako se akcent mijenja i u *nójzi* (Kž-M); oblici **òn** i **òn** žive usporedo kao u Vuka: *òn* (V-Ča, Č; R-H; F-I, J; N-O; Kž-M), *òn* (P-M), *i òn* (F-B, I), *òn* (A-P), *òn* (R-H; V-P; Z-M; Ba-B; L-S), *òn* (Kž-M). I u Kreševu *òn* (Kr-J, B, R).

U pl. je akcent promjenljiviji. Uz obične oblike *kòd nās* (Z-M), *ù nās* (N-O; Ba-B), *dò vās* (L-S) i sl. zabilježio sam *ù vās* (V-Ča) i *kò nās* (Ku-G), oboje VN. Sámò \*nās, \*vās nisam našao. Uz obično *nāmā-vāmā, mežù* (*pò, zà*) *namā-vamā* (U-L, S; Ku-G; Sr-B; V-M; P-M; Kž-M; L-S) našao sam *ì s vamā* (S-P), *nà namā* (P-M), oboje u k. poluikavaca. Dužina je prema oblicima 3. lica, ali i tu su oblici bez dužine češći: *nīmā* (V-A; U-S; F-B, D; Se-J; Ro-T), *ì nīmā* (DP-K), *nīmā* (DP-K; Se-M), *nīmā* (U-S; Bc-P), ali u Kreševu je dužina (*nīmā, nīmā, nīmā*, Kr-M; *nīmā*, Kr-J), a i zenička nahija ima *nīmā* (meni je još uvijek svaki drugi akcent tuđ). Ovakvih dužina ima i u Posavini (DPG, 158, 159), ali i tamo samo sporadički. U gen. (acc.) *ni(h)a* imamo različite akcente: *nū(h)ā* (F-B, I; Vo-M; Tj-G; O-K; S-P; V-Č, S, Z), *nà* (*òd, ù, izmežù*) *ni(h)ā* (F-B; P-M; Kž-M; S-P; O-K; V-Č, Z; Za-T; A-P), *nīhā* (R-H), *ù nīā* (Bo-M), *nī(h)ā* (V-Š, Z; Kž-M). Ni oblik *hina* nema jedinstven akcent: *hīnā* (V-Č), *hīnā* (A-P). U zeničkoj je nahiji *nī(j)ā*, ali *òd nī(j)ā*.

Pokazne zamjenice imaju brzi akcent: *òv-* (Ku-G, S; B-V; V-Ča; Bc-P; Tj-G; Kž-M; F-B), *òn-*, *òn-* (Bu-C; V-Š, Ča, A; O-H; K-K; T-K; Vo-M; Bo-M; F-B; Se-M; L-S; Kž-M; Gk-B; R-H; A-P). Taj brzi redovno prelazi na proklitiku, obično kao spori (primjeri § 55). Glas *o* u *-oga, -ome* (*-om, -omu*) redovno je kratak, rijetko se kad produži po razumljivoj analogiji na ostale padeže i na određene pridjeve s kojima se nađe u društvu: *tòm* (Kž-M), *nī onōme* (A-P; K-K), *nī ovōme* (A-P). Prvi je primjer možda emfatičan. Obratno: zbog kratkoće ovih nastavaka zna se *ē* u dvosložnom jat (instr. sing. – gen. dat. instr. lok. pl.) pokratiti baš u ovim zamjenicama, iako je inače upravo u tim nastavcima izrazito dugo (§ 6). Uz ove zamjenice dodao bih samo još dvoje. Zabilježio sam dvaput dužinu na nastavku (*ì togār*, Ku-S; *tògā*, V-K), a u VN i pokoji akcent kao u knjiž. jeziku: *u onòj* (A-P), *ònoga* (V-Ča), *onāj* (V-S), *ònijēh* (R-H). Oboje je svakako tuđe na ovome terenu (za duž. usp. GTO, 81; DPG, 156; APIG, 147; APoG, 48–50; tu ima raznih dužina, ali one utječu jedna na drugu – jedna u pitanju, druga u odgovoru i sl. I u Zenici su dužine dosta raširene).

Kao kod ličnih (mene, tebe, sebe, njega) i pokaznih imamo brzi mjesto sporoga i kod zamjenica KOJI i ČIJI: *kòjī*, *òt kojēh* (V-Č), *kòjī* (V-S), *kòjū* (V-Š; Kž-M), *kòī* (Kž-M), *kòjā*, *kòjē* (F-D), *ś čīim* (V-Š), *čīī* (St-Z), ali *čīī*, *ś čīim* (St-Z), *čijā* (P-L; Kž-M). Zanimljivo je, da i za Posavinu Ivšić bilježi *kòjī* i *čijī-čijī* (DPG, 162; u tuzl. oblasti oboje brzi, GTO, 82, 83). Rešetarevo je mišljenje o psihološkom uzroku (pitanje) ovih akcenata uvjerljivo i prihvatljivo (SKB, 149/150). Ostali su akcenti u dolini Fojnice ujednačeni: *kākī*, *kakē* (A-P), *kàkvī*, *kākā*, *kàkōg* (Tj-G), *kākā*, *kàkvā* (V-Z), *kàkāv*, *kakôm* (F-B) i sl. – a priličnoj neujednačenosti ili čak trostrukosti (*tòlikī*, *tòlikī*, *tolikī*) po govorima citiranima u ovom paragrafu imamo u dolini Fojnice samo *’vlikī* (P-L), *onnikō* (Tj-G), *volikīm*, *ovolikīm* (V-Š), *kolikō*, *kolikā* (M-O), *tolikī*, *’likā*, *tolikīm* (V-A), *evlikī*,

*evlišnī* (A-P), *kolīkī*, *kolīšnī* (V-Č), *evlikačkō* (St-Z), a samo kao adverb može i *kōliko* (V-Č; Ki-X). Zamjenice ŠTO i TKO sa složenicama govore se kakve su u Maretićevoj gramatici (1931), s odstupanjima *kògā* (Pa-T; Tj-G, K), *kōme* (Bc-P) i s fojničkim već spomenutim *nīšta* (F-B, R). Posvojne zamjenice nemaju mnogo osobitosti. Jedamput sam zabilježio *mōjīēm* (R-H), kakav je akcent u Posavini gotovo redovit (DPG, 160). Uz običan akcent *nēgov* čuo sam jednom i *nēgovo* (V-Ča; prema *nēga*). U VN je samo akcent *nēzīn*, *nēzina*, a u FN imamo uza nj i rjeđi *nēzīn* (F-B; Kž-M), *nezīn* (F-B). U Kreševu *nēzīn* (Kr-S). Pluralna zamjenica *nīhoviēm* (V-Š), *nīovī* (Bc-P), *nīhova* (Ko-P), ali *nīova* (Tj-G), *po nīovu* (Bo-M; oboje FN).

Još bi se nešto moglo reći samo o dvjema zamjenicama: *nākī* i *sāmī*. Kontrahirani oblici bez *k* (§ 68) imaju akcent koji pretpostavlja polazni oblik \**nēkakav*, a čuo sam samo *nēkakav*. Još sam u § 46. pretpostavio, da su kontrahirani oblici uneseni izvana: našao sam ih samo kod dvoje ispitanika, pretežu s *n* (inače je *nī*), akcent je tuđ (u Pivi i Drobnojaku *nā kav* : *nekākav* uz *nēkakav*, GPD, 22. Usp. u Tolisi *nākī* : *nēkakī*, ŠD, 112, u Pivi i Dr. *nēakav* : *nēkakav*, ibid.; Posavina *nījakī*, *nākī*, DPG, 84; to su organski rezultati). Što se tiče postanka ovih oblika, mislim da nema razloga misliti na zamjenicu JAK, JAKI (GTO, 83). Kod zamjenice SAM vrlo je zanimljiva diferencijacija značenja u dvjema akcenatskim varijantama. SAM ima uzlazni u određenoj i neodređenoj deklinaciji i za značenje “ipse” i za značenje “solus”. Ali u specifičnom značenju “sāmōga zlāta” (V-Š), “sāmō zlāto” (Kž-M), “sāmē zīānžije” (Tj-G), “sāmā grōmila kāmēna” (Gk-M; v. tekstove) imamo silazni. Usp. određenu deklinaciju s uzlaznim za *solus*: *sāmōg* (V-Š), *sāmōj* (Vo-M), *sāmōm* (Tj-G), *sāmōmu* (Gk-M), za *ipse*: “čūo od Māriē sāmē” (Tj-G), “do sāmōga cāra” (V-P). Jasno je, da je silazni akcent originalan (iako je u Maretića uzlazni), a uzlazni analoški, no semantička je diferencijacija zaista zanimljiva.

## § 70. Pridjevi

U primjerima kao *brēsposlan* (V-Ž; § 1), *vōšcanē* (V-M; Š), *vōšcane* (V-Č), *vōščenā* (A-P) imamo zamjene sufiksa. Posvojni pridjevi na *-jī* običnije svršavaju na *-jī*, i uz ta su dva nastavka vezane mnogobrojne fonetske pojave (§ 4, 18, 25, 27, 28, 31, 33, 49). U VN nisam od puka čuo pridjeva OČEV: *ōcīnu* (V-Ča), *ōcīna*, *ōcīnu* (Z-M), *ōcīna* (St-Z), *ōcīna* (V-A). Pridjev MALEN ne upotrebljava se. Mjesto njega govori se *māl* (V-Š; i u Kreševu, Kr-B), *ōd māla dīēta* (L-S), *jēdnu mālū* (F-B), ali češće sa sufiksima: *malēhan* (V-A, Č, Š), *malēhna* (R-H), *malēhan* (A-P), *malēšan* (V-Š; sve VN), *malēšan* (P-K, M; DP-K; Tj-G; sve FN). Izoliran primjer sibilizacije (*jēdnāci*) već je spomenut (§ 49).

Pridjevi na **-ov** i **-in** dekliniraju se bez izuzetka po imenskoj deklinaciji: *očinu* *ocu* (Z-M), *ot Hūsina pasjáluka* (U-L), *u žedovu čòšku* (Gr-B), a i oni na **-ski** mogu ići po imenskoj, ako su supstantivizirani: *òd muška* (B-V), *iz Brestòvska* (F-B; nom. *-skò*). U ostalih je pridjeva vrlo česta neodređena deklinacija: *òd mālā dīēta*, *kokùruzna krùa* (Os-L), *zà stara*, *zà mlāda còjeka* (U-S), *od mrtva*, *od mrtva* (R-H), *za sjeròmašna*, *sjeròmašnu težáku* (Ku-S) i sl. U određenoj deklinaciji česti su ijek. oblici: *krvāvijēm* (R-H), *němačkiē* (Ku-G) i sl. Nikakvih starijih nastavaka nema, a u genitivu pl. imamo jedinu inovaciju nastavak **-ī(j)ā**, najvjerojatnije **-ije(h)** > **ija** po analogiji za nastavak **ā** u imenica, uz koje određeni pridjevi najčešće i dolaze (§ 1); takvi oblici u imenica mogu nastati i bez jata (DPG, 139: *formija*), no ovdje su se razvili samo u pridjeva, dakle ipak preko jata. Ima ih samo oko Fojnice.

Komparacija gdjekad oscilira između **-ji** i **-iji**: *všī* (V-Š; Ku-G; Za-T, L), ali *visòcijī* (Za-T; F-B; u Kreševu *visòcijē* (Kr-B)). Čudnije je to u primjeru *grūbijā* (F-B; u Varešu *grūbjī-grūbijī*, VD, 572), koji ima neke paralele u tuzl. oblasti (GTO, 76: *plāvija*). Za komparative MIŃI, DIŃI v. § 4, za LAK § 43, 45, za MEK § 46. U superlativu **naj** može biti rastavljeno od pridjeva: *nāj sam jāčī*, *nāj je jāčī* (Vo-M), u Varešu *nāj mi lākšē* (Va-R).

## § 71. Akcent pridjeva

Pridjevi su u dolini Fojnice možda kategorija s najviše akcenatskih odstupanja, i to s velikim šarenilom, usporednim oblicima u istih ljudi, prepletanjem tipova, inovacijama i velikim arhaizmima. To je i razumljivo u kraju s dvije vrste starinaca (m. i k.) i dvije vrste doseljenika (k. i p.), i to doseljenika iz vrlo različitih krajeva.

Neke su osobitosti uzrokovane neduženjem ispred sonanata (§ 56): *òsnòvnū* (V-Ča; Bo-S), *gòrkā* (F-B), a beziznimno (bar za k. i m. pa gotovo i za p.) dug nastavak **-īn** mogao bi se objašnjavati baš tim duženjem, ali činjenice govore protiv toga (§ 56). U nekim kategorijama ima miješanja. Ono se osobito primjećuje kod jednosložnih primjera sa starom akutskom intonacijom (Akc. studije I, 19), koji su se u štokavštini uglavnom pomiješali s tipom kojemu su predstavnici danas razdvojeni BOS i NOV. U dolini Fojnice kratki tipovi imaju mislim pretežno brzi u neodređenome (osim dobr-, gol- i njima pridruženi bos. Akc. str. 36–40). Brzi preteže i u pridjeva Daničićeva tipa *bīstar*. Drugi govori iz centralnog štokavskog područja imaju tu često ili pretežno spore akcente (GTO, 76 pretežno; DPG, 165, 166, sačuvane dijelom i razlike ž. : sr. i u ž. rodu odnos *novā* : *nòvu*; APIG, 142/43). Zenički je govor gotovo uopćio spore. U dolini Fojnice dolazi prema *zà stara* (U-S), *stāra*, *stāro* (Bc-P; TP-K; V-A, E; T-S; Vo-M, R; Ra-B; Se-M; Tj-G) i *stāra* (Bc-P; T-S; Lu-B), uz obično *čīsta*, *čīsto* dolazi i *čīsta* (F-B), uz *mēhka*, *mēhko* dolazi i *mēhke* (R-H), *mēka*



(Tj-K), uz *slàba*, *slàbo* ima i *slàba* (F-B; Tj-G), uz *slàtka*, *slàtko* ima i *slàtka* (Se-M; F-B), *slàtkē* (F-B), uz *glàtka*, *glàtko* ima i *glàtka* (V-Ča) i dalje *pùna* (Tj-G), *dùga* (V-Š), *sítma* (V-Ča; neobično: *sítmo*, Tj-G) i t. d. Slično je i u Kreševu i u Varešu. Trosložne osnove pokazuju paralelizam: prema *pàmetan*, *bòlestan* imamo (uključujući i Kreševo i Vareš): *pamètna* (V-Ča; Kž-M; F-B; Kr-B; Va-R), *bolèsna* (V-A; F-B; Va-R). Očuvao se i odnos *pamètna* : acc. *pàmetnu* (F-B; v. DPG, 170: *vesèla* : *vèselu*), ali ima i poremećenja: *bòlesno-bolèsno* prema *bolèsna* (V-A), *pamètna-pàmetna* prema *pàmetno* (V-Ča). Jedan primjer *bolèsna* zabilježen je u tuzl. oblasti (GTO, 77). U FN sam našao i neke neobične dužine: *pàkòsna* (Kž-M), *vèsēo* (F-I; v. § 57), *vèsēla* (F-B). U prvom bismo primjeru mogli misliti na prijenos dužine iz imenice *pàkòst*, ali za drugi nam ostaje samo analogija na *křvāv*, a za nju nema povoda.

Pridjevi KRVAV i JEDNAK mijenjaju akcent kao u Posavini (DPG, 170): *křvāv*, *křváva-křvāva* (V-Š), *křvāv*, *křváva*, *křvāvo* (R-H), *křvāv*, *křváva-křvāva* (St-Z), *jě<sup>d</sup>nāk*, *jědnāci*, *jě<sup>d</sup>nāko*, *jednāka* (Z-F), *jenāka-jě<sup>n</sup>nāka* (V-Č), *jenāka*, *jenākē* (Vo-M). I u određenome obliku imamo podudaranje s Posavinom (DPG, 174: *křvāvī*): *křvāvō*, *křvāvī* (St-Z), *křvāvijēm* (R-H; instr. pl.). Ove se promjene pomalo danas gube (*křváva* > *křvāva*, St-Z; u Zenici je *křvāv*, -a, -o, *křvāvī*, -ā, -ō, pa je ovaj drugi oblik možda sa zapada).

Manje ima osobitosti u određenome obliku. TUĐI ima spori: *tùjē* (DP-K), *tùjēmu* (V-Č), kao u Posavini (DPG, 172), jednom i *tùjē* (L-S; i u Pos. ibid.). Usporedni brzi i spori zabilježio sam i u *dòbrijēm* (V-Ča), *dòbrō* (S-P) prema *dòbrīā* (Vo-M), *sīt<sup>n</sup>ā* (V-Ča) i *sīt<sup>n</sup>ī* (F-B), *krùpnā* (Tj-G) i *krùp<sup>n</sup>ā* (V-Č, Z). Posljednji pridjev ima i u neodređenom obliku oscilaciju: *krùpna-krùpna* (V-Ča) i *krùpno* (Tj-G). Tako i prema *kràtak*, -tka, -tko imamo *kràtkī* (Se-M; isto i u Zenici). VELIK u neodređenome obliku ima spori (*vèliko*, Kž-M; *vèlika*, Os-Ć; *vèliki*, V-A: nom. pl.), a u neodređenome brzi (*vèlikā*, Kž-M; Os-Ć; *vèlikē*, Kž-M; *vèlikī*, St-H; *vèlikō*, Z-B), ali i spori: *vèlikī* (Bc-P), što je još Rešetar zapazio (SKB, 27). Ovo prodiranje sporih gdjekad malo liči na situaciju u pocerskome (APoG, VII.), ali ima manji opseg.

Spomenuo bih još neke akcente. *Razgovòrna* (F-B) možda je prema složeničima *pravoslāv<sup>n</sup>ī* (Za-T; U-S; Bo-K; R-H; P-K), *pravoslāv<sup>n</sup>ā* (T-S), *pravoslāv<sup>n</sup>ē* (O-K), *dobrovò<sup>l</sup>nī* (V-S), ali po usmenom saopćenju prof. Hraste RAZGOVORNA ima spomenuti akcent i na Hvaru. Ovo nikako ne može biti star akcent. Vuk-Daničićevo *mřtav-mřtvī* Rešetar u redatorskoj bilješci ispravlja u *mřtav*. U dolini Fojnice čuju se oba akcenta: *mřtav* (V-Č), *mřtvi* (L-S; nom. pl.), *mřtva*, *mřtva* (R-H; gen. sing.), *mřtvo* (F-D), čak i *mřtāv* (F-B; jedini -āv osim *křvāv*). Određeni oblici samo silazni (F-B; L-S; R-H; V-Č). Među pridjevima na -ski postoji tendencija prema akcentima kao *begòvskī* (O-K), *begòvskē* (P-M) i sl. Ali u primjeru *majstòrskī*, gdje je takav akcent i u Vuka, ovdje imamo



račvanje: *mâjstorskâ* je koja pripada majstoru (Gk-B; Z-M, P), a *majstòrskâ* (Z-P, M; Gk-B) je termin: m. *sikira* = *sikira za tèsãne* (Z-P).

Već se govorilo o posvojnim pridjevima na *-in*, koji imaju u starinaca dužinu ispred sporog akcenta (§ 58, 59). U oblicima gdje može biti silazni akcent, imamo ga na starome mjestu: *Prãinina*, *Frãininim* (V-Š), *Hūsino*, *Hūsine* (U-L). U Varešu, Kreševu i Sutjesci takvi su akcenti također obični (*Īvina*, Kr-M; *Krūnina*, Kr-B; *Mūjina*, Su-A; *Īvina*, H-P; *Mātina*, Va, P, R i t. d.).

U Posavini je zabilježen komparativ *stãrijī*, što je Ivšić protumačio analogijom prema *stãrijī* (DPG, 176). U dolini Fojnice *\*stãrijī* ne postoji, a nema razloga niti da ga pretpostavimo. Zato je akcent *stãrijī* u dolini Fojnice samo slučajno isti kao u Posavini. Drugdje u štokavskom dijalektu ne znam za takav akcent, ali ima ga, koliko znam, još samo sjevernočakavski novljanski govor (Belić; Zamětki, 54: *stãrijī*, *slãbijī*). Po usmenom objašnjenju prof. Ivšića *stãrijī* u Novome i dolini Fojnice bio bi refleks staroga akuta. Ovdje je dobro potvrđen: *stãri(j)ī* (O-H; GP-Š; T-K, S; V-Č, Š; Tj-G, K; Vo-M, R; F-D; Ro-T; Gk-B, M; Os-L; Ba-B; C-X; Lo-T; L-S; T-K), *stãrijā* (V-Ča; Bc-P; St-Z; Ra-B); *stãrijēmu* (V-Ča), *stãrijē* (Bo-M), *ò stãrijēg* (V-Š), ali *stãrijī* (Tj-G; uz ˘), *stãrijā* (Bc-P; uz ˘; Lu-B). S brzim sam još čuo *krūpnijā*, *sītnijā* (V-Ča), *vrēdnijā* (V-Č), *rānijī* (Vo-M; F-B), *slãbijēmu* (St-Z). I u Kreševu *stãrijī* (Kr-B, J, K).

## § 72. Brojevi

Glavni brojevi kao riječi velike frekvencije imaju vrlo mnogo različitih oblika, redukcija, gubljenja slogova i glasova, što uglavnom i nije pokazano u fonetici; *za dvūi* (Z-M) v. § 7. i 4. Oblik *òbodvē* (Ba-B) plod je dvostruke analogije: *o* prema OBOJE (§ 1) i *ē* (§ 9) zbog atributivne službe. Iako postoje normalni oblici (samo *-aest* nema) kao *trīnēst*, *dvadesēt* (V-Č), *pedesēt* (V-Č, Ča, M, Sa, Ž; L-L; F-B; R-H), *četrdesēt* (V-Š), običniji su ipak oblici *dvādest*, *dvājst* (V-Č), *dvānēs* (St-Z), *trīdest* (V-P), *trēs* (P-M), *četrnēs* (V-A), *četrēz dinārā* (V-Š), *šēs* (Sr-B; L-S), *šēsēt* (V-B, Š), *šeesēt* (V-P) ili čak *osamesēt* (V-E).

Deklinacija brojeva (2–4) ista je kao u Maretića (Gram. 1931, 187), samo što nisam mogao zapaziti da se ženski rod deklinira više od srednjega i muškoga i što opstoje i oblici *dvāmā*, *òniēm dvām* (V-K), *dvāmā* (A-P; sve dat.), *dvāmā* (P-M; instr.).

U brojnih imenica i pridjeva dolazi isključivo formant *-er-*, mislim da u srednjobosanskim govorima *-or-* u puka nikad i ne dolazi, čuje se samo u imenica na *-rica* u govoru obrazovanih, a ni u njih nikad u imenica na *-ro* ni u pridjeva. Nekad su valjda bili jedni brojevi s *-er-*, drugi s *-or-*, pa se u istočnih štokavaca generaliziralo *-or-*, u centralnih i zapadnih *-er-*. Po tome je ova osobina važna i za genetsku lokaciju pojedinih migracionih govora. U dolini Fojnice p. se ne razlikuje od k. i m.

### § 73. Akcent brojeva

Kod brojeva je lijepo raspoređeno skakanje akcenata na proklitiku, s malo izuzetaka (§ 55; v. i § 78. prijedlog su). To je poremećeno samo pri kolokvijalnom skraćivanju vokala kad se stvaraju veće izgovorne cjeline (v. § 57.). Kod brojeva DEVET i DESET nikad nisam čuo *-ēt*, a mislim da dug slog uopće nisam čuo u Bosni. S druge strane nisam zabilježio Vukova kraćenja u brojnim priložima *dvāpūt* (R-H; V-A, B), *trīpūt* (V-Č), *dvāpūt* (Bo-S; Ra-B).

Broj JEDAN ima akcent *jednōga* (Vo-R; A-P), *jenōga* (Ro-T; V-Č, Ča), *je<sup>d</sup>nōmu* (F-B), *jenōmu* (Ro-T), *jenōme* (V-Č), tako i u Kreševu *jednōga* (Kr-B), *jennōmu* (Kr-J). Usporedno se može čuti i akcent *jednōga* (V-Š; A-P), *jenōme* (A-P), a slog je uvijek dug i kad je nastavak kratak: *jenōm* (A-P), *jenīm* (V-B), *je<sup>d</sup>nōg* (Kž-M), *jenōm* (Kž-M; Os-L) i t. d. Oblici s uzlaznim govore se u tuzl. oblasti (GTO, 84), u Posavini (DPG, 178), u Ozrinićima i Prčanju (SKB, 151), u Pljevljima (APIG, 147), odgovaraju dubrovačkom *jednōga* (SKB, 171), rapskomu *jenogā* (Rad 118, str. 37) i ruskom akcentu. U svakom slučaju prostiru se u štokavštini vrlo daleko u smjeru sjever-jug.

Prema Vukovu *hīlada-tīsuća* ovdje je samo (*h*)*īlada* (Bc-P; Z-M), *hīladu* (A-P; Ro-T), a riječ TISUĆA čuo sam samo jednom, i to s akcentom *tīsuća* (F-B). Prvi je akcent razumljiv – potječe iz gen. pl. u kojem se padažu riječ najviše i govori. Drugi bi mogao biti fojnička oscilacija brzi/spori (§ 53, 59), no prije će biti da je riječ naučena, pa je slučajno zapao takav akcent (više sam puta zapazio da Bosanci govore *tīsuća* kad u Hrvatskoj nauče tu riječ).

**Brojni pridjevi** akcentuiraju se drukčije od imenica (u imenica brzi na prvome slogu i na proklitiku skače kao brzi): *dvōi* (Kž-M), *dvōja* (Pa-T), *četvère* (P-M), *četvère* (V-E), *desetèra* (Tj-G), *desetère* (R-H) i t. d. – samo sam jednom čuo *dēseterè priglāvke* u jedne pravoslavke (Sm-S), što je ovdje zaista neobičan akcent. **Redni** su **brojevi** bez osobitosti, samo PRVI ima dvojak akcent: *prvī* (Kž-M), *prvō* (Lu-T), *prvē*, *prvī* (V-Č), *prvī* (T-S), *prvē* (Z-B). Tu akcent u mnogim govorima oscilira (usp. *tujī*, § 71), dodao bih samo da je u Zenici *prvī*. U Kreševu je brzi: *prvī* (Kr-B), *prvō* (Kr-J). Zanimljivo je da su u Posavini zastupljena sva tri akcenta (DPG, 179).

### § 74. Deklinacija

Mislim da nije loše sažeti morfološke i akcenatske crte iz deklinacije raznih vrsta riječi (§ 60–73).

a) koliko je god govor u dolini Fojnice fonetski i akcenatski originalan, toliko u deklinaciji (i morfologiji uopće) ne izlazi iz okvira prosječnih centralno-štokavskih govora. Za nestandardne oblike množine nisam morao praviti izbor – zapisao sam sve što sam uspio čuti, uglavnom od starijeg svijeta:

- gen. pl. bez **-a** samo četiri puta *a*-dekl. i to mjere i brojevi;
- nastavak **-am** (*a*-dekl.): dat. (1), instr. (1), lok. (3); tu možemo dodati nešto malo dativa na **-m** (7) kod zamjenica (§ 68), kod brojeva 1 dativ;
- nastavak **-mi**: ništa!
- nastavak **-im**: *i*-dekl. (1 instr.), *o*-dekl. muški: dat. (1), instr. (1), lok. (2), sr. rod: instr. (1), lok. (1);
- nastavak **-ma**: *i*-dekl. (1), *o*-dekl. (samo konj, no to obično), srednji (2). Ali u *i*-dekl. ima više primjera uz singular;
- oblici na lokativ bez **m** različiti od gen. pl. oblikom ili bar akcentom: *a*-dekl. (2), muški (0), srednji (3);
- oblici gen. pl. za lok. plurala: *a*-dekl. (2), muški (2).

Oblici koje sam čuo u Kreševu, Sutjesci i Varešu nisu jasno ušli u ovaj popis. No moram ipak dodati, da sam svaki put kad sam došao na teren našao pokoji nenovoštokavski oblik;

b) jedina je inovacija **-im** za instr. sing. *i*-dekl. (§ 62);

c) značajno je, da lok. pl. u nekim primjerima sr. roda ima akcent drukčiji od ostalih padeža u pl. (§ 67);

d) promjene intonacije u lok. sing. i gen. pl. *i*- i *o*-deklinacije dobro se čuvaju i zahvaćaju više imenica nego u Daničića, a to vrijedi i za tri izjednačena pl. padeža istih deklinacija i za akc. promjene u *a*-deklinaciji, a promjena u lok. sing. proširena je i na srednji rod (v. i § 59);

e) imenska se deklinacija vrlo dobro čuva u neodređenih pridjeva i u pridjevskih zamjenica koje je mogu imati, a održani su, na svoj način, i akcenatski odnosi (§ 69, 71);

f) značajan akcent u deklinaciji broja 1 (§ 73).

## § 75. Prilozi

Prilozi su vrlo nezgodna vrsta riječi za dijalektologa i gramatičara – jedne bi (korelativne) valjalo proučavati uz zamjenice, druge uz pridjeve, neke i uz imenice, jer su sa svim tim vrstama riječi genetski povezani (osobito akcent pridjeva). Osim toga teško je gdjejkada odrediti i što je prilog, na pr. sasvim obična riječ *èlem* (V-Š; ARj nema; u Zenici *èlem*).

O fonetici kod priloga govorilo se u raznim paragrafima, što se ne može ponavljati, a teško je na sve i uputiti (korelativi § 1, 3, 12, 50, 51, *pr̃a* § 1, *pr̃ko* § 7, ekavizmi § 9, i t. d.). Za prilog (i veznik) *nego/vego* v. § 22. Prilog *pòtĭĕ* (V-Š; Pa-B), *pòtĭĕ* (Se-M; Bo-M; usp. *pòtĕñĩ*, A-P) ne stoji prema POSLIJE (*pòšĭĕ*, Ku-G) u glasovnom odnosu, nego su to usporedne tvorbe (*potĭĕ* > *potĭĕ*, ARj) od raznih korelativnih osnova.

Prilozima se dodaju razne **čestice**: *òndāk* (V-Č, P, Z; R-H; Tj-G), *òndār* (T-K), *òndena* i *òn'nā* (M-O), *ondakārena* (Vo-M), *òvdeka* (F-B), *òvdek* (Tj-G; Ba-B), *òvdena* (Ko-P), *òvdikār*, *òdeka* (Bo-I), *òvdenak* (F-D), *tùnā*, *túdenāk*, *túd'nāk*, *tùnāk*, *túnāk* (V-Ča), *túdenā* (V-Ča; Vo-M; Ko-P), *túj* (TP-K), *túdek* (V-A, Ča; St-H), *tamóka* (L-S), *tamòkāre* (Ro-T), *tamókāre* (P-M), i **de/di** koje je drugovrsno: *túde* (O-K; V-S; GK-B; R-H; Kž-M; Pa-T; Os-L), *tùde* (R-H), *túdi* (O-K; A-P). Ovi su priljepci opća karakteristika pučkog govora – čuo sam ih svagdje na štokavskom području, i svagdje podjednake.

Na ovome se terenu govore neki arhaični prilozima: *jūrve* (V-Š; A-P; rano, već), *jūrve* (Ro-T; nedavno), *òtolīc* (F-D; malo prije; ARj: otolič, samo iz Vuka za Dalmaciju i jednom iz Hörmanna); *jāko* (V-Š; Pa-T; upravo, tek; F-B; istom), *lè* (Ku-G; ARj a-g ne odgovara značenju: “žena će lè kùći” = sigurno, sad, odmah); *lèlè* (L-S; ARj nema; “svè lèlè” znači “jednako, isto”, slično ARj L.E c.). Još valja spomenuti priloge *unútar* (V-Š; stanje, ne kretanje), *mòrebit* (Ba-B; Tj-K; M-O; \*možda nema), *nžastrmo* (V-S; nadalje, ne mora biti baš “strmo”), *dòvra* (F-B; potpuno; ne osjeća se veza s “vrh”), *svùjtro* (Z-Š; cijelò jùtro), *nàporèd* (A-P; usporedno; ARj pretpostavlja takav akcent), *òĐrļè* (V-Š; đuture, odreda; nepažljivo; bit će od FRLITI, koje je potvrđeno u ARj). Već spomenuti prilog/veznik VEĆ uz fonetsku oscilaciju s NEGO (v. § 22.) ima i sintaktičku u primjeru “mlāžā već jā” (GP-Š).

Osobit je prilog *bīvā* (Os-L; tako i u Zenici), *bīvā* (V-S, Sa; Sr-B). Upotrebljava se u primjerima kao BIVATI II.4. u ARj (osim prvoga, gdje je glagol). Daničić (osim prvome) nije pogodio značenja, jer prilog ne znači “može biti”, nego je po značenju najbliži prilogu “tobože” (ili novinskom “navodno”), a rabi se kao poštapalica po svoj Bosni.

Dva se priloga mogu upotrebiti kao prijedlozi s osobitim značenjem: *prēko Bòsnē* (Ku-G; § 9) ne znači što “prēko Bosne”, nego “prije, preko Bosne”. *Daleko tèsitē* (Z-M; bez akc.) ne znači toliko “daleko od ceste”, koliko “daleko do ceste, k cesti”, dinamično. Oba primjera od p. O prilogu *jēr* v. § 78.

Kod priloga od pridjeva nisam našao osobitih akcenatskih odnosa; uz *dòbro* (obično) govori se i *dòbro* (V-Ča; St-Z). Od drugih priloga OPET se govori s dvojakim akcentom: *òpē* (M-O; Vo-M; P-M), *òpēt* (R-H; F-B; Kž-M), *òpēta* (Sr-B), *à opēt* (Tj-G), ali *opēt* (F-B; u Kreševu Kr-B), *opē* (Bo-K), *òpēt* (Pa-B).

U govoru se čuje vrlo mnogo turcizama, priloga koje je gotovo nemoguće prevesti. Na primjer tri turcizma: *àsli* (ARj ima kao prilog, ali značenje “potpuno, sasvim” nije točno, možda ni za same primjere u ARj), *asćāre* (ARj nema), *māhsūz*, *māksūz* (ARj mahsus, “osobito, navlaš”, bez akc.) svagdje su po Bosni sasvim obične riječi, ali vrlo ih je teško objasniti, a sve se tri značenjem dodiruju. “Àsli te prívario” moglo bi se prevesti sa “sigurno” s upitnim prizvukom; “àsli dòbra žēna” znači kao “baš”, ali slabije i govornik

nije potpuno uvjeren u to; *màhsūz* i *ašćare* znače doduše “osobito, navlaš”, “baš, upravo”, ali ne mogu se zamjenjivati, jer *ašćare* ima nešto i od značenja *àšli*, t. j. nijansu sumnje, odnosno nade da nije sasvim onako kako se govori (*tô se òn ašćare ná me namécio* = uzeo me na zub). Ovakvih priloga ne ću više ni navoditi, jer su samo leksički zanimljivi.

## § 76. Glagoli

Glagolski se oblici ne udaljavaju mnogo od standardnih. Veći dio osobitosti vezanih uz glasovne pojave obrađen je ili spomenut već u fonetici.

**Infinitiv** je redovno na *-t* ili *-ć*, izuzeci su rijetki: *biti*, *vřěći* (Ku-G), *biérati* (L-L), *vidjeti* (Ko-P), *òtvarati* (Ba-B), *rřěti* (M-O), *zvižžati*, *sùnetiti* (V-Š), *pomòći*, *izìći* (F-B), *otići* (Vo-M). S redukcijom: *uzêt'* (A-P). U futuru se *-ć* spaja s enklitikom: *rřěćemo* (Ku-G), *rřěćemo* (M-O), *òsjećeš* (Bc-P) i sl. (v. § 12). Glagol ŽIVJETI ide samo po I. vrsti, ali infinitiva *živsti* nisam našao (ćuo sam *živst* samo od p. seljakâ iz okolice Sarajeva, i to davno, i *živsti* u zap. Bosni od jednog muslimana iz m./p. sela Stiéna kraj Bišća-Biháća). U dolini Fojnice govori se dakle prema *živít* (Sm-S; Pa-T; Tj-G; F-B; Ro-T) u prezentu *živěm* (Vo-M; Sm-S; Tj-G), *živěš* (Gk-M; Pa-T), *živě* (Tj-G; N-O; Ro-T; F-B), *živě* (Vo-M), *živěmo*, *živěmo* (Vo-R), *živěte*, *živěte*, *živěte* (F-B), *živū* (F-R; Gk-M; Pa-T), samo sam jednom zapisao *živī* (Kž-M), očito unesen oblik. Prilog radni odgovara jasno infinitivu: *živila* (Tj-G; DP-K; Sm-S; F-B) i sl. Kako nema *\*živim*, nema ni *\*vršim*, ali VRĆI ide cio po prvoj vrsti i glasi *vřěć* (O-H; Za-T; B-V; R-A; DP-K; M-O; U-S; N-O), *vřěć* (Vo-M), *vřěći* (Ku-G), ali u FN gdjekad i *vřć* (Lo-T; P-M, L; sve poluikavci). Ijekavski refleks ima i REĆI: *rřět* (V-A; T-F; U-S; R-H; F-B; Vo-M), *rřěti* (M-O), *rřět* (Ku-G; R-H), *rřět* (V-Ča), *rřět* (O-K), i kontaminirani infinitivi u poluikavaca: *rić* (Os-L; Pa-B). Šurmin za Sarajevo ne spominje ovog oblika, no zapisao sam *rřěćemo* (Sa-H). Nisam našao infinitiva (ni pridjeva radnih) sa osnovom *-nes-* nego samo *-ně-*: *donřět* (R-H), *odnřět* (St-Z; F-B), *pòniět* (Ro-T) i sl. Za pridjev radni v. § 77.

Pojedini glagoli prelaze iz vrste u vrstu. Takav mi se čini *razùmit* (v. § 77), a za glagole III. vrste na *-ěti* ne bi se to moglo reći, jer dolaze i s *je*: *vidjela* (Se-M), *vřže* (B-V), *vidjeti* (Ko-P; v. § 7). Glagoli I. razr. Mareticeve III. vrste prelaze gdjekad u 2. razred: *zvižžit* (F-B; *zvižžat*, Se-M; *zvižžat*, DP-K; V-Š). Za *porènut* v. § 19.

Od glasovnih promjena u infinitivu spomenut je već odnos izaći/izići (§ 4), oblik *ùmrt* (§ 11), *pùscit* (§ 43) i prenošenje konsonanta iz prezentske u infinitivnu osnovu (§ 36). Prema prezentu *počmem* načinjen je infinitiv *pòćimat* (P-M), a onda tako i *pòćimajū* (DP-K) kao *uzimaju*. Za *naget* v. § 5. Kako se govori *unić*, *n* se zavuklo u *nanić* (§ 22). Čuo sam samo jedan primjer za *-nuti* > *-niti*: *ùkinit* (Tj-G) i samo jednom *izbist* (izaći, pojaviti se; F-B).



**Prezent.** Govori se mjesto *zrem*, *vrím*, *zrījē* (A-P), *sàzriyē* (V-Č), *zrījū* (DP-K), *vrĭē* (Vo-M), *vrĭjū* (F-B), ali *sàvrē* (V-A; III. l. sing.). Sličan je slučaj prezent *slòmiyē*, *nē slomiyēš* (V-Š). O ÍCI i sl. v. § 3l. Obični su analoški prezenti kao *pòcmēm* (St-H), *pòcmē* (Bu-C), uz *pòcnū* (GK-M), i *žēhēmo* (Gk-K), *žēhēmo* (Lo-T), *žēnū* (Ba-B; sve FN), uz *žāhēm*, *žājē* (O-H), *žāhēm* (M-O), *žāhēmo* (Gk-B). Palatal iz ostalih lica zavlači se u 4. razredu I. vrste u 3. l. pl. izuzetno samo kod glagola *vrĭjēc*: *vršū* (Pa-B), ali *vrĭhū* (V-Č; U-S), *vrĭhū* (Vo-M), *vrū* (P-M). TKATI ima u prezentu samo *tkām* (R-H), *tkā* (T-S; St-Z), *tkáte* (F-B).

Glagoli na **-avati** imaju prezent na **-ajem**: *Đàtājē* (Kž-M), *podgrĭjājē* (Z-M), *običājē* (Os-L), *podržājēmo* (V-S), *poigrājē* (O-K) i sl. Rijetki su primjeri kao *zamotāvā* (L-S; uz *vjēncājē*). I obratno – ima i nastavka **-ivam**: *zaprzĭvā se* (F-B; uz *navjēsćujē*), *zapitkĭvāš* (V-Š; uz *zapitkujē*). Zabilježio sam i *poznām* (Ro-T, uz *poznājēm*). Drugo je *poznām* od *poznati*, (F-B).

Vrlo se često dodaje **n** iz II. vrste na razne glagole, pa se na pr. gotovo i ne čuje prezent od REĆI bez **n** (samo jednom *rĕkū*, uz *rĕknēm*, Kž-M, ali po akcentu se vidi da govori samo po II. vrsti). Ipak je običan i danas rijetki prezent *sjēdēš* (St-Z; uz *sjēdnēš*), *nē sjedēm* (V-K); kod BITI v. oblike *budnem*, *bunem* § 30, a bez **n** je rjeđe u objema nahijama, osobito u VN: *būdē* (So-X), *nē budē* (TP-K), *būdēte*, *nē budēte* (Ko-P), *nē budēte* (P-L), *nē budū* (Ba-B).

Glagol BITI ima analogijom na infinitiv i oblik *bĭdnē* (T-K), *bĭdnēm* (G-D). HTJETI ima u prezentu normalne oblike, samo je 2. l. sing. gdje kad reducirano: *òš* (Pa-T), *nēš* (N-O), *àkoš je* (Gr-B), *òš* (V-Š). MOĆI zbog promjene **ž > r** (§ 19) i **o > e** (§ 3) ima danas u I. l. obično novije oblike: *nē merēm* (V-Ča; Vo-M), *mòrēm* (Bc-P; Kž-M), ili s krivo restituiranim *ž mòžēm* (C-X; Za-T), ali i *mògu* (V-K), *ne mògu* (V-A; St-Z; F-B).

**Ostali oblici.** Aorist glagola TRTI nije kao u Maretića *satrĥ* nego *jā pòtra* (V-A), *sàtrasmo se* (G-D), *sàtra se* (Bo-S). Vrlo su česti aoristi s umetkom **d** u glagola koji ga po Maretiću mogu imati, a tako i *ùmjedo* (F-J), za koje Maretić veli da je neobično. Našao sam i analoški oblik *nē vižoh* (Bu-C) prema I. vrsti, kako bi se izbjegla identičnost s 2. i 3. l. – ali i *òde* (V-M; Z-M), *nē razumĭ* (Bo-K) za 1. l. sing. Oboje je rijetko. Imperfekta ima vrlo malo, a samo je jedan oblik neobičan: *pròsijā* (Pa-B) za PROSITI mjesto \**prošah*. Za ekavizam u BITI (*bē*) v. § 9.

**Imperativ** nema osobitosti osim oblika *se smĭji* (smijati se; Kž-M), *nasmĭji se* (P-M). Za ÍCI i složenice u aoristu i imperativu v. 3l. Umetak **n** zavukao se i u imperative: *znānni* (V-Š), *būdni* (V-A). O konstrukciji **bi** + imperativ v. § 79. U potencijalu (kondicionalu) obični su oblici s **bi** za sva lica, ali nisu rijetki ni puni oblici kao *smĭjēli bismo* (St-Z), *nē biste dāli* (V-A), pa sam čuo i za 3. l. pl. *nē bišē ũgledāli*, *šćēli bišē* (Sr-B), *kázali bišē* (M-O). Ova se enklitika *bišē* razlikuje od aorista i time što nema dužine, aorist glasi *bĭšē* (Sr-B; V-A; Vo-M; v. § 77).



O kontrakciji u pridjevu radnom v. § 13. Pridjev radni glagola HTJETI ima veliko bogatstvo oblika – osim primjera s vrlo različitim konsonantskim sklopovima kao rezultatima skupa *htě* (v. § 48) govore se (manje) i oblici s *hot*: *hòtio* (V-K), *òtio* (TP-K; M-O; Os-L), *hòtio* (U-Ž), *òtio* (Os-L). TRTI ima kao i u aoristu umetnut *a* (v. § 11), ali češći su oblici kao u Maretića: *pòtrla* (V-A), *sàtrla* (Bo-S), *sàtrlo* (T-K). Za RASTAO v. § 1, 32. Pridjev trpni nema oblika kojih ne bi bilo u Maretića. Napomenuo bih samo, da pridjevi V. i VI. vrste (i 2. razr. III.) svršavaju na *-t* nešto češće nego u književnome jeziku (bar zagrebačke redakcije), a nastavka *-t* u IV. vrsti i I. razr. III. vrste nisam čuo; u I. vrsti ima dosta oblika s analoškim “jotovanjem”, ali samo u 2. razredu, na pr. *pòmužena*, *otrěšena*, *òtrěšena* (T-S), *odnešena* (P-M) i sl. Kod priloga sadašnjeg, koji je vrlo čest, i priloga prošlog, koji je rijedak (osim od BITI), našao sam vrlo malo morfoloških odstupanja; samo što se zna čuti prilog sadašnji bez *i* (*liětajūć*, Bo-M), no to je rijetko, a jednom sam zapisao *ūzmāvši* za UZEVŠI (A-P).

Ovaj govor u glagolskoj morfologiji nema ni velikih arhaizama ni znatnijih inovacija, sve se njegove crte nalaze u kojem od okolnih govora (GTO, DPG, DSG, APIG, GPD, DIH, DMD, Jez. dalm. pis.), a vareški je gotovo identičan (VD; moje bilješke), veća je razlika samo u glagolu *ići* (v. § 31.). Zato sam se u ovom paragrafu ograničio uglavnom samo na ono čega u Maretiću nema, ili se izričito navodi kao provincijalizam (jasno je pak, da ovdje nema Maretićevih “najužnijih” oblika kao *šćah* i sl.). Ali našao se ipak jedan slučaj kojemu ne znam usporedbe na hrvatskosrpskom jezičnom području – glagol *zasípati*, *zàsîpām*, *zasîpām* (Vo-M). To je iterativ od ZASPATI sa značenjem “počinjati spavati”. Kad sam ga čuo u rečenici “těško zasîpām” (Vo-M), nisam ga odmah razumio, dok se nisam dosjetio ruskome glagolu. Zanimljivo je, da ovoga glagola u okolici ne poznaju, a vršnjak ispitanikov iz istoga sela (Vo-R) zna značenje i zna da se govori, ali se ne sjeća da li u njegovu selu ili kojem drugome.

Glagolski su oblici u Kreševu isti kao u užoj dolini Fojnice.

**Složeni** su oblici zanimljivi samo po upotrebi (v. § 79), a u morfološkom pogledu imamo samo dvije neobične konstrukcije: BUDEM + infinitiv, što nije nepoznato u štokavštini (na pr. DPG, 245; Jez. sl. pis. 196; Jez. dalm. pis. II.91), i *bi* + imperativ namjesto historijskog imperativa (ili potencijala), što je važna crta samo ovog govora i govora tuzl. oblasti (GTO, 124, 157). Poznato je i Maretićevo II. i IV. “složeno prošlo vrijeme” (Gram. 1931, 248).

## § 77. Akcent glagola

Glagolski akcent govora u dolini rijeke Fojnice karakteriziraju različite osobine – u jednima se čuva starije stanje (na pr. akcenatske razlike u rodu kod pridjeva radnog), u drugima govor ide svojim putem (akcent aorista na

pr.); kako se u ovom radu ne daje t. zv. akcenatski sistem, pojave se obrađuju po pojedinim oblicima, a ne po tipovima. Zato se uglavnom i ne razmatraju pojedinačni prijelazi iz tipa u tip nego kategorijske promjene (ali i prijelazi, ako su takva karaktera).

**Infinitiv.** U infinitivu nema dugog sloga iza brzog i silaznoga. Glagoli s akcentom na nastavku imaju silazni ili brzi ispred *-t* ili *-ć* (odnosno novostokavske naglaske na prethodnom slogu). To je očito zbog gubitka *i* u infinitivnim nastavcima, u rijetkim slučajevima, kad *i* ostaje, ostaje i prvotni akcent: *pomòci* (F-B), slično i *otíci* (Vo-M), ali ovakvih primjera nisam više našao. To znači da promjena ne može biti davnašnja, kad se spori još danas drži. Kako je *i* rijetko, čuju se i akcenti kakvi su bez njega (§ 76, infinitiv). Inače je infinitiv u okviru tipova kao u Daničića – samo PASTI (pasem) može analogijom imati dug slog (*pâst*, *pásě*; *păst*, *pănē*; T-S), a tako i *obâz<sup>d</sup>riēt* (T-H), prema Maretićevu *obâzreti*.

**Prezent.** Govor u dolini Fojnice ima duge i kratke nastavke u prezentu. Nastavci *-am*, *-im* i *-jem* uvijek su dugi, nastavak *-em* kratak kod konsonantskih osnova I. vrste i 3. raz. V. vrste; to je obrađeno u § 57. Spomenuto je, da je 3. l. pl. ipak dugo u svih glagola (§ 57; usp. GTO, 101; bilješka u DPG 198). Samo BUDEM ima dužinu u svim licima (§ 76), u obliku *bu(d)nem* (§ 30) to je i razumljivo, jer II. vrsta ima uvijek dug nastavak. Zabilježio sam pokoji kratak nastavak u svim vrstama; ali to su slučajnosti; nešto je češća kratkoća samo kod prezenta na *-ajem*, *-avam*, *-ujem*, *-ivam* i kod glagola složenih od ICI kao *dojem* (§ 57), ali to nikako ne znači, da je *e* iza *j* redovno kratko kao u pljevaljskome (APIG, 149). Ovdje je *e* samo češće nego drugdje kratko, ali znatno rjeđe od dugoga, a u Ružičića su i dvosložni prezenti kao *bijēm*, *čujēm*, *kujēm*, *kujēm se* kratki, što u dolini Fojnice nije slučaj: *pījēm* (Tj-G; F-B), *põpijēm* (F-D; U-L), *popijēm* (F-B), *sùjē* (Kž-M), *psùjē* (P-M), *sùjēš* (P-M; St-Z), *ćujēš* (F-I; TP-K), *čujēm*, (Tj-G), *čujēš* (R-A), *ćujēte* (O-K) i t. d. I u tuzl. je oblasti *čujēm* i *kujēm* s dugim *e* (GTO, 104, 107), a i kratkoće su jednako raspoređene.

Daničić ima nekoliko tipova sa starim akcentom na nastavku 1. i 2. l. množine: *želímo*, *lomímo*, *zovémo*, *vjenčámo* (i takvi s više slogova), a u I. vrsti može u Daničića biti dvojak akcent (*pěčēmo* – *pečémo*, *plētēmo* – *pletémo* i sl.).

U dolini Fojnice kod svih tih tipova starinci imaju spori ili uzlazni na penultimi, a k. poluikavci i p. imaju akcent kakav je u singularu (§ 53, 59). Tu ujedno ima i mnogo dvostrukih akcenata, koliko u svim ostalim riječima zajedno (§ 53, 59). Važna je osobina ovog govora, da akcent na penultimi imaju i duge osnove I. vrste, a ne samo kratke u Daničića. Zato je onda i *vūcēmo* (U-L, S; O-K; M-O; Z-B), *vūcēmo* (V-Ć, Š), *vřšēmo* (O-H; V-Ć, Š; U-S; F-B; Ko-P; Vo-M), *vřšēmo* (V-Ć, Š), *vřšēmo* (Tj-G), *vřšēte* (V-Ć); *siēcēmo*, *posiēcēmo*,

*isićèete* (V-Č), *žīvèmo* (Vo-R), *žīvète*, *živète*, *živète* (F-B), *prēdèmo*, *prēdète* (Tj-G), *mūzèmo* (Ro-T) i sl. Za dužinu v. § 53, 58, 59. Kod dugih nastavaka starinci imaju uzlazni, na pr. *učíte*, *držíte*, *čitáte* (F-B), *učíte* (Sr-B), *želímo* (U-L), *držímo* (V-S), u Kreševu *čitáte*, *sjedímo* (Kr-B), *činímo* (Kr-K), *vjenčámo* (Kr-R) i t. d. – oboji doseljenici imaju akcent kao u singularu, a tako imaju često i starinci. Vrlo je zanimljivo, da za razliku od ovog govora u tuzl. oblasti **-ámo** ne dolazi, a **-ímo** govore samo muslimani (GTO, 104, 105). Kod kratkih nastavaka (**-emo**) starinci se u dolini Fojnice razlikuju. Kao što smo gore imali *vřšèmo* i *vřšèmo*, tako imamo i u kratkim osnovama *zovèmo* (V-A), *zovèmo* (V-Č, P), *zovète* (F-B), *zovète* (V-Č), *pečèmo* (U-S; Vo-R; N-O; Kž-M; Ro-T; Tj-K; F-B), *pečèmo* (U-L, L; V-Š; Sr-B) i tako kod drugih glagola (§ 57). Uzlazni na nastavku čuje se samo u visočkim i podvisočkim muslimana starinaca, no i tamo je spori nešto češći, a u ostalim dijelovima doline kod obojih starinaca imamo samo spori (§ 59). U Kreševu je spori (*pečèmo*, Kr-J, K; *zovèmo*, Kr-B, S; tako i *vūčèmo*, *tūčète*, Kr-B). Jednom sam samo čuo *zovétè* (Kr-J), što bi odgovaralo visočkoj i podvisočkoj dubleti. Ti bi uzlazni možda mogli biti dokaz da **-em** ne čuva primarnu kratkoću, kako je izneseno u § 57, nego da je to naknadno skraćivanje. Ali ne vidim zašto bi se samo **-em** skraćivalo, i to samo u I. vrsti (i V,3), kao da oni što govore znaju razliku između I. i II. vrste. Zato će prije biti da se već gotovo **-èmo** produžilo prema **-ímo** (III. i IV.) i **-ámo**. Što ipak imamo sporadički i **-èmo** (često *bèrèmo*, § 57; redovno *būđèmo*, v. gore), mislim da ne mijenja ništa. U Sutjesci i Varešu našao sam samo **-èmo**: *pečèmo* (Su-A; H-P; Va-P), *zovèmo* (H-P), *vřšèmo*, *vūčèmo* (Su-A), *žèžèmo*, *trēsèmo* (Va-Š). Ako imamo dvostruki akcent (kao *vřšèmo*, § 53), onda je nastavak uvijek i svagdje kratak. Pri svemu je tome najvažnije, da ovaj govor ima refleks naglasaka *\*trěšèmo*, *\*prěđèmo*, kao kod kratkih osnova (usp. GTO, 102; sičanska okolica, DPG, 199; Ozrinići *trēsèmo* i Dubrovnik *trēsèmo*, SKB, 187).

Glagoli MOĆI i HTJETI akcentuiraju se kao u književnom jeziku, samo što dolazi u I. l. sing. *mòrè̃m*, *mòžè̃m*, rijetko *mògu* (§ 76), a HTJETI ima u I. i 2. l. pl. brzi, samo sam jednom zabilježio *òćèmo* (Vo-M), s negacijom nijednom uzlazni. Oba glagola čuvaju potpunu dužinu (ili silazni kod *htjeti*) u 3. l. pl. – jednom doduše imam *hòćè* (V-Z), ali (*h*)òćè (V-Č; Bo-M; Kž-M), *hoćè* (St-Z; V-Č), *nè ćè* (V-Š; R-H), *né ćè* (O-K; Tj-G; Bo-K), pa onda i *štò ćè* (U-L), *òne ćè* (V-P, Z). U glagola BITI imamo *nì(j)e* (F-B; Kž-M; Tj-G; R-A; Z-F), *nie* (Kž-M), *njje* (V-Š).

U Kreševu sam zabilježio *kújěš* (Kr-J), *iskújě*, *kújěm*, *kújěmo* (Kr-K). Drugdje toga u dolini Fojnice nisam našao, a ni u samome Kreševu, nego na pr. *sūjě* (Kr-K, J; u Daničića ta dva gl. idu doduše u dva tipa, V-III, 71a i Vi-77, ali ona su savršeno jednaka u Daničića). Kreševski akcent odgovara akcentu Siča i Magić male (DPG, 211) i akcentu u Novome (Zamětki, 64). Vjerojatno

se još koji glagol tako govori u Kreševu, no ja nisam čuo. Glagol RAZUMJETI govore svi stanovnici samo ikavski (§ 7) i taj je glagol pošao sasma posebnim putem. Infinitiv mu je uvijek pravilan: *razùmit* (Bo-K, M; DP-K; Sr-B; V-K; Z-M), *porazùmit* (Gr-B), a prezent kojekakav: *ràzumīm* (Z-M), *poràzumīm* (Gr-B), *ràzumīš* (Vo-M), *ràzumīmo* (L-G), *ràzumīm* (T-B), *ràzumī* (DP-K; U-L), *nè razumīm* (P-M), *nè razumīm/η* (Vo-R; Tj-K), *nè razumī* (Pa-T; Tj-G), *razùmīte* (Vo-M; N-O; S-P). Očito je tu djelovala analogija na IV. vrstu, s kojom se glagol izjednačio, ali brzi na negaciji može se shvatiti samo u okviru I. vrste. Pojedine varijacije nisu teritorijalno ograničene, nego se sve pojavljuju na cijelom području (samo što brzoga na negaciji nisam našao u VN).

Glagoli BRATI, PRATI i ZVATI imaju dvostruk akcent u prezentu: *bèrēm*, *bèrū* (V-P), *bèrēm* (F-J), *bèrēš*, *bèrēmo* (F-B), *bèrē* (Ba-B; Ro-T), *sàberē* (R-H), *bèrēmo* (V-P; DP-K), u Kreševu *bèrēm* (Kr-J); *pèrē* (Tj-K; Kž-M), *nè perē* (Kž-M), *pèrēmo* (F-B), u Kreševu *pèrē*, *pèrē*, *òperēm* (Kr-B); *zòvēm* (Bc-P; V-Č; R-H), *zòvēš*, *zòvēmo* (V-P), *zòvēš* (M-O; T-B; R-A, H), *zòvē* (T-S), *zòvē* (R-A; V-Š; T-K, F; Gk-B), *zòvū*, *zòvū* (Z-P), *zòvēmo* (T-B; Bu-C; P-M), *zòvēte* (V-P; B-V; DP-K; P-M), u Kreševu *zòvē* (Kr-J). Isti se glagoli govore i sa sporim: *sabèrē* (V-Ča; Se-M), *sabèrū* (V-Ča), *nabèrē*, *nabèrū* (V-Č), *opèrē* (V-Č), *zòvēm*, *zòvēš*, *zovū* (R-H), *zòvē* (V-Č; R-H), *pozòvē* (V-S), *zòvū* (Tj-K; Lu-B), *zòvēmo* (Bc-P; TP-T; Ro-T; Ba-B; Os-L), *zovēmo* (V-a), *zovēmo* (V-Č, P), *zòvēte* (DP-K; Ro-T; Vo-M; F-B), *zovēte* (F-B), *zovēte* (V-Č), u Kreševu *zòvēm*, *zovétē* (Kr-J), *zovēmo* (Kr-B, S), *zovū* (Kr-R). (Za dužine v. § 57). U jednini dakle u sva tri glagola prevladava brzi (noviji akcent, v. PSA, 192), u množini u prva dva samo brzi, a u trećega prevladava spori (odnosno akcent na nastavku). PRATI i BRATI i nisam našao sa sporim nesložene, možda slučajno. Stanje je dakle slično kao u književnom jeziku (*bèrēm*, *pèrēm* – *zòvēm*), ali poremećeno je u oba pravca. U štokavskim je govorima prilična šarolikost u ovom razredu (u Zenici su pak sva tri glagola sa sporim). Spomenut ću samo stanje u tuzl. oblasti, tamo je spori, ali na zapadu imamo odnos *pèrēmo*–*opèrēmo*, a na istoku u p. *pèrēmo*–*òperēmo* (GTO, 101, 103). U dolini Fojnice nema ni teritorijalne ni vjerske razlike, a ni razlike između starinaca i doseljenika (samo što doseljenici nemaju *zovēmo* ni *zovēmo*).

U glagola I. i III. vrste sa sporim (ili uzlaznim) akcentom akcent ne prelazi na prefiks. Rijetki su primjeri kao *dònesē* (V-Ča), *ponēsē* (Ro-T), ili *òdletī* (Se-M). To nisu nikako domaći akcenti, jer ih premalo ima, prvi će biti uneseni s istoka (usp. APiG, 151), a drugi sa zapada (u Zenici: *zàbolī*, *izgorī*, *òdletī*). Prema Brapčevu materijalu (GTO, 103–105) čini mi se da je i u tuzl. oblasti centralni odnos *poletī*–*odnēsē*, s time da, kako Brabec izričito kaže, p. na istoku imaju *òdnesē*, a zapad *pòletī*. U dolini Fojnice to nije moglo prodrijeti u većoj mjeri, jer je ona i prema istoku i prema zapadu zatvorenija od tuzl. oblasti (usp. slične odnose gore kod glagola V-3).

Glagoli KOPATI i IMATI imaju dvostruk akcent u prezentu: *kòpām*, *nè kopām* (V-Ča), *nè kopām*, *nàkopā* (V-P), *iskòpām* (F-R), *òkopā* (Bo-S; V-Ča), *ùkopā*, *kòpāmo* (V-Š), *nè kopāmo* (V-A), a u dva tri međusobno bliska poluikavska sela imamo kao u Zenici *kòpām* (P-L), *iskòpā*, *ùkopā* (P-M), *okòpā* (Pa-T), *zakòpā* (Kž-M). U glagola IMATI: *ìmām* (Bo-K), *ìmāš* (P-M; DP-K), *ìmā* (P-L; T-S), *ìmajū* (Kž-M), *ìmāš* (V-Š; U-L), *imāš* (R-H), *ìmā* (U-Ž), *imā* (Tj-G; Vo-M; GP-Š; R-H), *ìmāmo* (V-P; Ro-T). I ovdje je raspored teritorijalno sasvim isti, ali sa suprotnim rezultatom: svi osim poluikavaca imaju spori, a poluikavci brzi (jedini m. iz VN sa brzim, T-S, iz sela je što je najbliže poluikavskim selima FN). U Kreševu *imā* (Kr-B), ali i *ìmā* (Kr-M), što se ne bi očekivalo. Za *kòpā*: *kòpā* v. PSA, 166, 179.

U prezentu akcent može biti na nastavku. Kod *-īm* je to sasvim obično: *naletī* (A-P; V-Č), *požūtī* (V-Č), *držī* (V-S; F-B), *držīš* (V-S; F-B; Vo-M), kod *-ām* je rjeđe, ali može se još čuti čak *računām* (V-A; v. § 52, 59; v. gore *imā*), a *-ēm* je uvijek bez naglasaka. Što sam dvaput zabilježio j. *bēm* (P-L; R-H), bit će radi ekspresije.

**Aorist.** Aorist ima nastavak *-šē* redovno dug: *otēsē* (V-A, Ča, Š; T-S), *otēsē* (V-Š), *ùkradošē* (T-S; V-A), *viknušē* (V-S), *òdošē* (F-B; V-M), kratak je nastavak vrlo rijedak, samo enklitika *bīšē* za 3. l. pl. u potencijalu nema te dužine (v. § 76).

Starinci imaju u pluralu uzlazni akcent kod glagola prve vrste što imaju u knjiž. jeziku akcent kao *klēsmo-zàklēsmo* (Daničić, I-5a): *otēste* (V-A; v. gore *otēsē*), *počēsmo* (St-H), *počēsē* (V-Š), *počēsē* (Sr-B), *počēsē* (P-M; izuzetno poluikavac i izuzetno kratak slog), *posúsē* (: posuti; Z-Š), *zaklēsmo* (T-A). Ovakav pluralni akcent imaju uz ovaj govor i tuzl. oblast (GTO, 109) i Pljevlja (APIG, 162), a ista dva govora imaju i opću dužinu u 3. l. pl. kao govor u dolini Fojnice (GTO, 107; APIG, 161). U Pljevljima je proveden potpun paralelizam s infinitivom: *òtēti*, *òtēsmo-otēti*, *otēsmo* (ibid. 162). Za *klēsmo*, *nasúsmo* v. Belić, Predavanja, II-2, str. 182.

Akcentatsku promjenu u 2. i 3. l. sing. imaju glagoli koji i u Daničića, ali i *lègoh*, *lèže* (Z-B), *rèkoste*, *rèće* (R-H), *stégnu* prema *viknú* (V-Š). Dužinu u 2. i 3. l. mogao sam čuti samo u V. vrsti (uz *ā*), u drugoj je i četvrtoj nikad nema: *zàtakmū* (U-L), *ùradī* (A-P; Sr-B; V-A), *nāučī* (Sr-B) i sl. Od *esse* je *bī* (Bo-M; Pa-T; A-P). Kad je nastavak *a*, obično je bez dužine: *òdazvā* (Bc-P), *òkopā* (V-Ča; prema *okòpa<sup>c</sup>*), *ràskopā* (Bo-M; prema 1. l. *ràskopa*, dakle kao *pogledati*), *pòležā* (V-Ča), a vrlo su rijetki primjeri kao *ìzabrā* (V-Š). Mislim da je štokavcima oko doline Bosne uopće vrlo neobična dužina u 2. i 3. l. aorista. Rešetar misli (Južn. fil. VI. str. 249/250), da se takvi aoristi u narodu ne govore bez dužine. No svi aoristi što su tamo navedeni izgovorili bi se isto tako u dolini Fojnice i u Zenici, a i u tuzl. oblasti (GTO, 109, 110), pa ih prema tome Stojićević nije izmislio.



**Imperfekt i imperativ.** Kod ovih oblika nema nikakvih osobitosti, akcent im je kakav i u Daničića za određeni tip (t. j. promjene su izazvane samo prelaskom iz tipa u tip). Imperfekata sam uopće malo zabilježio: *uzimāše* (Sr-B), *ćuvāu* (Ku-S), *glēdāše* (Tj-K), *pītāsmo* (R-H), *pròsijā* (Pa-B; od PROSITI ne od PROSIJATI, § 76), *bījāše* (F-B, D; V-Ć; Z-B; Bu-C), *dā bijāše* (Bu-C), *bē* (R-H; v. § 9), *bjēsno* (M-O), *bjēhu* (U-L). Više ih i nisam zabilježio.

Neobičan je samo imperativ *ćūjte* (TP-K), analogija na prezent i infinitiv. Kako je duženje pred sonantima nepotpuno izvršeno, mogla se ova analogija održati (§ 56). Za *smiji* v. § 76.

**Prilozi.** Prilog prošli malo se i govori (osim od biti), a akcent mu je kao u Daničića. Prilog sadašnji ima također akcent kao u književnom jeziku, sa sačuvanim svim trima serijama – jednak 3. l. množine, jednak infinitivu (*rādēci*, *trāžēci*, V-P) i s uzlaznim na penultimi (*letēci*, *ležēci*, Os-L; *ležēci*, Z-B, R-H). Kao određeni pridjev mijenja akcent: *ležēcē vòde* (Za-L). Akcent *sjedēci* (T-H) bit će sigurno plod koje analogije, možda prema kakvim prilogima što se tvore od priloga sadašnjeg dodavanjem nastavaka *\*-ke*, *\*-ki* ili slično, ali ja takvih tvorbi nisam čuo. Što sam zabilježio *nosēci* (Os-L), bit će sigurno radi sroka (v. tekstove), ali u Zenici je *nòsēci* kao *ležēci*, a ne s brzim kao u Daničića, pa bi zato i ovdje mogla djelovati analogija, samo u obratnom pravcu. Usp. i pridjev *nosēca* u ARj.

**Pridjevi.** Oba su pridjeva u priličnoj akcenatskoj anarhiji, osobito pridjev radni.

**Pridjev radni.** U većine ispitanika, osobito starinaca, čuva se u raznim tipovima akcenatska razlika između sing. ž. roda i pl. sr. roda s jedne i ostalih oblika s druge strane.

Na pr. glagol BITI (esse). Najstariji su oblici *bìo*, *bìla*, *bìlo* (v. DPG, 222–224; Belić doduše pobija da su to najstariji akcenti, ali ne iznosi dokaza – Iz sh. akcentologije, 129). Takvih akcenata ovaj glagol nema (v. dalje), ali ima tri druge mogućnosti: 1. svi oblici silazni (najrjeđe), 2. svi oblici uzlazni (češće), 3. odnos *bila-bilo*, *bìli*, *bìle* (najčešće).

Primjeri: samo *bìla* (L-L), oboje (Bc-P), samo *bìla* (F-B; P-M; Gk-M; Kž-M; Ki-X; L-S; Z-B; V-S, P; St-Z), samo *bìlo* (F-B, R; Vo-M; Ra-B; Bo-K; L-L; V-Ća, P, Z; Bc-P; M-N), oboje (Ro-T) samo *bìlo* (Kž-M; Z-B; A-P; G-D), samo *bìli* (F-B, I, R; L-S; V-P, Z; A-P), samo *bìli* (St-Z; Sm-S; R-A), samo *bìle* (F-R; V-A; T-S), samo *bìle* (Kž-M). Iz ovoga se može vidjeti, da sam samo jednom našao silazni za sve oblike (L-L), uzlazni za sve oblike više puta (Kž-M; Gk-M; St-Z; Z-B), a najčešći je spomenuti odnos (od dva tri ispitanika imam doduše nepotpune primjere). Na proklitiku prelazi brzi: *nē bio* (V-A), *nē bìla* (Os-L; F-R; V-Z), *nē bìlo* (Z-B).



Već glagol PITI ima šareniju situaciju: *pila* (Tj-G), *pili*, *pòpili* (F-B), *pòpila* (U-L), *pòpili* (M-O), tako i *nàlile* (A-M) i *nàlilo* (Gk-B), pojavljuju se dakle i najstariji akcenatski oblici. Kod DATI također *pròdala* (Sm-S; najstarije *dàla*, *dàlo*, DPG, 223), prema *pròdàla* (T-K; Gr-B), *ùdàla* (Z-F; Kž-M), *udàla* (V-Č; F-B), *dàla* (Kž-M; V-S, Š) prema *dàli* (U-L; V-A, Š). Ovakav proces može ići i dalje do akcenata *nagnàla* (Kž-M) ili u Kreševu *čitàla* (Kr-M). Za takve akcente v. DPG, 221.

U konsonantskim osnovama ne može biti razlike u rodu pa imamo akcente kao u Daničića i dobro se čuvaju spori i uzlazni na penultimi: *izvúklo* (O-K), *polègla* (O-K; V-Č), *повèla* (Kž-M), *dovèla* (V-A), *dovèli* (R-H), *izvèlo* (Ku-G), *otúklo* (Ro-T) i t. d. Vrlo su rijetki akcenti kao *nàràsla* (V-Ča), koji vjerojatno prodiru sa zapada – u Zenici oni već pretežu, a dalje od Zenice u k. i m. drugih i nema. Kod složenica od ICI smjenjuju se bez reda brzi i spori na cijelom području, ali uglavnom samo za m. rod – inače spori. U miješanim se osnovama rod razlikuje: *umíra* (F-B; Se-M; Ro-T; Tj-G; Pa-T; U-L; V-Š – ali *ùmíra* DP-K; Ku-G), *pomíra* (Se-M; Ro-T), *poćèla* (St-Z; V-P; Sr-B; Gk-M – ali *pòćèla* V-Ča), *donièla* (Ko-P; Tj-G; R-H; F-B), *odnièla* (F-B; St-Z) prema *ùmíro* (U-L; Z-B), *ùmíro* (Se-M; Pa-T), *pòmíro* (Ro-T), *pòmíri* (Se-M), *pòćèlo* (St-Z; Gk-M – ali *poćèlo* St-Z), *pòćèli* (Gk-M; St-H), *pòćèle* (Gk-M; Sr-B), *dòni(j)èlo* (V-Č; R-H), *dòníli* (Ko-P), *dònièle* (So-Ks), *òdnièlo* (Tj-G), *òdnièlo* (R-H – ali *odnijèlo*, St-Z), *òdnièli* (F-B). Poremećenih je odnosa dakle malo, a tako je i u ostalih glagola. U Kreševu isto: *poćèla*, *pòćèlo* (Kr-J), *prinièla*, *prìnièli*, *prìnjèlo*, *umíra*, *ùmíro* (Kr-S), *prostríla*, *pròstrílo* (Kr-B). U ovakvih glagola ostaje dug vokal ispred *o*: *dònō* (So-X; V-Č, Ča), *pòćèo* (P-M; V-Ča; St-Z; v. § 57).

Najviše pak ima odstupanja od književne štokavštine kod glagola III-2, V. i VI. vrste. Prema Maretićevu *držao*, *držàla*, *držàlo* (Daničić je, čini mi se, zaboravio na ove glagole) mogu stajati razne kombinacije: *držao*, *držala* (L-S; najrjeđe, jer je redovno samo *ō*, i najstarije – v. DPG, 224 – ali ne vjerujem da ovdje imamo najstariji oblik < \**držāl*, prije će biti slučajno podudaranje zbog restitucije prema ž. rodu), *držō*, *držala* (F-B; Vo-M; Kž-M; Sr-B; U-S), *držo*, *držàla* (Ku-G; P-L). Ovo je posljednje dosta rijetko. Ali kod višesložnih glagola uspostavlja se već ravnoteža između starijih i mlađih oblika (izuzev m. roda) i govore se i jedni i drugi: *okòpali* (R-H), *iskòpala* (Kž-M), *ùkopāli* (Bo-S), *pokrèpale* (Gr-K), *pòkrepāli* (U-Ž), *pòkrepālo* (U-L), *proćitala* (U-L), *pròćitāla* (T-K; Gr-B), *zaiskala* (V-P; Gg-K), *zaklepètalo* (Kž-M), *dòprtlālo*, *òprtlālo*, *doprtlāli* (F-B = doselili), *dòprtlāla* (P-L) i t. d. U primjeru *zàigrāla* (V-Š) imamo prijelaz iz tipa, u *čekāla* (V-Ča), *dòćèkāla* (Tj-G), *ùgledāli* (Sr-B) imamo pak miješanje tipova, što je ovdje rijetko (*čekāli*, V-A; *dòćèkalo*, Z-F), ali ima ga u tuzl. oblasti (GTO, 115), a zabilježio sam i u Sarajevu *dòćèkāla* (Sa-H). Miješanje u obratnom pravcu još je rjeđe: *išćitāli* i *išćitāli* (Kž-M; uspor. *iščitala*, P-M).

I ovakva akcenta ima u tuzlanskoj oblasti (ibid.). Glagoli 3. razreda V. vrste imaju opet svoje posebne akcente, na pr. ZVATI: *zvála* (Sm-S; T-S; V-Š), *zvála* (V-M), *nazvála* (V-Č), *nãzvála* (Ku-G), *zvála* (Os-L), *izàzváli* (U-L), *zàzvala* (N-O), *zãzvãlo* (Tj-G), *zvãlo* (Gk-M).

Akcentatsko šarenilo kakvo se ogleda u pridjevu radnome nije u štokavskim govorima nikakav izuzetak i u dolini Fojnice nema ništa više varijacija nego u Posavini i tuzlanskoj oblasti, s kojima ova dolina ima najviše paralelizama u pridjevu radnome. To je na područjima s miješanim stanovništvom nemoguće izbjeći.

**Pridjev trpni.** Ovaj je pridjev sličan radnomu, samo što jasno nema paralela akcentima kao *pročítala* i sl.

Konsonantske osnove s dugim osnovnim vokalom vladaju se kao i one s kratkim: dakle *izvũćèna* (V-M; Z-B), *izvũćèno* (O-K), kao *pećèna*, *pećèno* (u Zenici potpuno slaganje: *izvũćèna*, *izvũćèno*), ali *otrěšèna*, *otrěšèna* (T-S). U tipu s pokraćenim vokalom u infinitivu imamo kao u Daničića *ùkradeno*, *pòmuzèna* (T-S), ali *pomuzèna* (Pa-T) kao u Zenici. Prema opoziciji *umr̀la-ùmřlo* našao sam i ovdje *otèta-òtèto* (Vo-M; usp. u Kreševu *prostr̀ta-pròstr̀to*, Kr-B). Osobitih akcenata ima još u glagola 3. razr. V. vrste, i to kao kod pridjeva radnoga, samo bez treće varijante (brzi). Usporedno se na pr. govori *zvâta* (V-M) i *oprânu* (V-Č). Tako onda i kod DATI: *udáte*, *udâta* (F-B), *udâtu* (Ro-T), *udána* (V-Č), *ùdãna* (Os-L, Č), *ùdãta* (Os-L; T-S), *ùdãte* (V-Ča) i t. d.

O pojedinačnim glagolima rekao bih samo da glagol GOVORITI u oblicima infinitivne osnove ima često uzlazni akcent: *govórit* (L-L), *govório* (V-Ča), *govóřili* (Os-L), *govóřli* (Gk-M), *govóřite* (P-M; imperat.), *progovórit* (Tj-G), *progovóřila* (Kž-M). Ali u prezentu se tip ne mijenja: *gòvorē* (F-B; Za-L), *govòřī* (V-Č). Jednom sam zapisao: *zbdòrē* i *gdòvorē* (T-B), što je očito gotova fraza unesena odnekud izvana. Normalan sam akcent zabilježio samo u primjeru *govòr't* (U-S). Spominjem ovo samo zato, što sam isto duženje čuo i od ljudi iz Dalmacije i Slavonije, a za Bosnu mi se čini neobično.

Zanimljiva je tendencija ovog govora da pravi iterative od glagola iz raznih tipova sve po Daničićevu tipu *věčèrati*, *-ãm*, i kad su književni (makar se drugdje malo i govorili) i kad su provincijalizmi: *nãmješćat* (F-B), *primješćali* (Vo-M; ali *primíšćalo*, Gk-M, očito uneseno), *òtvàrati* (Ba-B; v. ARj Pavičićev primjer, usp. Vukovo *òtvorati*), *nãpušćat* (Vo-M), *nãpušćat* (P-M; v. ARj kod *pùšćati*). U ovome je govoru *nãpušćat* iterativ, kao i *pùšćat*, Tj-G, *pùšćãli*, Vo-M). Čuo sam u Fojnici od nepoznata muslimana i *nãsjedat*. U svakom slučaju danas se u drugim štokavskim krajevima sve manje govore ovakvi iterativi, makar bili i književni (*nãmješćati*, *zãsjedati*), po gradovima ih odreda duže.

U Daničića ima mnoštvo glagola kao *vjenčávati*, *vjèncāvām* (V-I, 44). U dolini Fojnice oni, ukoliko nisu na *-avati*, *-ivati*, akcentuiraju se kao Daničićev *orùžati*, *orùžām* (V-I, 51), nema dakle *\*vòzākā se*, nego (s drugim vokalom) *vozikā se* (V-Š). Tako i *vrlūdāš* (Kž-M), *moļākām*, *selākām se* (F-B), *moļākām* (St-H), a mislim tako i svi ostali. Samo se *ćestītām* (F-R) slaže s Daničićem, a sigurno i *oklijevati*, iako za nj slučajno nemam potvrde, no u Zenici je tako, a Zenica se u ovome slaže s dolinom Fojnice. Vrlo je zanimljivo, da se i drugi govori slažu s ovim govorom, a ne s Daničićevim tipom (GTO, 96; DIH, 63; APoG, 88). Tako i prema Daničićevu *zviždúkati*, *zviždūčēm* imamo ovdje *zvižžúkā* (B-V). U svakom su slučaju akcenti kao *vrlūdām*, ili *zviždūčēm* vrlo neobični zapadnim i centralnim štokavcima, u to sam se više puta uvjerio.

## V. ZNAČAJKE SINTAKSE I TVORBE

### § 78. Prijedlozi, veznici i uzvici

O prijedlozima i veznicima iznijet ću samo ono što je u njih svojevrsno, i jednostavno ću nabrojati one što su arhaični, osobiti samo za ovaj kraj, ili po bilo čemu vrijedni da se zabilježe, pa makar bili i književni, ali danas malo u običaju.

**Prijedlozi.** *do*: "...će izbist dō dvā dāna" (F-B) ne znači "otprilike" ili "u roku od" nego točno "za dva dana"; *daleko*: "ōn je kùćōm daleko tēstē" (Z-M; v. § 75); *ispred*: *ispred mene* (F-B) = u moje ime; previše sam često slušao taj izričaj da bih smio sumnjati kako nije pučki – i u Varešu *ispred nē* (Va-P); za *od* v. § 79; *k* je veoma rijetko. Zabilježio sam ga dvaput: *k partizānim* (Os-Ć) i *k nōzi* (V-Š; ovo je drugo sumnjivo: *pušku k nōzi*). U dativu *gōdini* (F-B; J; Tj-G; priloški = dogodne) *k* se izgubilo – to je vjerojatnije od samostalnog dativa; *polag* (Kr-J) u Kreševu znači "pokraj, pored", kao kajkavski; *pōtlē rúčka* (V-Š) – običnije IZA u toj službi. Za *potle* v. § 75; *s*: često za sredstvo: *ūbio s nōžem, nōžem* (V-A), *gūrnō ga s nōžem* (V-M); *su* je vrlo čest prijedlog, osobito uz brojeve (*sū trī*, U-L; *sū sedam vragōvā*, Vo-M; *sū desēt, sū devēt*, F-B; *sū šēst*, Sr-B), a "jači" je od *s* i nikad ne znači sredstvo. Fraza "jēnu sū dvā" (obično) znači "kavu s dva fildžana". Neobična je upotreba "su trī čet'ri strāne" (F-D), mjesto običnog *s*; *viš* (Pa-T; Tj-G; TP-M; V-P, Š) zamjenjuje IZNAD s genitivom i potpun je prijedlog; *za*: dolazi redovno uz genitiv kad znači svrhu: *trēbām zā kućē* (V-K), *zā leba* (Bo-M), *zā milća* (Gk-B) – u sva se tri slučaja radi o parama. Uz instrumental znači da je kakva žena udana u neku kuću: *za mōjiēm rōdjācima* (R-H).

Za BREZ, PREZ v. § 19, 27. O S/SA i sl. v. § 1, o POD-PO, NA-NAD v. § 30.

**Veznici.** *bil* znači ŠTO i DA LI: *bil vi škōlu učite?* (Sr-B). Takav veznik ima i tuzlanska oblast (GTO, 89), ali znači ČIM ili DOK. Čuo sam ga i ja, ali ne u dolini Fojnice (čini mi se u Foči). Brabec ga objašnjava od *bir* preko pučke etimologije s *bi l'*. Ali *bir* se odupire značenju u dolini Fojnice; *jērbo* se na cijelom području (Bo-S; Vo-M; Ro-T; V-B, Ča) upotrebljava mjesto veznika JER, a *jēr* (V-A; Sr-B; F-B; J; Tj-G) znači ZAŠTO (prilog): *jēr ti tō ūrādī?* (Sr-B), *jēr tō, mōj sīnko?* (F-B). To isto znači i *jēra* (V-A; F-J); GDJE može biti osobit veznik: *ōtāz glēdō dē ce se ožēnit* (Tj-K), t. j. nastojao se oženiti; *ni* može doći ispred negacije: *nī ne znān ga* (Kž-M). Neobično je *ni* i u primjeru: *nī me priznājū za rōditēla, nī me priznājū za ōca* (V-Š).

Moglo bi se nešto reći i o **uzvicima**, no nema ništa osobito. Vrlo je čest *jā* (*jā srēćē!*; V-Ča), koji može biti i veznik: *jā jā, jā ōna* (St-H). Nekim je turcizmima teško odrediti mjesto (v. i § 75), osobito onima vjerskog karaktera što se

upotrebljavaju u svakidašnjem govoru, na pr. *zàhmetīle* (V-A, P), što bi se moglo prevesti “molim”, “što izvolite” ili “oprostite”, prema prilici. Tako postoji i vrlo kompliciran sistem pozdravljanja, različit prema vjeri onih što se pozdravljaju (i opet različit prema tome jesu li iste ili raznih vjera), što neupućen ne bi ni smatrao za pozdrav (na pr. “ùranio?” – “dòbro, jèsi l tī?”, “sústaste?” – “pòlāko, sústaste vī?” (V-M). Spomenut ću još samo jedan pozdrav: “kòlājžère!” (v. § 34. – znači: lak ti bio trud) – “Àlāh rāzola”, i to zato što Vuk piše kako je zaboravio odgovor (v. ARj). Za pozdrave v. i kod Žuljića VD, 776.

## § 79. Sintaktičke osobine

I u ovom ću se paragrafu ograničiti uglavnom na informativno izlaganje, sintaksu sam pri ispitivanju ostavio malo u pozadini, trebalo je prvo dobro upoznati osnovne značajke govora (fonetske, akcenatske i morfološke).

### Imenski oblici

Genitiv dolazi redovno uz ZA kad znači svrhu (§ 78). Neobičan je genitiv “ćùla òd néga” (F-J) mjesto “o nému”; za vrijeme može doći nominativ mjesto genitiva: *tùrskī vākt u Kiseláku pēt kùcā* (P-M), ali i genitiv: *tò je dàvno tùrskōg vākta* (Bu-C), gdje se DAVNO osjeća gotovo kao prijedlog (usp. DALEKO i PRIJEKO u § 75 – sva tri primjera p.). Uz negaciju dolazi genitiv namjesto akuzativa: *dòk grèba ne ukòpā* (P-M; ne: *do grèbal*). Glagoli ČEKATI i GLEDATI traže genitiv: *čekali vòza* (Pa-T), *glèdāše kùcē* (Tj-K); vrlo su obične konstrukcije: *kļúce òd grāda* (V-P), *od mèžē kāmēn* (Za-T) i obratno: *Kācića pjēsmaricu* (Ko-P).

Sam dativ može značiti što i lokativ: *kùci je* (Kž-M) – t. j. kući je došao, dakle tamo je. Uz riječ BRIGA dolazi i dativ i akuzativ: *štā im brīga* (F-I), *štā me brīga* (Kž-M). PITATI uz dativ znači ‘tražiti, moliti’, a uz genitiv znači što inače uz akuzativ (v. u tekstovima na str. XXXIX. i XLII). Za dativ vidi i K u § 78. Čuo sam čak i dativ uz BITI: *bòlē pāmētnu bìti* (F-B; t. j. mjesto pametan), što se malo gdje održalo. Rečenica “ù Trāvnik ìmā djècu” (P-L) nikako ne znači, da u ovome govoru ima zamjene lokativa akuzativom kao u crnogorsko-hercegovačkim govorima (na pr. DIH, 68). Ovdje je obična elipsa (... poslanu).

Sasvim je običan instrumental u izrazima: *štò smo mī djēcōm prícāli* (Kž-M), *òna bila cùrōm, a òn mōnkōm* (L-S), *dok je bila cùrōm, rēzala, a sad razvāļuijē* (P-L), ili: *òn je kùcōm daleko tēstē* (Z-M). Ipak: *Bèblek me zòvū* (Lu-B), ili na pitanje o starom prezimenu odgovor: “Ívšić, pa zāvālo Glavócević”.

Govori se usporedno “Biléle dòšli iz Dalmācijē” (F-B) i *sāmē zìānžije* (Tj-G), *prāvē Sarājlīje* (V-Z). Ako primjer *trī mjēsēcā* (Kž-M) nije omaška, onda ga je teško objasniti, a akcent ne odgovara obliku. U okolici Fojnice i u gradu nastali su s uvođenjem zamjenice VI sklopovi “jèste li dòšao?” (F-B), “imāla ste”

(Os-L). Oslovljavanje s “Vi” nije uvedeno i tek prodire, ali čuo sam nekoliko puta od k. poluikavaca u FN oslovljavanje s “Oni”, a tako i od liješevskih k. u VN (*Niā* = Vas, S-P) i u Sutjesci (*Nimā* = Vama, Su-A). To mi se u Bosni čini vrlo neobično.

Ovaj govor dobro čuva razliku u seriji neodređenih zamjenica ŠTO-NEŠTO: *ako mi kō dādnē* (Tj-G), *ako nānījē kākī ...* (A-P); rjeđe je: *kad bi kōjī pāša dōži*, *svākī bi ōstavio nēkī hājrat* (V-S), *akoš je nēkom prōdat* (Gr-B). Upotreba nekih neodređenih zamjenica zaista je neodređena – na pr. priloški izrazi: *nēšto plāo* (P-M = nekako mnogo), *jēsi bila kōliko?* (Ki-X; otprilike: jesi li bila malo duže i koliko dugo?). Mjesto posvojne zamjenice govori se gdjekad genitiv. Potvrdu imam zapisanu slučajno samo iz okolice Sutjeske (*nē kūca*, H-P), ali slušao sam to i u dolini Fojnice (v. gore “Kačića pjesmaricu” mjesto posvojnog pridjeva).

### Glagolski oblici, rečenice, poredak riječi

Našao sam mnogo fraza veoma zanimljivih, za same tekstove u dodatku bila bi potrebna opširna analiza. No to prelazi okvir ovog rada kako je zamišljen. Htio bih svakako da sintaksu govora u dolini Fojnice obradim samo skupa s Kreševom, Sutjeskom i Varešom.

Najzanimljivija je crta složeni historijski imperativ, nastao stapanjem historijskog potencijala i historijskog imperativa. U već citiranoj rečenici “kad bi kōjī pāša dōži, svākī bi ōstavio nēkī hājrat” imamo i sam potencijal, a čuje se i sam imperativ: *pa kŭpi kōžu, otīži jā u Sārāj’vo, u Biōgrad* (V-Š), *bēg dōži na hātu* (O-K), *pa ōnō būdni cārskā nōc* (V-A), *mī se pōsvažāj* (Kž-M), no najčešći je složeni imperativ: *ka bi nēšto pītāj* (Sr-B), *pa bi rēci; pa bi cītāj* (R-H), *čūo sam dā bi ūstani ū nī* (u onih, t. j. muslimana. Govor je o “lampiru”, § 20; O-K), *ōdje bi ga ōstavi* (Se-M), *vī bi raspāli* (Z-P), *bōlē nego ōnī kōjī bi zapīši* (V-Č), *kad bi ūbīj kōgā* (Pa-T), *ōn bi žēzvu mētni* (V-Ča) i sl. Ovu konstrukciju imaju sve tri vjere, starinci i doseljenici, i ona služi kao najčešći oblik za pripovijedanje, češći i od historijskog prezenta, aorista i obaju oblika od kojih je nastala. Poznaje je i Kreševo (*křvim bi zapīši*; Kr-J) i Vareš (*ōna bi ū škōlu otīži*, Va-R), a u tuzlanskoj je oblasti sasvim obična (GTO, 124). Osim tuzlanske oblasti, koja je i inače najrodnija govoru na liniji Vareš-Fojnica, ne znam da ikoji drugi govor ima ovu konstrukciju. Na istoku i zapadu je nema (Sarajevo, Zenica).

Kako se BIŠE rabi i u potencijalu, da nema akcenatske razlike gdjekad bi se slušalac mogao zabuniti: *da vas nē bišē ūgledāli* (Sr-B), znači “kako vas ne bi ugledali, da vas ne ugledaju”, a aorist je na pr. “jācī bišē pa mi otēšē” (V-A).

Dvije neštokavske konstrukcije uvukle su se u ovaj govor. Prvu sam čuo samo jednom (*pa se ōndā nīhā pozōvē prīdā se*, V-S), a druga je obična: *lēvsā za ūmit se* (Za-T; v. u tekstovima fragment Kr-B).



Tipični su za Bosnu bezlični izrazi: *je li tēbi zabrānīlo sūnetiti?* (V-Š), *primiššalo nas* (t. j. premještali ih begovi; Gk-M), *nānišlo i ūbilo* (Tj-G). Prilog sadašnji upotrebljava se mnogo kad se odnosi na subjekt (*ōstanē u grēbu lēžēci*, P-M; *umōrio si se tī gōrē pītajūci i rādēci*, V-P), a rjeđe se odnosi na koju drugu riječ: *ōcē ōci da joj iskočē liētajūc* (Bo-M; t. j. ona lijeće, ne oči joj). Tako i: *ūzmi ga, bōna, bīvši dōbar* (St-H).

Složeni glagolski oblici imaju nekih specifičnosti. Mjesto futura II. upotrebljava se često konstrukcija BUDEM + infinitiv: *ako būdēš ćuvāt, izdūraće* (F-B), *ako nē budēte vīdjeti...* (Ko-P). Konstrukcija fut. II. od svršenih glagola upotrebljava se redovno za nesigurne prošle događaje (Maretićevo II. složeno prošlo vrijeme): *ako nē budū pōkupili* (Ba-B), *ako būdnē svē prōdāla* (T-K), *ako būdē dōnīo* (So-X), *ako nē budē ōtišō ū poļe* (TP-K), a ista konstrukcija može značiti i prijekor (trajni i svršeni glagoli): *nē budēte ga slāli ū šumu* (P-L). Perfekt može zamijeniti prezent u primjerima kao “*nēšto mi trēbō*” (Lu-T; odgovor na pitanje: što ga tražiš?). Tu perfekt znači i sadašnjost i prošlost: trebao mi je, i zato sam došao, i još mi treba. Osim toga ima tu i nijansa ublažavanja, ovako je pristojnije nego odgovoriti “*trebam ga*”.

Slično je unekoliko s aoristom u primjeru: *jā ti rēko* (B-V; akcent prema 2/3. licu). To nije inače običan aorist za budućnost (kao “*ōdo jā*”), nego baš za sadašnjost, kao da veli “*ja ti kažem*”, što jasno ne može kod svršenog glagola. U frazi “*dā bijāše pōpa Jōvana i pāsī gōvānā*” (Bu-C) imperfekt ne znači više ništa. Čitava fraza znači što i zagrebački kolokvijalni izraz “*paž da ne bi*” – t. j. odgovor na pretjerane tražnje ili želje. Frazu inače znam i iz Zenice i starog k. sela Ivanjske kraj Banjaluke, sve u istom značenju, ali joj ne znam postanja.

Pojedine se riječi izostavljaju u rečenici, za kopulu je to obično (*i tōpovi zāpucali*, V-P; i sl.), ali izostavljaju se i čitavi dijelovi rečenice – počne se s “*prīd ovī rāt stanōvā*” (F-B) i nastavi bez prekida kao da je rečeno “*koliko je bilo pred ovaj...*”. Poredak u rečenici ne odgovara novoštokavštini: *se mōžēš prilādit* (P-M), *tō je se zvālo ūbēšlīna ćūprija* (Gk-M), *ōna je se obūkla; i je rēkō* (Kž-M), *vřlo z dōbrīm* (V-Ča), *nē će zār* (Bo-K), *ēno ga se pōgurio* (Ro-T). Od p. nisam čuo ovakva poretka, a iz Vareša imam još više nego s ovog terena.

U ovom radu ima nekoliko fraza iz doline Fojnice, upotrebljenih za ilustraciju različitih pojava. Evo još koja od usput zapisanih: *plāvo žīto plāvo gōveče pōjedē* (St-H; značenje su mi tumačili, ali je ostalo nejasno što je PLAVO – prvi put bi bilo “*izgorjelo sušom*”, drugi put “*mršavo*”; radi se o slaboj godini; u ARj nema); *ne ōsjećām nī u cēmu* (V-K; imam svega); *dābōgdā vas stōtina na jēdno ōko glēdale* (L-S; protiv žena. Kongruencija: stotina – gledale); *mōja žēna znā sīta tkāt* (R-H; igra riječi: pl. od SITO i ž. rod od SIT, akcent isti).

## § 80. Osobine tvorbe

Iz primjera već iznesenih u ovoj radnji vidi se da ima riječi s inače rijetkim formantima, slabo potvrđenima u Maretića, na pr. *ścàpura* (U-L: golem štap), *gràncúra* (F-B; golema grana), a Maretić za *-ura* ima šest, za *-jura* samo jednu riječ. Mislim da nema smisla navesti sve takve pojedinačne primjere samo kako bi se nadopunio Maretić, za sam formant *-ura* mogu navesti još dvije riječi (*bàbura*, *gàdura*), a tako bi ih se moglo nakupiti za sasvim poseban rad. Novih sufiksa nema osim *-băk* (Maretić: *-băc*) u *zelembâk* (F-B), *zelëmbâk* (L-S; Tj-G), *zëlembâk*, *zëlembakovi*, *zëlembâk* (V-Ča). Zato ću se nakon nekoliko općenitijih opaski zadržati malo samo na onomastici, jer njezina važnost prelazi čisto leksičke i tvorbene okvire.

Karakteristične su crte u tvorbi: promjena akcenta ujedno i promjena značenja (*káhva* = kava, *káhva* = kavana, v. § 26), akcent u složenica koji se drugdje naglo gubi: *kolòvaz* (V-Ča; v. § 1), ili čak i nije književan: *rukòpis* (N-O; takav sam akcent slušao i od Dalmatinaca), neuobičajena prefiksacija: *zdògovòr* (V-Š; obično i u Zenici i Sarajevu), *priménio* (Ro-T: premijenio, t. j. promijenio, v. § 9), izostavljanje prefiksa: *mladina* (= omladina, v. § 61), *porazumit* (Gr-B: spo-), suvišan sufiks: *prièčke* (P-L: priče, v. § 8), prefiksacija bez sufiksa: *přtkuća* (= dvorište, u FN najčešća riječ za taj pojam: S-P; Kž-M; Ra-B; Os-L; Se-M), mnoštvo domaćih riječi s produktivnim turskim sufiksima *-lija*, *-džija*, *-luk* i sl. Hipokoristici se tvore vrlo često i to od svakakvih imenica (na pr. *pápe* = papuče, ili čak *téne* = platnene jeftine cipele koje u Zagrebu zovu "tenisice" – Bo-M). Zanimljiv je samo kreševski hipokoristik *nèta* (= nevjesta, Kr-R). Maretić nema ništa slično ni kod formanata uopće (Gram. 307) ni kod hipokoristika (ibid. 328), a nema ni ARj. Dodao bih ovdje da sam od djece po ulici znao čuti (uz oblike iz § 69) deminutive *ovolipacnī*, *ovolišašnī*, *ovoličkackī* (i isto s *ev-*).

## Antroponimi i etnici

O deklinaciji imenica i usporednosti prezimena na *-ić* i *-ov*. § 60. U Kreševu se može svako dvosložno prezime na *-ić* promijeniti na *-o*, ako ima uzlazni akcent (*Pólić-Pólo*, *Šérkić-Šérko*, *Čábrić-Čábro*, *Kristić-Krišto*; Kr-B), ali sa silaznim ostaje *-ić* (*Mártić*, ne *\*Martó*). Ova je osobina raširena u puka i u Zenici i Sarajevu, najviše u m. i k. Djeca se u školi samo tako i zovu, ukoliko nisu iz istog dijela grada, pa prezime čak i ne treba biti dvosložno (mene na pr. zvahu *Brózo*). Tako su stvorena mnogobrojna sarajska prezimena na *-o*. I druga prezimena mogu biti usporedna: *Bečâr-Bečárević*, *Sàràć-Sarácëvić*, *Ihtîâr-Ihtîárević* (v. Visoko u Popisu ispitanika).

Kako u malim mjestima s ograničenim brojem prezimena lako dolazi do zamjena, svi se nosioci istog prezimena podijele u obitelji sa zajedničkim nazivom. Ali i u istoj porodici bude ime *ñakâ*, pa onda pomažu nadimci. U Kreševu je to sve provedeno u potpun sustav. Tako je na pr. jedan moj ispitanik potpuno određen četveročlanim nazivom: *Máto* (ime) *Bùlân* (prezime, rod) *Šárac* (porodica) *Ćáto* (osobni nadimak). Nazivi pojedinih rodova bili su također nekad nadimci. Tako se kreševski *Ćõrići* dijele na *Velkàše* (*Vèlkaš*) i *Malkàše* (*Màlkaš*) – očito to bijahu nadimci dvojice braće. Nazivi rodova mogu nastati i ženidbenim ukrštavanjem, na pr. *Štéke-Komšići* (v. *Bõrina* u Popisu ispitanika – oba su prezimena vrlo raširena u ovom kraju).

Žena se zove po muževu imenu; na posvojni pridjev na *-in* dolazi formant *-ica*, uvijek sa sporim na penultimi (§ 61). Tako i (*h*)*aginica* (Bo-M; V-Z), žena agina. Ako *-ica* ne dolazi na posvojni pridjev hipokoristika, onda ostaje prvotni akcent: *Mitrovica* (G-D). Rjeđi je formant *-uša*: *oficiruša* (F-B; žena oficirova), *Kalamùtuša* (F-J) od prezimena *Kàlamūt*. Formant *-uša* nema nikakva nepovoljnog prizvuka.

Etnici se tvore formantima *-jāk*, *-janin* i *-ka*. O osobitim bosanskim formantima *-jak* i *-ka* pisao sam u “Jeziku” 2, 1952/53, str. 54–56. Iznio sam, da ta dva formanta upotrebljavaju m. i k. prema p. *-janin*, *-janka*. To vrijedi i za ovaj teren, a Brabec piše, da je u tuzl. oblasti situacija kakvu sam izložio u “Jeziku” (GTO, 137). Sufiks *-jāk* veže se uz domaće toponime (*Srhināk*, Sr-B; *Zbiláci*, Z-Š; *Kreševlāk*, Pa-T; *Kreševlāk*, Kr-J, K i sl.), uz okolne toponime (*Busovláci*, S-P; Ra-B), uz nazive pojedinih krajeva (*Neretlāk*, F-J; Neretva je najbliži dio Hercegovine), pa i uz apelative (*planináci*, O-K = stanovnici planinskih sela). Sufiks *-janin* veže se uz razne toponime, navest ću samo zanimljivije tvorbe: *Tjěševlanin* (Tj-G, prema *Tjěšilo*, Tj-G; Ko-P; kao *Ššitovlāni*, Ra-B, *Šćitovlāni*, Lu-B), *Òstruzanin*, *Òstruzāni* (Vo-R; prema *Òstruznica*, Vo-R; Os-L), *Tràvlāni* (Sr-B) i *Tràvhāni* (V-S; prema *Tràvnik*, Sr-B). U Fojnici sam našao neštokavski oblik *Cìgan* (F-B). Izoliran je etnik *Luzānac* (Lu-B, T; prema *Lùžine*, Lu-B, T), valjda da se izbjegnu koincidencije s *Lúžanin* (L-S; prema *Lûg*). Formant *-ka* obično dolazi neposredno na osnovu: *Fõjnička* (F-B), *Krěšěvka* (Kr-S), *Visočka* (V-Š, A; prema *Visokõ*), *Hērka* (GP-Š; prema *Héro* = Hercegovac). I ovaj formant može doći i na osnove što ne znače ni toponim ni ime kraja: *kàtolička* (F-B, J; prema *kàtolik*, F-R). Vareš se ne razlikuje od doline Fojnice.

## VI. ZAKLJUČNI DIO

### § 81. Stanovništvo i migracije.

U ovome području ima historijskih rasprava i historijskih podataka više nego za većinu bosanskih krajeva, što je i razumljivo – tu je bilo središte bosanske države (radovi Truhelke, Jirečka, V. Ćorovića i dr.). No nažalost je to razdoblje narodne države najmanje važno za dijalektologiju, tada nije bilo nikakvih velikih pokreta stanovništva. Za tursko doba ima već manje izvora – središta zbivanja postaju polako Sarajevo i Travnik, odnosno fronta prema Hrvatskoj. Tursko je doba značilo u ovom kraju polagano eliminiranje k. stanovništva do Eugenovih ratova, kad se u ovom kraju dogodila najveća promjena, za sastav stanovništva važnija od samog pada Bosne. Otada je započeo proces etničkog formiranja koji je dao današnje stanovništvo. Za cijelo tursko doba (do Eugena i nakon njega) ima manje podataka, i to su uglavnom ljetopisi i dokumenti franjevačkih samostana i provincije Bosne Srebrne (J. Jelenić: Ljetopis franjevačkog samostana u Kreševu, Gl. Zem. muz. BiH, 1917, separat, Sarajevo 1918; E. Fermendžin: Acta Bosnae, Mon. spect. hist. Sl. mer. 23, Zagreb 1892; Ć. Truhelka: Fojnička kronika, Gl. Zem. muz. BiH, 1909; Batinić: Djelovanje franjevacu i t. d.). Osobito je korisno Batinićevo “Djelovanje franjevacu”, budući da je on upotrebljavao i neizdane rukopise i strane i domaće arhive. Osim toga imamo izvrsno djelo Milenka Filipovića “Visočka nahija”, gdje su popisani svi rodovi visočkog kotara sa svime što se o njima zna. Filipoviću su bili stavljeni na raspolaganje i neki turski spisi (na pr. sidžil visočkog kadije za g. 1798/9). Osobito je dobro obrađeno u Filipovića p. stanovništvo, s kojim je uopće najlakše raditi – najbolje čuva predanja i ima u krsnoj slavi vrlo važnu indikaciju za podrijetlo. Ali uza sve se to pojavljuju znatne teškoće – katolici poluikavci u FN sami malo znaju o sebi (djed došao iz Dalmacije, iz Neretve, iz Hercegovine, iz Like, a sve su to krajevi kojima stanovništvo nije istraženo, odnosno u Hercegovini površno istraženo – Dedijer je obradio uglavnom samo istok od Neretve – i nemamo nijednog iscrpnog opisa o govoru ikojega od tih krajeva). Izvještaji apostolskih vizitatora imaju velike praznine i nisu redoviti (Djelovanje, II, 150/1; III, 78/79, 118, 168). Zasad je nemoguće ispuniti te praznine – sutješki, fojnički i kreševski samostanski arhivi upravo se sređuju, sutješki će uskoro biti gotov, ali kreševski je još u potpunom neredu. Visočki zavičajni muzej, gdje ima dosta turskih dokumenata, istom se preselio u novu zgradu. Osim toga valjalo bi proučiti dalmatinske dokumente, bez čega ne može biti ni govora o kakvom ozbiljnijem određivanju ikavaca u BiH, struje su išle u oba pravca (usp. S. Zlatović: Franovci države Presvet. Odkupitelja i hrvatski puk u Dalmaciji, Zagreb, 1888, str. 417. i dalje; SGJO, 98–100). Batinić (Djelovanje) i Filipović

(VN) spominju na mnogim mjestima veća i manja iseljavanja u Dalmaciju u prvim stoljećima turske uprave, a doseljavanja iz Dalmacije od početka XVIII. stoljeća, što se dobro slaže s Cvijićevim etnološkim istraživanjima (BP, 188, 191/2, 180–182). U Imotskome sam se sâm uvjerio, da je baš taj kraj izvanredno važan za stanovništvo u dolini Fojnice, a bilo je remigracija. Kreševske obitelji Buljani, Pušići, Malenice i Divići podrijetlom su od Imotskoga, Čizmići su kraj Imotskog k. i u Kreševu m. i t. d. (v. i Donji Palež u popisu ispitanika). Nastavljajući ovaj rad i proširujući ga do prirodnih granica (visočka, fojnička i vareška nahija) obradit ću problem etnogeneze svega stanovništva oko dolina Fojnice, Trstionice i Stavnje, što će biti lako kad izvori uskoro postanu pristupačni i kad su sad lingvističke činjenice uglavnom poznate.

Za etnogenezu stanovništva u dolini Fojnice i susjednim krajevima s kojima čini prirodnu cjelinu (Kreševo, Sutjeska, Vareš) mora se povijest podijeliti u tri dijela: I. dio do pada Bosne, II. turska vlast do 1700. i III. od 1700. do danas. Takva podjela za druge krajeve ne bi vrijedila, ali ovdje ima dobrih razloga za nju. Prvi je period malo važan – bilo je Vlaha (VN, 211–218) i Sasa u rudarskim mjestima (Vareš i stara rudišta oko Vareša, onda Kreševo, Fojnica, Dusina, Deževica – FSF, 14/15; VN, 219/20), a od južnih Slavena Dubrovčana (FSF, 15; VN, 219), no te činjenice znače više za antropologiju nego za lingvistiku, jer je od svega toga stranog stanovništva u jeziku ostao samo leksički utjecaj, uostalom dosta jak, ali u leksička pitanja ovdje uopće ne ulazim. Važnije bi možda bilo znati da li se staro stanovništvo bilo održalo bar neko vrijeme i nakon doseljenja Slavena, imam neke indicije o supstratnom utjecaju na artikulacionu bazu, samo što taj problem još uopće nije zreo.

Drugo je razdoblje etnogenetski najodlučnije za srpskohrvatsku metanastazičku oblast kako ju je odredio Cvijić (BP, 173/4). Iako dolina Fojnice spada u tu oblast kao i sva Bosna uostalom, u dolini Fojnice sa Sutjeskom i Varešom nije tada bilo nikakve skokovite promjene. Taj je kraj bio najjače katoličko sjedište u BiH i katoličko je stanovništvo tu i nadalje ostalo uza sva bježanja i iseljavanja, samo što je procentualno sve više nazadovalo. To se iz spomenutih izvora vrlo jasno vidi, ali nigdje nema traga o kakvom potpunom iseljenju i smjeni stanovništva. Proces islamizacije tekao je polako i bez većih trzavica, u Visokome brže i potpunije (VN, 256–261), na periferiji (Fojnica, Kreševo, Sutjeska, Vareš) sporije – u Fojnici još 100 godina po padu Bosne gotovo i nije bilo muslimana, pa su ih Turci morali dovesti iz susjedstva odnosno naseljavati veterane (Djelovanje 22, 89; FSF, 15), a u Sutjesci su se 1528. mogla i zvona postaviti, jer u blizini nije bilo muslimana (Djelovanje, II. 23). Islamizacijom se stanovništvo nije mijenjalo – mijenjalo se samo vjera. Pojedinačni pak turski veterani nisu mogli mnogo utjecati, bili su odmah prirodno asimilirani. No promjenâ u sastavu stanovništva bilo je ipak i u ovom



II. razdoblju. U prvom redu tad se počinju naseljavati p. u ovaj kraj. No kako zemlja nije bila opustošena (ratna su razaranja preskočila ovaj kraj i ostavila ga gotovo za cijelo tursko doba u zavjetrini), nije bilo masovnog naseljavanja kao na istoku i zapadu, gdje je što zbog bježanja što zbog pustošenja ostalo dosta zemlje. U nauci još nije riješeno pitanje da li je prije pada Bosne bilo u Bosni slavenskog p. stanovništva. Teško je zato o tome što određeno reći, srpski ili hrvatski stariji historičari navlače činjenice na razne strane. Moći će se odgovoriti tek kad se svi izvori ponovno obrade i kad budu popunjene praznine u dosadašnjim historijskim, etnografskim, dijalektološkim i antropološkim istraživanjima. Mogu samo kao svatko drugi iznijeti svoje mišljenje: u srednjoj Bosni p. vjerojatno nije bilo prije Turaka, ni u dolini Bosne (i Neretve) uopće, a uz Drinu i u ist. Hercegovini nema razloga da ne pretpostavimo njihovo postojanje. No to sad nije važno – prve vijesti o p. u srednjoj Bosni potječu baš neposredno nakon dolaska Turaka (Sutjeska 1465. – VN, 255). Kuripešić nalazi mnoštvo Srba po Bosni i to u stalnom pokretu (Itinerarium, Innsbruck, 1910, str. 34–37; usp. VN, 262). Na Cvijićevoj se karti slijevaju struje s istoka u Bosnu, ali malo ih ovuda prolazi i u ovome se kraju ne završavaju; prema tome se ovdje nije moglo mnogo naseliti, nego ono što je otpalo na etapama. Važnije je mislim bilo pojedinačno dovođenje na begovsku zemlju, o čemu ima dosta podataka, ali ipak se p. nisu u većem broju održali u ovome kraju. Glavni je tome uzrok što su Turci neprestano izvodili p. iz Bosne i naseljavali ih po Slavoniji, Krajini i Dalmaciji, a sami su p. bježali sve do Štajerske (VN, 267/8, 251–253). Broj p. smanjivao se i prelaženjem u katoličanstvo (v. Starine XXXVI, 52, 101; Djelovanje, II, 120), jer su k. bili ovdje u većem broju, a imali su prednost bolje organizacije i što su stalno stanovništvo (u istočnoj i zapadnoj Bosni i u ist. Hercegovini bilo je obratno – tamo su k. prelazili na pravoslavlje iz raznih uzroka). Tako se pravoslavno stanovništvo u prvom razdoblju turske vlasti jako razrijedilo i nije ga moglo mnogo ostati u ovome kraju. Filipović je u VN našao samo tri starinačka p. roda od 372 (v. ovdje, Uvod, Naselja, str. XII), od kojih se samo za jedan zna prvobitno sjedište u ovome kraju – ti bi dakle rodovi mogli biti ostaci p. stanovništva iz prve seobe p. u ovaj kraj. I u susjedstvu između VN i Sarajeva Filipović od 129 p. rodova nalazi samo 3 starinačka (Vogošća i Bioča, 639).

I k. su imali u II. razdoblju neke promjene u strukturi stanovništva. Iako im je broj bio smanjivan ispočetka islamizacijom, a poslije iseljavanjima, osnovna je masa ostajala i nadoknađivala gubitke (k. u ovom kraju imaju vrlo visok prirodni priraštaj). Ali nešto se ipak promijenilo u njihovu sastavu – asimilirali su dio pravoslavaca (većinu su Turci raselili, v. gore), ali važnije je pridolaženje sa strane. “Kako je samostan fojnički postao razvitkom događaja matica svih gotovo župa s lijeve strane rijeke Bosne, tako je i Fojnica postala stjecištem



katolika iz svih ovih krajeva; stoga nalazimo među obiteljima varoša malo starosjedioca, nego nas većina prezimena u varošu sjeća na sve nemal podružne župe” (FSF, 162). Batinić dalje opisuje kako su franjevci dovodili rodbinu iz ugroženijih krajeva i kako su drugi sami bježali pred Turcima u ovaj kraj, gdje su se u k. većini ipak osjećali sigurniji (ibid.). Fojnica i Sutjeska osjetiše taj priliv sa zapada jače od Kreševa i Vareša, koji su dalji i nepristupačniji. No kako nije bilo doseljavanja na prazno i kako su u svakom pojedinom času doseljenici bili manjina i to nepovezana, i sami su doseljenici već u drugom koljenu sudjelovali u asimilaciji novih doseljenika. Zato današnje k. pučanstvo Kreševa, Fojnice, Sutjeske i Vareša možemo smatrati starinačkim, iako je to biološki samo njegova manjina (u VN po Filipovićevu računu 18,8% k. starinaca, VN, 286. No u Filipovićev račun nije ušao samo organski nastavak stanovništva iz II. razdoblja, t. j. plod asimilacione snage starinaca, nego je ubrojano i polukavsko stanovništvo Liješevе i Zagorica, zatim izmiješano stanovništvo podvisočkih sela, što je sve rezultat promjena iz III. razdoblja, v. dalje. Zato moramo uzeti da je u k. stanovništvu koje je nastavak II. razdoblja postotak starinaca osjetno veći. Osim toga nije uračunata rubrika “unutarnjih seljavanja”, otkud također valja dodati stanovit postotak starinaca).

Muslimani u II. razdoblju nisu gotovo uopće imali promjena. Asimilirali su znatan broj neslavenskih veterana, činovnika, obrtnika i sl. (VN, 288: 8,7% m. podrijetlom iz Turske, Arabije, sj. Afrike, Albanije i sl.; v. i Djelovanje, II, 89 – neeuropski tipovi među fojničkim m.), no to za ovaj rad uopće nije važno (Jukić opisuje kako se Osmanlije izvanredno brzo asimiliraju, ZPB, 16). Važnije bi bile m. izbjeglice što se potkraj II. razdoblja slijevahu u Bosnu iz krajeva koje Turci izgubiše. Ali toga je ovamo malo došlo – Turci su imali u Bosni prećih rupa da začepe, nigdje nema spomena o kakvom masovnom naseljavanju u ovaj kraj. Iz drugih krajeva Bosne malo se m. doselilo, Cvijić drži da su bosanski m. jedan od najnepokretljivijih elemenata u metanastazičkoj oblasti (BP, 173/4).

Treće razdoblje (od Velikog rata do danas, t. j. posljednja dva i pol stoljeća) možda nije bilo nigdje u metanastazičkoj oblasti tako odlučno kao u ovome kraju. Ono što su drugi krajevi doživljavali koju stotinu godina prije, zadesi sad ovaj kraj: opustjela zemlja, masa doseljenika odjednom i to doseljenika istog podrijetla i iste fizionimije. Kontinuitet je konačno bio prekinut na prostranim dijelovima ovoga kraja.

Muslimani su doživjeli najmanje promjena. U posljednjih sto godina bila je nešto jača fluktuacija selo-grad (dosta ilustracija u popisu ispitanika; v. i ZPB, 17; VN, 301), što nije važno. Broj muslimana neprestano je varirao, no to nije bilo uzrokovano doseljavanjem i odseljavanjem (odseljavanja je bilo nešto više na početku turske vladavine, kad je valjalo islamizirati Slavoniju,

Madžarsku, pa i Krajinu – za austrijsko doba v. dalje). Muslimane su najviše morili ratni gubici i kuge, o kojima se u Filipovića (VN), Batinića (Djel.) i po spomenutim ljetopisima govori gotovo na svakoj strani, a u Filipovićevim opisima pojedinih sela u većini slučajeva nalazimo pokoje “kužno greblje” (u Kopačima njiva *Krateľ*, VN, 396, a riječ je i danas živa kao apelativ *kràteľ*, Kr-J). Konačno je bilo u prošlom stoljeću i izbjeglica iz Srbije i s hercegovačko-crnogorske granice, što ima odraza i u mome Popisu ispitanika.

Pravoslavni su nakon Eugena definitivno ušli u sastav stanovništva ovoga kraja. Iako od p. iz II. razdoblja nije ostalo gotovo ništa (spomenuta 3 roda), ipak ne mislim da nema nikakva kontinuiteta (VN, 335). Filipović opisuje način kako su se doseljavali p. (bježeći od osvete, tražeći zemlju kao sluga ili nudeći se za kmeta, a onda dovodeći druge za sobom, VN, 293/4, 296–298), ali Filipović ne vidi jedan važan moment: ti su doseljenici sami iz naseljeničkih krajeva (Krajina, Hercegovina), u njih su predanja o prvobitnim istočnijim staništima morala već izbljedjeti bar koliko i u ostataka p. iz II. razdoblja što ih zatekoše na ovome terenu. Ostaci p. u srednjoj Bosni bili su već dugo manjina i izolirani od patrijarhalnog života. Što je onda prirodnije nego da iz gotovo svih (osim 3) kontakta starijeg i novijeg p. stanovništva ostane samo svježja predaja najnovijeg preseljenja? Doseljavanje pravoslavaca potpuno je promijenilo etničku sliku u visočkom bazenu i susjednim dolinama – k. Kreševa i Fojnice bili su odsječeni od k. Sutjeske i Vareša.

Muslimani su u III. razdoblju nazadovali (osobito relativno, u pojedinim vremenskim odsjecima i apsolutno, na pr. pri iseljavanju u Tursku nakon okupacije i aneksije – Cvijić: O iseljavanju, 255), oni se nisu osjetno mijenjali, pravoslavci su naglo narasli, a poslije stagnirali (ili čak relativno nazadovali), ali se također nisu mijenjali (asimilacioni je proces za dobar njihov dio, osobito onih sa zapada, izvršen već prije doseljenja u ovaj kraj, to je izvršeno na međuetapama u Krajini i Sarajevskom polju, VN, 299). Samo je k. stanovništvo izmijenilo svoju fizionomiju. Nazadovanje je doseglo vrhunac u ratovima 1683–1699. kad se iz Bosne iselio veći dio k. (Djelovanje, 176–180). Tad su se k. iz doline Bosne uglavnom iselili, a visočki je samostan propao za Eugenove šetnje kroz dolinu Bosne (ibid. 180). Ostadoše pojedinci, a i njih je uskoro nestalo – posljednji se k. spominju u Visokome 1746. (VN, 335). Pravih građana k. nema u Visokome ni danas. Ali tada počinje velika promjena – iz pograničnih krajeva Dalmacije i Like, često s međuetapama u zap. i jugozapadnoj Bosni i zap. Hercegovini, a i iz same zap. Hercegovine, počinju se slijevati struje ikavskih doseljenika, o čemu se može dobiti slika i iz Uvoda (Naselja; Popis ispitanika). Oni su se slili u FN gdje je već bilo k. starinaca, djelomično i u dio Podvisokoga što gravitira k Sutjesci, iz istog razloga, a u dolinu Bosne nisu mogli, jer su p. već bili tamo. No kad se učvrstiše u pozadini obiju obala,

počeše se pomalo spuštati k rijeci Bosni – danas je već ponovno uspostavljen kontakt između dvaju k. područja. No to nikako ne znači, da su se i k. ponovno vratili u staro stanje. Daleko od toga. Starinci se nisu stopili s doseljenicima, nego su se čak formirale dvije skupine stanovništva, koje su u svom sastavu asimilirale manjinu na svom području. Razlike u govoru iznosio sam u cijeloj ovoj radnji (vidjelo se da doseljenici više nisu ni ikavci ni ijekavci i da govore klasičnim primjerom neprevrela govora), ali razlike su u svemu: poluikavci su svi seljaci (osim Kiseljaka, ali to nije bosanska civilizacija), starinci su građani (uz neka kreševska sela i Tješilo kraj Fojnice), jedni se s drugima nisu još ni psihički saživjeli, civilizaciona je razlika veća nego što je normalno između grada i sela (civilizacija Kreševa, Fojnice i Vareša ne liči ni civilizaciji ostalih bosanskih gradova). Pa i među selima je razlika – dosta je usporediti osebujnu arhitekturu zbijenog Tješila s razbacanim kućama poluikavskih sela, gdje je svaka kuća drukčija.

U brojčane se odnose hotimice nisam htio upuštati. Vidio sam suviše vrlo različitih brojaka. Dosta je ako kažem brojčani poredak u dolini Fojnice za VN (m. p. k.) i FN (k. m.). Važno je još da se postotak k. neprestano penjao u posljednjih 200 godina. No to nije teklo onako kako to prikazuje Cvijić u “Aneksiji” (29, 31, 36), gdje se on tendencioznošću približio beogradskoj i zagrebačkoj publicistici, kojih i ne spominjem. Isto se tako nisam htio upuštati u bogumilsko pitanje – ono je općebosansko i tek se sad bistri, a bilo je toliko zamučeno, da se ni Milenko Filipović, koji je za 1928. objektivnošću zaista na visini, nije mogao osloboditi nekih pristranosti.

Ovaj je paragraf i protiv moje volje ispao predug. Svrha mu je bila pokazati kako se ovdje situacija znatno razlikuje od ostalih dijelova metanastazičke oblasti. Zaključak je sasvim logičan: govor mora biti izuzetno nejedinstven – vremena za kristalizaciju bilo je mnogo manje nego drugdje, a stanovništvo se sastoji od tri vjere, jedne homogene (m.), druge sastavljene od dviju sličnih skupina (p. – v. Naselja u Uvodu, v. § 58), treće od dviju sasvim različitih skupina (k.). Ima u k. i prijelaznih sela, u fojničkoj je rezultanti jači udio doseljenika nego u kreševskoj, to je sve prirodno, ali k. su u ovom kraju ipak dvije etničke formacije.

## § 82. Mjesto među dijalektima

Osnovno je dijalektološko pitanje u Bosni ijekavsko-ikavska granica i odnosi u sadašnjosti i prošlosti. Koliko se može prosuditi, za Bosnu je ta granica najtočnija u Ružičićevu “Izvještaju”, iako ni tamo nije detaljna (Zenica je malo kompliciranija nego na str. 36). Ali kako je ta granica izgledala u prošlosti?

Danas ikavština pomalo gubi na terenu, ali gubi i u dijalektologiji. Prvo se pokazalo, da su ik. iz zap. Srbije noviji doseljenici (Lj. Pavlović, Sokolska nahija, 346, 347), a ne neophodna veza između šumadijsko-voždanskih ekavaca i navodnih nekadašnjih ik. u međurječju Bosne i Drine, za koje S. Pavičić (Hrv. encikl. 3, 129a) i A. Belić tvrde da su postojali, a Belić i da su se iselili u Srbiju i Vojvodinu 14.–16. st. (ŠNE, 739b) – tamo su pak bili potrebni da se objasne ikavizmi. No pokazalo se da se ikavizmi mogu objašnjavati i bez ikavaca (O govorima Banata, 147/8), pa čak da im možemo priznati stanovitu pravilnost, slično kao u ijekavštini. Osim toga sve se više napušta u nauci bezuvjetno vezanje refleksa jata uz druge jezične crte (*št* : *šč* na pr.). Ivšić je to dalekovidno napustio još u DPG. Kako ima ikavaca bez “ikavskih karakteristika” (*št!*) i ijekavaca (i ekavaca u Posavini) s “ikavskim karakteristikama”, dijalektološka karta hrvatskosrpskog jezičnog područja postaje šarenija, ali i točnija. Napuštena je i teza da je ijekavština rezultat ik. i ek. dodira (v. ovdje § 6). Čini se čak, da će uskoro postati osnovno pitanje dokad se jat u kojem kraju održao kao fonem – galipoljski materijal iz disertacije Pavla Ivića koja je u tisku postaviti će to pitanje za mnoge govore (v. i JF XIX, 257).

Ružičić je (Izvještaj) pokazao, da rijeka Bosna u donjem toku nije baš točna ik./ijek. granica. On je išao do granice Žepče-Zenica, samo djelomično do granice Zenica-Visoko. A baš je ispod te zeničko-visočke granice potrebna potpuna revizija ik./ijek. razgraničenja. Govorio sam o navici, da se sve nedosljednosti u refleksu jata objašnjavaju ik. supstratom ili miješanjem s ikavcima. No nije ništa manje ukorijenjena (i ništa manje pogrešna) ni navika, da se na štokavskom području, osobito u Bosni, svi k. i m. smatraju ik. ili bar bivšim ikavcima, a rijeka Bosna ik./ijek. granicom. Bar dio doline rijeke Fojnice ubrajaju već jedno stoljeće u ik. govor. Prvi je mislim bio Jukić (ZPB). On je podijelio Bosnu u tri dijela: 1. *divojka lipo pismu piva*, 2. *djevojka ljepo pjesmu pjeva* i 3. *dievojka liepo piesmu pievá* (ZPB, 14). Fojnička je nahija zapala u one s “lipo piva”, visočka među one s “liepo pieva” (ibid.). Lako je objasniti Jukićevu zabludu: on je iz zapadne Bosne, prije sto godina današnji poluikavci u FN bili su sasvim mladi naseljenici (§ 81), još neprilagođeni, i on je u njima našao već poznat govorni tip, a u VN doseljenih k. nije bilo, pa je zato Jukić rastavio VN od FN. Da je u m. obiju nahija i u k. iz starih naselja FN isti govor, to Jukić nije mogao zapaziti – kakav je kapacitet njegove moći opažanja vidi se iz opozicije *liepo pieva* : *ljepo pjeva* (!). Jukićeva je knjiga dugo bila vrlo autoritativna, u to se doba vrlo malo znalo o susjednoj turskoj pokrajini Bosni, a u ZPB imamo sve: statistiku, fizičku i ekonomsku geografiju, promet, upravnu podjelu, opis života i sl. Nema smisla navoditi sve što se u stručnoj i publicističkoj literaturi pisalo nakon Jukića. Dosta je navesti Strohalov članak u Nast. vj. (Dijalekti u BiH, v. Popis literature), on je u ik. ubacio i visočke m.

i p. iz Podlugova i k. iz Vareša (304), što je zaista odviše. U odnosu ik./ijek. ogledala su se i srpskohrvatska natezanja, u što ne ću da ulazim (ni jednim ni drugima nije odgovaralo, s raznih razloga, postojanje ijekavaca – šćakavaca). U dijalektologiji je pitanje zamrsio Šurmin u DSG. On je jednostavno rekao, da se uz ijek. oblike čuju i ik. (DSG, 189), poslije je naveo gdje se govori samo *i* (ibid.), a to je kao u dolini Fojnice i Varešu (*prid, letila* i sl.), ali nije rekao gdje se govore usporedno ik. i ijek. oblici. Koliko ja znam, u Sarajevu je raspored jata (osim *ně-*) isti kao u dolini Fojnice – Šurmin je morao naći poznate leksičke i morfološke ikavizme, možda je naišao i na kojeg stranca među m. (on svoje informatore nije mnogo ispitivao, ljudi su nepristupačni, a gotovo pol građe sabrao je prisluškivanjem na ulici i čaršiji – 188), nešto je tvrdio i “po čuvenju” (187) – tako je iz nesigurnog materijala izveo svoje zaključke. Reći ću još samo jedno: Brabec je uglavnom točno opisao govor tuzlanske oblasti i našao tamo specifičnu ijekavštinu, u osnovi (a gotovo i u detaljima) identičnu s ijek. u dolini Fojnice i Varešu, on je uvidio da je govor i prije migracija bio ijek., pa iznosi i neke dokaze za to (GTO, 166, 167), ali konačno opće mišljenje o ik. supstratu prevlada i nad činjenicama i nad osobnim uvjerenjem, pa Brabec zaključuje: “Pitanje iekavizacije TO ostaje otvoreno” (GTO, 167).

Vidjeli smo da su svjedočanstva o ik. u ovom kraju nepouzdana od Jukića do danas. Ostaju još dva argumenta u prilog ik. supstrata i naknadne iekavizacije. To su pisani spomenici i toponimi. No ta dva argumenta ne vrijede ovdje gotovo ništa. Katolički su pisci bili gotovo svi iz ik. krajeva, dolina Fojnice i Vareš ne dadoše nijednoga. A najbitnije je, da su franjevci smatrali ik. književnim jezikom – njihova su braća u Slavoniji i Dalmaciji tako pisala i mnogo više knjiga izdavala. Osim toga franjevci su morali pisati za k. cijele Bosne, a to su u golemoj većini ikavci. Navest ću dva primjera kako se pisani govor prilagođavao. U spomenutim “Propovijedima” Kreševljaka Luke Šerkića ima više ik. nego ijek. oblika, iako ih je on pisao ne samo za župljane u Posušju (Hercegovina), nego i za Kreševljake. Ali on bježi od osobina kreševskog govora koliko god može – u Kreševu je, kao u ovom govoru uopće, instr. *i-* dekl. isključivo na *-im* (to nije nova pojava, ova je inovacija suviše raširena, v. § 62), ali Šerkić piše *krvjun, milostju* (LŠ, I, 6). Ili Matija Divković. On je tipičan iekavac ovog tipa (MD, 63–68: *pri-, netko, rieti, mier, priečati, gdi* i sl.), ali izdanja u izdanje ima sve više ikavizama, što se nastavlja i iza njegove smrti, pa *čoviek* postaje *čovik, tielo tilo* i sl. (MD, 61, 62). To je i razumljivo, ne može se na ono doba gledati iz današnjeg stanja – onda je ik. imala prednost pred iekavštinom. To onda vrijedi za sve pisane spomenike: ikavština je u prošlosti imala ugled pisanog jezika, Belić piše da su isprave bosanskih kraljeva i banova pisane ikavski, a vlastele ik. i ijek. (ŠNE, 746b), no iz toga ne izvlači nikakav zaključak. A jedino što to može značiti jest: što je tko bio pismeniji, ugledniji, to

je više ikavizirao svoj govor (ukoliko je bio ijekavac). Zato je izvanredno točna Hammova konstatacija o franjevcima, “koji su u 17. i 18. stoljeću u Slavoniji i Bosni mahom pisali i govorili čistom ikavicom, smatrajući je u neku ruku svojim književnim jezikom” (ŠDP, 57).

Toponima ima ik. i ijek. i s usporednim nazivima. Govori se na pr. *Podàstīne* i *Citòna* (§ 25), no to su poluikavska sela. Valja znati, da je tu na Busovačkoj cesti, onda na granici visočkog i zeničkog kotara (Ružičić, Izvještaj, 36) i na planinskoj bosansko-hercegovačkoj međi ik./ijek. granica; isti su dakle pogranični toponimi poznati i ik. i ijekavcima, a na ijek. području imamo još doseljene ik. i neprestano osmotsko prodiranje ikavaca. Osim toga tu je i pisani utjecaj: matične knjige i sve što su franjevci pisali pisano je ik. i župljani su oponašali svoje “ujake”. To su civilizacioni nazivi, onako kao danas u obratnom pravcu *Rijeka*. Ovaj se čas ne može do samostanskih arhiva, no ne bih se iznenadio da nađem gdje zapisano i \**Tišilo*, iako se govori samo *Tješilo*, jer je selo očito i nesumnjivo starinačko. Isto tako nikad nisam čuo \**Liševa* – tamo je poluik. doseljenika malo, pa i oni govore Liševa. To izričito tvrdi i Filipović (VN, 469).

Najvažniji je ipak sam tip ijekavštine u dolini Fojnice. Uložio sam mnogo truda kako bih ga što detaljnije i preciznije opisao (§ 6–9). Ako pretpostavimo da je ovdje nekad bio ik. govor, onda se odmah postavlja nekoliko nerješivih problema u tipu jata i u etnogenezi.

Zašto spajanjem supstratnog *ī* i doseljeničkog *ijē* (kako i danas govori ijek. istok) ne bi nastalo *īē*. Tako se danas događa u ik. krajevima pri suvremenom ikaviziranju (§ 6). Ovdje pak imamo u velikoj većini dvosložni refleksi, i to osebujan: *iē* (§ 6). Zašto hiperjekavizama ima samo u k. poluikavaca, za koje je poznato da ih prije g. 1700. nije ovdje bilo? Kako da ih u k. starinaca i u m. nema? (Hiperjekavizmi se uvijek pojavljuju pri mehaničkom miješanju – nema ih samo kod civilizacionog ikaviziranja, a ovdje ne možemo pretpostaviti da je škola i propovjedaonica izvršila ikavizaciju, kad je ikavica bila jezik civilizacije.) Kako su p. doseljenici izvršili ikavizaciju, kad ih u Fojnici i Kreševu nikad nije bilo? Kako su p. koji govore *ne-* (§ 9) nametnuli ikavcima *ñe-*? (Ovo je vrlo umjesno pitanje postavio i Brabec, GTO, 166.) Trebalo bi dakle pretpostaviti svjesnu restituciju jata, što je dakako besmislica. Vidjeli smo, da se p. pojavljuju u većem broju tek iza g. 1700. (§ 81), a proces *ir > ěr* mnogo je stariji (§ 8). S druge strane *ir > ěr* ne možemo zamisliti u ik. govoru, to bi bilo *ir > ir*, dakle ništa.

U ovome govoru ima kategorija gdje je ik. refleksi redovan. To su svi slučajevi gdje je *i* u knjiž. jeziku + *pri-*, *prid*, *priko* (§ 7). Ako ne tvrdimo zbog “vidio” i “sijati” da ijekavština u cjelini ima ik. supstrat, onda nemamo prava



da to tvrdimo ni zbog *pri-* i sl. za ovaj kraj. Tu je zamjena u jasno ograničenoj kategoriji, dakle pravilna za sustav, a to se ne postiže mehaničkom mješavinom. Inače moramo pretpostaviti ik. čak na Kosmetu (v. *prid-*, *pred-* u Elezovićevu rječniku). Drugo je pitanje kako je došlo do *pri-* (*prid*, *priko*) na golemim ijek. i ek. područjima u trokutu Banat-dolina Fojnice-Kosmet. To je zadatak za cijelu našu dijalektologiju – u svakom mi se slučaju ne čini dovoljan utjecaj prijedloga i prefiksa *pri/pri-*.

I ekavizmi su u ovom govoru kakvi se pojavljuju i u drugim ijek. i ik. krajevima (§ 9). Nemam još dosta materijala (uz dolinu Fojnice treba obraditi i kreševski, sutješki i vareški kraj) da bih proveo onakvu analizu kakvu je Ružičić proveo za reflekske jata u jeziku Zoranićevu (JF, IX, 43–72; pouzdana metoda, ali mislim da zaključci nisu valjani, samo to ovdje nije važno), ali ipak i ekavizmi individualiziraju zamjenu jata u ovom govoru (čak i kad ekavizam *dedo* = djed svedemo na turcizam *dedo*, *dede* = starac, derviš, djed; v. ARj).

Konačno možemo postaviti i ovakvu jednadžbu odnosa k. i m. u dolini Fojnice: starinaca ima k. i m. – ijekavaca ima k. i m.; doseljenika ima samo k. – poluijekaviziranih bivših ikavaca ima također samo k. (pod doseljenicima mislim samo na smjenu stanovništva, ne na individualno podrijetlo). Ova jednadžba daje nesumnjiv rezultat. I budući da je ovaj govor, kao i govor tuzlanske oblasti, ijek. i to sa svojom vlastitom zamjenom jata, i budući da je on tu iz vremena prije migracija, mora mu se na karti ijek. govora naći posebno mjesto. I to baš ono koje i danas zauzima: međurječje Bosne i Drine + dolina Fojnice.

Već sam rekao, da zamjenu jata ne smatram ni jedinom, a ni najvažnijom determinantom za lokaciju jednog govora. Najvažnija crta za lokaciju ovog govora jest refleks *zgj*, *skj* (odnosno *zg* i *sk* + prednji vokal). U dolini Fojnice, Kreševu, Sutjesci i Varešu imamo samo *žž* i *šć* i to ovaj govor nesumnjivo uklapa u staro t. zv. zapadnoštokavsko narječje, t. j. šćakavsko (v. § 42, 43). Govor tuzlanske oblasti danas više nije čisto šćakavski, no Brapčev materijal lijepo pokazuje, kako je tekao proces “štakavizacije” (GTO, 31, 32). To možemo shvatiti s obzirom da je tuzlanska oblast otvorenija prema istoku nego dolina Fojnice. Radi se dakle o velikom kompleksu (međurječje Bosne i Drine + dolina Fojnice) s dvjema osnovnim značajkama: ijekavizam i šćakavizam. Po njima ovaj govor može ući u našu dijalektologiju kao “ijekavskošćakavski”, što mu je najadekvatniji naziv. Čitav bi se problem mogao ovako izraziti: dolina Fojnice ne spada u zap. nego u ist. Bosnu, ali istočna Bosna spada u zapadnu štokavštinu. Domaći ljudi to dobro osjećaju: Strukić je prije 57 god. pisao, da je kreševski govor kao govor na istočnoj strani Bosne (Crtice, 29).

U ijekavskošćakavskom kompleksu smeta samo govor M. Divkovića. Đorđević tvrdi, da je Divković izgovarao *št* (MD, 86). Nije mi još sasvim jasno o čemu se radi, trebat će preispitati Divkovićev jezik, u Đorđevića je premalo primjera za *sk* (samo *-ište, išt-*), ali mislim, da je u pitanju samo grafija (nemoguće je, da je Divković izgovarao *navještuje* < stj!). Kako zajedno sa svojom suprugom spremam potpunu bibliografiju svih knjiga tiskanih bosančicom i imam kompletne popise i opise fondova iz sutješkog i fojničkog samostana, uskoro ću se dati na taj posao.

Važno je pitanje i odnos prema čakavštini. Mislim, da se uopće precjenjuje utjecaj čakavštine na šćakavske štokavske govore, no to se ne odnosi samo na ovaj govor. Baš doline Fojnice ticalo bi se samo  $l > \underline{l}$  i  $m > \underline{m}$  (§ 20, 21, 22, 24). Činjenica jest, da su čakavski procesi identični, iako s drugim rezultatom, što nije odlučno – dosta je da se ovdje  $m > \underline{m}$  javlja u istim položajima kada u čakavaca  $m > n$ . No ipak nema dokaza da je to čakavizam – tko hoće da to dokaže, mora prije dokazati dvoje: 1. da su čakavci bili u izravnom dodiru s ijekavcima-šćakavcima, što bi eventualno moglo biti samo u dalekoj prošlosti, i 2. da su čakavci već onda imali  $l > j$  i  $m > n$ , a u čakavskoj dijalektološkoj literaturi nigdje nisam našao, da su to stare pojave. Protiv čakavskog utjecaja govore još dvije činjenice: u samom ovom govoru imamo osim  $\underline{m}$  još dva labiodentalna glasa (okluzivi  $\underline{p}$  i  $\underline{w}$ , § 29) i uz  $\underline{l}$  imamo i  $\underline{j}$ , a odnos  $\underline{l} : \underline{l}$  adekvatan je odnosu  $\underline{n} : \underline{j}$ . U čakavštini nema paralela. Ako uostalom i prihvatimo čakavski utjecaj, onda se može govoriti samo posredno, preko jugozap. Bosne i zap. Hercegovine, i to samo o poticaju jednom autohtonom procesu. Drugo je pak pitanje refleks  $j$  za staro  $\underline{d}$  (*meja, mlaji*, § 34). Kako tu imamo leksičku, a ne fonetsku pojavu, jedino bih tu bio spreman priznati čakavski utjecaj, kao što je to učinio još Ivšić u DPG, 13, 14. Taj je  $j$  uopće velika glavobolja naše dijalektologije.

Danas je uopće nastupila reakcija na pretjerano operiranje migracijama, i sve se više pokazuje, da današnji govori na vrlo velikom prostoru predstavljaju ustvari u svom pretežnom dijelu kontinuiranu predmigracionog stanja. Hammov rad ŠDP i rad Pavla Ivića o problemima historijske dijalektologije, koji sam imao u rukopisu (upravo u tisku za JF – o srbijanskim i vojvođanskim govorima), značit će stanovitu prekretnicu u tom pravcu. Mislim, da je Ivšićev DPG implicitni začetnik te ideje – pažljivom se analizom moraju iz te riznice svih mogućih podataka izvući samo zaključci o pretežno kontinuiranom razvitku naših govora; migracijama dakle preostaju samo nagle potpune smjene stanovništva, a takvih je manje nego što se činilo. Mislim, da sam pokazao kako je i govor u dolini Fojnice kontinuirana predmigracionog stanja (ako izuzmemo k. poluikavce i p., koji su oboji tek oko dva stoljeća na ovome terenu, a i oni su već znatno prilagođeni).

Ostaje još da se odredi odnos doline Fojnice prema neposrednim susjedima. Kreševski, sutješki i vareški kraj imaju isti govor – to se vidi iz cijelog ovog rada. Ali ako odemo izvan kruga koji sam opisao u Uvodu, stojimo pred zasad nerješivim zadatkom. Najlakše je sa sjeverom – između Vareša i granice tuzlanske oblasti imamo samo uzak pojas (olovski kraj), a kako je tuzlanska oblast ovome kraju najsirođa od svih govora, možemo pretpostaviti da se taj pojas ne odvaja od njih. Ali ostale su tri strane praznina. Zenički je k. govor govor moga djetinjstva i poznajem ga vrlo dobro, ali nisam siguran za zenički m. govor, a da o nahiji zeničkoj i ne govorim. Šurminov je DSG zastario, nepotpun i nesiguran, sam imam premalo bilježaka, a premalo sam živio u Sarajevu, da bih se u sebe mogao pouzdati. Zapadna je Bosna vakuum – Ružičić je u GOIG hvatao samo glavne fonetske i morfološke indikatore, a za akcent je obradio samo mjesto naglaska. Radovi M. Pavlovića (v. Popis lit.) još su fragmentarniji – iz njih se vide stanovita fonetska, leksička i morfološka podudaranja s dolinom Fojnice (Glasnik SAN III-2, 277 ograja, ekavizmi; *ibid.* V-2, 325 *ž*’, *š*’ i sl.). Osim toga Pavlović ne daje primjere, ne zna se na pr. da li se zapadnobosanski ekavizmi poklapaju s onima iz § 9. Malo je jasnija situacija samo u Ružičićevu radu NBG o govoru Tešnja i Maglaja – osim jednog neobičnog refleksa jata ostalo se poklapa s dolinom Fojnice i tuzl. oblasti, ali zbog fragmentarnosti rada ne vidi se, kako stoji s dužinama ispred sonanata, što je za dolinu Fojnice veoma važno.

Ima konačno još jedan problem. U Bosni valja biti izvanredno oprezan. Postoji nešto što bi se moglo nazvati bosanskom κοινὴ, čemu seljaci postepeno prilagođuju svoj govor (podražavanje književnomu jeziku tek je drugi stupanj). Treba dakle klasificirati što je lokalna osobina, a što općebosanska specifičnost razgovornog jezika (Umgangssprache). Tu može biti i ostataka starijeg stanja toga bosanskog varošskog žargona. Uzet ću za primjer jednu hipotezu: poznato je još od Vuka sarajevsko *ž*, *š* = *ž*, *š* (v. ovdje, § 40, 41; točnije *ž*’, *š*’). Gore smo vidjeli, da osim podataka iz § 40, 41 imamo i od M. Pavlovića signalizaciju za istu tu pojavu, koja se u dolini Fojnice javlja u čudnovatim okolnostima. Uzmimo pak sad staru Šunjićevu knjigu, koja je vrlo pametna i ima mnoštvo izvrsnih opažanja: “Turcas ex Asia, dum in Bosnia illyrice loqui addiscunt, ex hoc sono omnes dignoscunt, e. g. život, loco nostri život, *vita*. Iidem proferunt cum Armenis *šala*, loco *šala*, jocus” (De ratione, 65).

Osobine govora u dolini Fojnice sažete su u rekapitulacionim paragrafima 16, 17, 52, 59, 74. Zasad je još nemoguće postaviti izoglose prema drugim govorima, jer su nepoznati, jasno je samo da je ijekavskoćakavski govor jedinstven (tuzl. oblast, Vareš, dolina Fojnice – osim stjecanja mnogobrojnih šire rasprostranjenih izoglosa ima i pojavâ, koje ga potpuno individualiziraju prema svim govorima; najvažnija je neduženje pred sonantskom skupinom,

§ 56, a rekao bih i da je složeni historijski imperativ također stara pojava – drugdje se ne pojavljuje, a ijekavskošćakavski govor obuhvaća cio, iako su mu danas dijelovi nepovezani; v. § 76, 79). Samo bih još jednu konstataciju iznio. Koliko se dosad može vidjeti, izoglose teku pravcem sjever-jug, granice pojava brojnije su na istoku i zapadu. Stanovit broj pojavâ povezuje Posavinu, ijekavskošćakavski govor i Dubrovnik (najvažniji mi se čine refleksi *vũčemò*, *vũčenò*, *Īvinà*, koji moraju biti stari, kad su na takav način rašireni: okomito na konfiguracione pravce balkanskog tla). Raspored ovih izoglosa razumljiv je iz dva fakta: s njima usporedno teče granica štokavskog istoka i zapada, a istočno i zapadno od njih imamo područja većih migracija – u našem II. razdoblju (§ 81) kad je drugdje bio najveći nered, ovdje je bio relativan mir. U ovom su radu često doduše signalizirana i pojedinačna podudaranja s govorima istočno i zapadno od doline Fojnice (osobito GOIG i APIG), ali radilo se o novijim pojavama, obično o naslagama na površini. S Pljevljima je ipak veća srodnost (*otéšē*, *jednóga*).

## Napomena

Karakter ovog rada odredio je teren i sam govor. Od djetinjstva mi je ovaj kraj susjedstvo – i za zeničke i za sarajevske godine moje mladosti. Obišao sam ga cijela još u djetinjstvu, u Visokome sam živio godinu dana. Uvijek sam želio opisati ovaj govor s kojim je sva Bosna na čudu i kojemu se sva Bosna ruga (osobito se rugaju Varešacima). Kreševski akcent, najizrazitiji predstavnik govora, bio je za mene nešto starobosansko, kulinbansko, iako smiješno ostalim Bosancima. (“Sunt quidam etiam ex Illyriis Bosniae, nominatim Kreševienses, et Posavani, qui Italos, aliosque Europeos hac in monotonia sequuntur, ut non retrahunt *gravem* ex longa silaba ad praepositiones, quare dicunt: nesp’avâm, nedr’imâm, proh’odâm; loco néspâvâm, próhôdâm: sed hi a caeteris vel pueris risu exploduntur” – De ratione, 42; Šunjićev je sistem znakova za akcente precizan).

Na terenu sam se ipak osjetio u praznome, iako sam 1955. i 1956. četiri puta išao tamo. Bosna brzo mijenja svoje lice. Rijetka su u dolini Fojnice mjesta gdje se domaći govor čuje na površini (Fojnica, Tješilo, većina m. sela). Valjalo je hvatati starce, za mene je bila svaka smrt udarac. Osim toga u Bosni je teže raditi nego igdje drugdje – iako sam imao neocjenjivu pomoć visočkog komiteta SKJ, svih franjevac i mnogih uglednih m. građana visočkih, ipak je bilo svakojakih poteškoća. Pa onda strahovita izmiješanost današnjeg stanovništva (dva susjeda m. iz istog sela, istih godina, u istom razgovoru: *nè pantīm, žǎñěmo, dēdina*, Gk-B, *ne pǎntīm, žěñěmo, dēdina*, Gk-K). Morao sam pažljivo tražiti objekte – često su pak bili bolji oni za koje to ne bih očekivao. Konačni je rezultat, da ovoj radnji ne bih mogao dati uobičajeni naslov “Današnji ...” – u mene je za većinu mjesta govor generacije na odlasku. Pa i taj je pun dubleta – 200 godina je premalo za kristalizaciju, drugi su govori sretniji, njihov se kotao smirio, kad je ovaj tek počeo kuhati. Mogao sam doduše uzeti Kreševo ili Vareš, tu bi zadatak bio mnogo lakši. Ali u tome bi mi se slučaju dogodilo, da u dolini Fojnice malo ostane kad ona dođe na red, a dolina je ipak glavna arterija i kako bi se poslije Vareš i Kreševo povezali za sintezu. Zato je valjalo sakupiti što više materijala, jer masa odlučuje. Bez mnogo rada i podataka nema ništa, tko radi govor koji mu nije materinski, mora sve čuti i zapisati, ništa ne može *znati*. Drugim riječima, ovo je pionirski posao. Nema sinteze bez konkretnih elemenata za nju. Potrebno je dakle još nekoliko ovakvih radova. I to s rječnikom, kompletnom poviješću, sintaksom i tvorbom, ma koliko glomazni bili. A u prvome redu da se obradi Kreševo i Vareš.

## VII. TEKSTOVI

Bio turski cār i Lèn'zer-krâļ. Ęlem Lèn'zer-krâļ òtišō ù cřkvu i ìgrō s cùrama pre cřkvōm u Arnàutov'ćima. I vřd'la ga krâļ'ca na durbîn gđe ìgrā i pòslala klúće cāru òd grāda. Cār izvisio svōj bajrāk. Pòbjegō s vōjskōm krâļ ùs poļe i pròklō da ne rodī. Pròšō prikò Vratnicē pa se zòvė Vràtnica. Dòšō u Sàrāj'vo nà Vratnīk.

Šácir Sírćo, 1873, Visokō.

Bio je krâļ na grādu. A sùltān Mėhmed Fātīh dòšō s vōjskōm ù Caricu. A Lèn'zer-krâļ òtišō na Pòdove, a krâļica ga ùgledala na durbîn, a òn ìgrō s cùrama. I òndāk je pòslala klúće òd grāda sùltān-Mėhmedu ù Caricu. Zaiskala trídost prātiōcā vojnikā da je prātė nézinōm òcu i pridala grād. I òndāk je cār òtišō nà grād i tòpovi zàpucali. Òn kad je cútio ùzō dòlamu i zādīo u žėpove i pòcō bižat nis Pòdove. I pròkliñō Pòdove: Pòdovi, Pòdovi, nīkad žitom ne ròdili, rážali kúkoļom i úrodom.

Šácira Pėñić, 1888, Visokō.

Àšikovō jėdan mòmak i djėvōjka. Òndāk òn je nù pītō:

- Gđī ti je mǎti?
- Ęno je prāvī od mřtva žīvo.
- Dđī ti je bábo?
- Őtišō kúci donjjet mřer.
- Dđī ti je brāt?
- Őtišō pròsto òćima dòniet.

Rėkō òn drūgu, ònī mòmak: "Hādemo, vřdīš, da je budàlasta." Òndāk se ònī òpėt povrātī: "Hādemo se vrātīt – kārė – nèk nam rastumáci, štō nam je rėkla." Òndāk òni nù izvícū òpėt:

— Žėnskā glāvo, rastumáci nam štō te pītāsmo zà matēr?

Òna kážė:

- Od mřtva žīvo prāvī, ònijėh křpā sàberė i nāšijė dđjėtu dimije.
- Za òca štō smo te pītali?
- Nīsmo imali mlīva i òtac òtišō ù mlin i dònio mlīva i skūhali māndru i èto mřer ù kući.
- A zà brata?
- Kúpīo mi mėtlu i jā pomėla kúcu i sōbu i bñnīšće pėsinavō izbácila i èto pròsto òćima.

Hajrīja Hřñić, 1905, Rājćici.



### SeĽak i kadija

Ĭmō rāspravu kō toga kadijē seĽak i kovāč pa dōnijēli pēškeš da osūdī. Kovāč dōnīo sikiru, a seĽak dōtjerō junicu. Kāžē kovāč: “Osiēci ko sikirōm”. A òn mu rēkō: “Pōsrala je krāva dr̥žalicu, pa ne mōgu zēt.”

Józo Kovāčević, 1871, Krēševo.

Bīo òtac cār i ìmō trī sīna, a bīo cōrav. Jēdan je sīn bīo mālō lūckast, a dvā su bīla pamētna. A ònda mu dōšō ònāi stārīij da ga upītā. Ōnī cār ūzēo nōž i bācio i òvāi òdmā' pōbjegō s vrātīijū. Ĭ drugī pāmētnī dōšō da mu kāžē šta mu trēbā ljēk, a cār opēt bācio nōž. Ōndā je dōšō trēcī, lūckastī što je, ali òvāi niije tīo pōbjec i nōž mu se zādīo ū tiēlo. Ĭ nēga je zóvnō da mu kāžē, što mu trēbā. Da imā jēdan grād i u grādu vīla i dvīje vōde, jēdna žīvā i jēdna mītvā, i da donēsē tē žīvē vodē, da se òn ūmījē i da će prōgledat. Ōn je òndā kázō brātji i òni su se oprēmili i obúkli. Ōni su ūzēli nāiĵbolē kōne, ali ònī je lūckastī imao jednōga kōna r̥žava ali krīlata. Ĭ òn je pūno pīra nīā dōšō i nāšō je vīlu gdje spāvā i polūbio je. Ōnda je zāgrabio vodē žīvē i dōnīo. Vrātio se kūci i òtac mu je se ūmio i prōgledō. Drūgā brātja niēsu mōgli dōc tāmō. Nākon dēvēt mjesēcī òna je porúčila da dōjē ònī lūckastī brāt, a òni su polētili svā trī. Kad je bīlo blīzu grāda, òna je prostřla cílime po tīima. Ōni su išli òkolo sa strānē, a òn je išao srēdinōm, kud je prōstrto. Ĭ òn se ožēnio s rōme i òstao u grādu.

Máto BūĽan, Šārac, “Cáto”, 1887, Krēševo.

Bīla jē<sup>d</sup>na djēvōjka pa cúvala krāvu nad jē<sup>d</sup>nōi jāmi. Jēdan cōjēk nānišō i rēkō: “Cījā krāva pādne, stvōriće mu se ū mamu!” Ĭ nōjzi pāla. Ōndā joj tāta dovēdē māciu. Mācia je bīla zlōčasta i dála joj dōsta vūnē da plētē. Ĭ òna je plēla nā tōi jāmi i vūna joj je pāla, a òna je plākala. Ĭ tā nēzina krāva māma je progovorila i pítala je zāšto plācē. Ōndā je òna nōjzi rēkla, a krāva māma je rēkla da će òna cúvat drūgē krāve, a òna da Ĭdē pō vunu i pō igle. Cūra òtišla ū jamu. Ū jami je bīla jēdna bāba sáma. Ōna nū pítala:

— Bāko, dà li su dōli Ĭkakve Ĭgle i vuna pāle?

Rēknē bāka da jēst. Ĭ da prēstavī cōrbu i mētnē sāmō jē<sup>d</sup>no zřno grā'a i zā pola sāta da promīēšā. Tā je cōrba bīla gūsta kad je promīēšala zā pola sāta. Ka je òna pōšla kūci, òndā nōjzi bāba dála zvījēzdu na čēlo i dála joj uglēdalo. Rēkla joj dà se ne ogledājē dok nē dōžē do krāvā. Ka je dōšla dō krāvā, vīd'la je zvījēzdu i svā je bīla rādosna. Ĭzišla je nēzina māčēa prē<sup>d</sup>nū i mācia je upítala, štā joj je na pčēlu i cūra je nōjzi svē oprícala òtkud joj je zvījēzda. Ĭ òndā nēzina mācia pōšaljē svōju cūru da čūvā krāve u jāmē. Ĭ rēkla joj je, ako joj nē padnē vūna, da sáma bācī. Ĭ vūna joj nie pāla nego je bācila. Ĭ òndā niije plākala, nego se prāvila i krāva je progovorila i pítala je zāšto plācē. Ōna je krāvi rēkla, da joj

je vūna pāla ù jamu. Krāva je røkla:

— A štā me brìga!

Òndā je òna òtišla sáma u jāmu pòd vūnu. Dòle je bàba sáma bíla i pítala je bàbē dà li je pāla vūna i ìgle. Bàba je røkla da jèst. I røkla je da stāvī sāmo jèdno zŕnce pšènicē u còrbu, ali òna je mlògo stāvila. Òndā kad je zā pola sāta promiēsala, sāmo je jèdno zŕno po còrbi bílo. I kād je pòšla kùci, bàba joj je dála gūtu na pčelo i uglèdalo da se ne ògledā dok nè dōjē do krāvā. I kād je dòšla dò krāvā, òndā je se ògledāla i zavrišcala. I nēzina māmā je izišla prè nū dà vidī je li ù nē zviézda na pčelu i māti joj je vid’la na pčelu tū gūtu. Tā je mācia røkla svòjoj pāstòrki da će krāvu zāklat. Pāstòrka je òtišla ù štalu kòt kravē. Krāva je røkla da nè jedē nēzina mēsa i da sāmo pòkupī kòsti nēzine pa da zakòpā u cvjètnāk. I òna òtišla is klàn’cē.

A za pār dánā krāļ je išō na teperìc da bìerā cūre. Krāļ je bírō cūre, a tā nēzina mācia sprémila svòju na teperìc i pāstòrki je stāvila grā’a i pšèn’cē da istrìebī. Ali òna je plākala i dòšli su gòlubovi i røkli da se òna ìžē òbūc pa da ìžē na dèrnek dok òni prìtriēbē. Òna je òtišla u cvjètnāk i iskòpala je tē kòsti, a ot kòstiū svē su bìle zlātne ‘àline. I òna je se obúkla i òtišla je na teperìc, a krāļ e biérō na teperìcu cūre. Krāļ e nū prònašō i nū je ìzabrō i je røkō dà ce se s nóme ženit. Òna je se bòjala ot svòjē mācejē i trčala je kùci i izgùb’la je pāpuću i mācia je dòznala za tē nēzine ‘àline i da se ùdājē za krāļa. Kā su svàtovi dòšli, mācia je pāstòrku sàkrila na tàvan pòt koš, a svòju je cūru obúkla da ìžē za krāļa. Ali kās su svàtovi pòšli, òrōz je zàpjevō:

— Gūta òde, a zviézda òstade!

I drùgā je krāva røkla:

— Òde gūta, òsta zviézda!

Mācia je ùzēla prūt i gònila oròza da nè pjevā. Ali zviézda je na tàvanu plākala zàtō što je bila sjeròta. Svàtovi su se povrát’li pa su òtišli na tàvan pa su našli zviézdū i kās pòšli, òrōz je zàpjevō:

— Òsta gūta, òde zviézda.

Ćíca Míca i gòtova príca.

\* \* \*

Bíla jè<sup>d</sup>na sjeròta, níjē ìmala māmē, a tātā joj se ožènio, ìmala je māciū zlòčāstu. Tātā nè ništa mògō mācejī. Òndā je cūra òtišla u nājam i pòšla je krozá šumu i dòšla u jè<sup>d</sup>nu kùcu, a vrāta bíla òtvorena. To je bíla kùca od jè<sup>d</sup>nōg lòvca. Òna je slúzila i svākī dán ‘rānila cúke i kòkoše. Òndā lòvac nū odvèdē ù sobu i rèknē:

— Túde su trí sànduka, mòrēš kòì òčēs uzēt za plācu.

Òna je nēga žāl’la pa je ùzēla nājlākšī. Ka je dòšla kùci, a ònō u sànduku

zlātne ‘aľine. Őndā māčea pōšalē svōju sc̄er i òna dōjē u lōvca. Ali nīe bīla dōbra cúkama i kokóšma i ò<sup>d</sup>mā je pr̄vī dān jēnōm cúki nōgu prēbila. Őndā se lōvac rāzľūtī i odvėdē je ũ onū sōbu. Ali òna ga nīje žāľla i ũzēla je nājtēžī sànduk. Mīs’la je, da je sāmō zlāto. Mācia ju je cėkala i òne su u prītkući otvōr’le. Is sànduka izājū dvī gúje i òne níā ũjedū.

Ćīca Mīca i gōtova prīca.

Bīla jē<sup>d</sup>na sjerōta, nīe ĩmala svōjē māmē, ĩmala je māciū i bīla joĳ je mācia zlōčasta. ĩmala je tātu, a tāta joĳ nīe ništa smīo māčei. I tā je mācia pōšalē ũ mlin, a ko gōd dōžē ũ tī mlin, žāvō ga rāstrgā. Ali òna nīje ĩmala svōju māmū, pa je ĩšla plācūci ũ tī mlin i pōvela je cúku i òroza i māčku. Mācia joĳ je dála jėdan komādić kokurúzē. Bīo je ākšam, i òna je òtišla ũ tī mlin. Nīkog žīva nīje bīlo, i sjėdila je u mrāku i plākala je. Bīo je ākšam. Ali je nēšto zaklepėtalo po tavanu. Őna je se bailisala, nīe znāla ni d’ē je. I dōšla je sēbi, āli joĳ je jėdna žėnskā dōšla i šīpkū joĳ dála i rėkla joĳ je da pōviš kũcē ũdrē tōm šīpkōm na krīž. I kā<sup>t</sup> su pr̄vī orōzi zāpjevali, tē je žėnskē nēstalo, i tā je sjerōta pōšla kũci žīva, i māčka, i cúko, i òrōz. A mācii je tākō bīlo žālosno, ali òtac je se òbradovō svōjōĳ sc̄erki. Kad je dōšla kũci, ũdarila je pōviš kũcē na krīž tōm šīpkōm. I otvōrio je se grėb i svā je se òna stvōrila u zlātñom odiėlu, ali tākō je nízinōĳ māčei bīlo krīvo i òna svōju sc̄erku ĩstō pōšalē ũ tī mlin. Mācia nōĳzi pōšalē kolāca da jėdē. I òna je dōšla ũ tī mlin i dovėla cúku i māčku i orōza, a strāšno je bīla tvrdā i bīo je cúko glādan i māčka i òrōz, òna je sāma jėla i nīe nīkom tjėla dāt. Kad je bīo ākšam, bīla je sāma u mrāku, nēšto je po tavanu zaklepėtalo, ali òna se nīje ništa bōjala. Dōšō žāvō pa je rāstrgō. ĩžē māčka kũci i òrōz i cúko túžni. Nėzina je māmā izlėtila, mīs’la je da ĩžē nízina sc̄er, ali svē joĳ je se vrāt’lo, što je bīla pākōsna i zātō je žāvō rāstrgō nízinu kćerku, a sjerōtica je òstala.

\* \* \*

ĩšla je lisica krozā šumu i sũsreo je jāvavac. I òn je ũpītā: “D’e ĩžēš”, a òna je rėkla: “Krozā šumu.” Őn je nōĳzi pītō da ĩžū zāje<sup>d</sup>no. Dōšli dō plota. Lōvac je stāvio žīce dī se pātājē žīvōtiña. Jāvavac je priskōcio prīko plota, a lisica je tjėla da bũdē múdra pa da se provũcē krōs plōt i ũpatila je se ũ žīcu. Ali je múdra bīla pa je jāvavca zamōľla:

— Kāži mi, Jāzo, kōjū pōmōc da se spāsīm!

A Jāzo je rėkō da se nāpravī da je krėpala, pa kad lōvac dōžē, da pōbjegnē. Kad je lōvac dōšō, mīslio je da je lis’ca krėpala pa je izvadio lis’cu ĩ žīcē i pũstio je krāj sebe, a lis’ca je bīla múdra pa mu je pōbjegla, a nīje nī vidio. Vīdio je jāvavca, ali mu nīje ništa smjēo, jer cē mu lėtīt zā noge i jer mōrē da ga ò<sup>d</sup>mā ũmrtvī.

Al òpēt su se lisica i jàzavac skùpa sàstali i òpēt su nànišli kra jènē ògradē. A b́ila su u ògradi gvòžđa. Ńisu mògli priskòcit ńije<sup>d</sup>no priko ògradē. Lis'ca je jàzavca nagovárala i nagnála ga da se provúce ispod ògradē, a jàzavac je se provùkò i ùpatio je se u gvòžđa (sic!). I zamòlio je lis'cu jàzavac:

— L'io bóna, káži mi kòjū pòmòc, i jà sam tēbi kázò!

A Líja je nēmu rēkla:

— Bòme né ću!

A jàzavac je rēkò:

— Àjde, Líjo, da se pòlúbimo!

A lisica je dòšla da se pòlúbí, a jàzavac je ùfatí zà vrát, držò je dok je lòvac dòšò. Kad je lòvac dòšò, jàzavca pùstio ù šumu, a líju ùbio.

Milka Vùćić, 1939, Krížići.

### NEKOLIKO FRAGMENTATA

Dijēte nēšto obòlilo. Pítā Cigānka: “Što ga zòvēte dvāmā imenòv'ma? Obèrite jènno!” I ḿi òbrālì, a òmmā dijēte òzdravilo.

Ánto Márković, Podàstīne, 1866.

B́ile, kážū, krčāline. I tū su lúdi pòcēli da živū i da křčē i pòstala sāmā gròmila kāmēna, kāmāre na kāmāre. I tákò se zàzvò Gròmīlāk.

Máre Prāvdić, r. Milícević, Gròmīlāk, 1902.

Cipele mi klāpajū – còrape mi spàdajū – klònula mi snága – pò brđu letéćí – mitròlěz noséćí – nā tvřdu ležéćí.

Lúca Nalètina, 1871, Òstružnica.

Zatr̀pāj cùmura i rùdē i òndā se tò zapālì i skālì i zòvē se rùdnica. İz nē pròjē tèklac, a tèklac je žèlezo što iscúrì iz rudnicē. Ozídana je pēc gdje su mjēš'ne pú'ale. Bēnat je za zapriéćit vòdu, lādja što sàbjerā vòdu za ù žlebove.

Máto Bùlan, 1887, Krēševo.

B́ila žēna Muslimānka i dála dobrovòlnī pŕilog i provēla vòdu kao hājrāt da òstanē nézino ime Kādina vòda. Dála je i zēmļu i zēmlišće za grēbje u Arnàutov'ćima.

Rādovānac je vòda b́ila svedēna na tēstu na cúnkove ot pēcenē glinē.

Àlija Sémic, 1887, Visokò.

Izà kišē kà se spúgovi pojāvē, òndā izājē družžèhāk. Imā r' onnikò! Nā vū strānu! A zelèmbāk kad ùjedē, desetèra mliéka dok ne donēsš, nē će pùscat.

Júre Glavócević (Ívšić), 1867, Tjēšilo.

## VIII. DIALECT OF THE FOJNICA RIVER VALLEY

### Summary

This work is a transcript of a doctorate dissertation defended in 1956 at the Faculty of Philosophy of the University of Zagreb. I have not impinged upon its content, I have only somewhat modernised and adjusted the orthography and corrected some misspellings.

To describe the ethnogenesis of the population of the Fojnica river valley and the neighbouring regions with which it comprises a natural whole (Kreševo, Sutjeska, Vareš), one must divide its history into three parts: I. the part leading to the fall of Bosnia, II. Turkish rule until 1700, and III. from 1700 to the present. The first period is unimportant – there were some Vlachs and Saxons in mining areas, and of the South Slavs only those from Dubrovnik were present. Despite the great number of foreign residents, all that has remained of them in the language is a strong lexical influence. However, there are some indications of a substrate effect on the base of articulation.

The second period was ethnogenetically the most defining for the central South-Slavic metanastasic region. In the Fojnica river valley with Sutjeska and Vareš there were no sudden changes. This region was the strongest Catholic centre in Bosnia and Herzegovina and its Catholic residents stayed there throughout all of the flights and migrations that occurred there, although they regressed percentage-wise. This is clearly visible from the sources mentioned, however there is no trace of any complete emigration and change in population. The process of Islamisation moved slowly and for the most part steadily – in Visoko it moved faster and more completely, and on the periphery more slowly. Islamisation did not change the population – it only changed their faith. Even individual Turkish veterans could not have had much of an influence, and they were immediately and naturally assimilated. However, there were some changes in the population during this second period. Firstly, during this period Eastern Orthodox Christians began to immigrate into the area. There were likely no Orthodox Christians in Central Bosnia before Turkish rule, nor were there in the Bosna (and Neretva) valley whatsoever, however there is no reason why we might not suppose their existence along the Drina and in Eastern Herzegovina. The first word of Orthodox Christians in Central Bosnia comes directly after the arrival of the Turks. The Orthodox population in the first period of Turkish rule became quite diluted and not much of it could have remained in this region.

Catholics also experienced some changes in the structure of their population during this 2<sup>nd</sup> period. Even though their number had been reduced at the beginning through Islamisation, and later through emigration, the basic mass remained and made up for losses (Catholics in this area used to have a very high growth rate). They assimilated a part of the Orthodox population (most of the Turks had relocated), but additional subsequent arrivals were more important. Fojnica and Sutjeska felt this inflow from the West more strongly than Kreševo and Vareš, which were further and less accessible. However, since there were no resettlements to unpopulated areas, and since immigrants were an unconnected minority in any given moment, the immigrants themselves from their second generation onward assisted in the assimilation of new immigrants. This is why today's Catholic population in Kreševo, Fojnica, Sutjeska and Vareš can be considered indigenous, even though they are biologically only a minority.

Muslims in the second period experienced nearly no changes whatsoever. They assimilated a significant number of non-Slavic veterans, scribes craftsmen, etc., however this is unimportant in the context of this work. Muslim refugees poured into Bosnia from regions that the Turks had lost. From other areas in Bosnia, however, few Muslims immigrated.

The third period (from the Great War until today, i.e. the last two and a half centuries) was perhaps more decisive for the metanastasic region here than anywhere else. What other regions had enjoyed a few hundred years earlier was now happening in this region: desolate lands and a large number of immigrants all at once – immigrants with the same roots and the same physiognomy. Continuity was finally broken over large parts of this area.

Muslims enjoyed the least change. In the last hundred years there was a somewhat stronger fluctuation between villages and cities, which is unimportant. The number of Muslims varied ceaselessly, however this was not caused by immigration and emigration.

After Eugen, Orthodox Christians finally entered the makeup of the population of this region. Almost none of the Orthodox Christians from the 2<sup>nd</sup> period were left, however I still do not think that no continuity existed whatsoever. The remnants of the Orthodox population in Central Bosnia had been a minority for a long time, and were isolated from patriarchal life. What, then, would be more natural than only the fresh traditions of the newest immigrants remaining out of nearly all contact of the old and new Orthodox population?

Orthodox immigration completely changed the ethnic picture of the Visoko basin and neighbouring valleys – the Catholics of Kreševo and Fojnica were cut off from the Catholics of Sutjeska and Vareš.



Muslims in the 3<sup>rd</sup> period regressed without experiencing any significant changes; the Orthodox Christian population grew sharply and later stagnated (and even regressed relatively), but also did not change. Only the Catholic population experienced changes to its physiognomy. Regression reached its peak in the wars between 1683 – 1699 when a large number of Catholics left Bosnia. The last Catholics in Visoko are mentioned in 1746. Even today in Visoko there are no true Catholic residents. After this, however, a great change began – waves of ikavian immigrants began to pour into Bosnia from the border regions of Dalmatia and Lika, frequently with interstages in Western and Southwestern Bosnia and Western Herzegovina, and from Western Herzegovina itself. Today, contact has been re-established between the two Catholic areas. However, this does not at all mean that Catholics have returned to their prior conditions. The indigenous inhabitants did not mix with the immigrants, instead forming two population groups each of which in its own form assimilated the minority in its region.

The immigrants are no longer ikavian nor ijekavian and speak a classic example of an undeveloped dialect, and there are differences in everything: the half-ikavians are villagers (with the exception of Kiseljak), the indigenes are city-dwellers (including some villages in Kreševo and Tješilo near the Fojnica), they still do not mentally coexist with one another, the difference in the level of civilisation between them is greater than is normal between city and village (civilisation in Kreševo, Fojnice and Vareš is not similar to civilisation in other Bosnian cities). There are even differences between villages – it is enough to compare the characteristic compact architecture of Tješilo with the rambling houses of half-ikavian villages, where every house is different.

The conclusion is entirely logical: the dialect must be especially non-uniform – crystallisation occurred much more quickly here than elsewhere, and the population consists of three different religious groups.

I will briefly display the basic markings of the dialect of Fojnica.

## Basic features of vocalism

Vocalism in the Fojnica river valley has some features common to the entire region:

- a) vowels are easily changed, especially *o - u*, *e - i* and *o - a - e*.
- b) insofar as they are not reduced, *a*, *i* and *u* are pronounced completely clearly, while *o* and *e* are usually somewhat more closed. Both *o̥* and *e̥* exist, but as variants without phonological function.
- c) every unaccented vowel can be reduced both before and after an accent, with two different degrees of reduction, and it can also occasionally be dropped entirely.

d) The short jat is **je** while long jat is **i(i)ē**, or more rarely **jē**. The phonemes **i** and **e** come in place of the short jat in the same circumstances as in the literary language, with a few peculiarities.

e) Peculiarities for jat:

1. **ir**, and sometimes even **ri**, become **ěr** and **rě**;
2. PRED, PRE- and PREKO have an ikavian reflex;
3. **ně**- in pronominal and adverbial correlatives are sounded **ñe**;
4. a smaller number of ikavianisms and ekavianisms are found mainly in words that in other štokavian dialects have an unstable jat.

f) the dialect easily handles hiatus.

g) laws of root-vowel assimilation are quite disarranged.

Other occurrences with vowels are located only among the Orthodox population or only among the immigrant part of the Catholic population (**ā**), once ikavian but today half-ikavian.

### Sonants in the Fojnica valley

a) phonemes **j**, **r**, **l**, **ñ** and **m** appear in two phonetic nuances, and **j** in even more. Even **v** has a variant, which is most interesting of all, but belongs to a different category. With **j**, the nuances are positioned mechanically, while with **r** the nuance *ṛ* appears only in one word, since that word attained the character of a verbal crutch, while with **l** and **m** the nuances have some value in determining where this dialect belongs within our dialectology;

b) sonants are the only vowels in the Fojnica valley that influence the quality of the vowel. And so **o** < **o** is most often in the company of nasals, **e** < **e** in the company of **j**, the phoneme **ā** appears only once without a sonant before or after it, and **ir** (less frequently **ri**) equalises with **ěr** (**rě**) in long and short syllables;

c) in front of consonant groups with a sonant in the first place, we have the opposite case, e.g. in this dialect (at least in a majority of indigenes) the sonant usually does not influence the quantity of vowels, which usually occurs in the majority of Štokavians. One group of indigenes even displayed semi-lengthening, different from lengthening in the standard language;

d) sonants influence the reduction, getting longer in the process and taking on a part of the tone after rising and slow accents;

e) geminate consonants, regardless of foreign or domestic origin of gemination, are mostly sonants;

f) assimilation and dissimilation of consonants is much more frequent in sonants than in all other consonants combined;

g) metathesis, both closer and more remote, occurs almost exclusively among sonants, or in sonants developed from other consonants.

## Basic features of consonantism

Consonantism in the Fojnica valley abounds with all possible kinds of changes, differences and deviations from the literary-štokavian norm. However, not all of these differences are of the same importance and meaning. Singling out details, imported Orthodox and Catholic features and isolated events, we can identify a few features common to the entire dialect:

a) phonemes **j** and **h** are pronounced in a number of phonetic nuances without phonological opposition;

b) phonemes **ḷ** and **ñ** are pronounced as **ḷ** and **ḡ**, with incomplete lingual contact, without phonological opposition;

c) the nasal **m** alternates without phonological opposition with the labiodental variant **ɱ**. Points b) and c) can be important for determining the place of this dialect, even though there is no reason to declare **ḷ** and **ɱ** čakavianisms, despite their similarities of appearance;

d) sonants as a whole are not stable phonemes and they show some special features among consonants;

e) phonological opposition **f, b : p i v, w : b**;

f) tendency towards ease of pronunciation, most visible in the switch **p > v** (**w**) before a consonant and the reduction or dropping of **d** also before a consonant;

g) iotation in front of jat does not occur. There is only one lexical exception accompanied by a labial (*plēge*) and two or three accompanied by dentals. However, they can be explained by the high frequency for the words (gdje), expressiveness (tjerati), other phonetic occurrences (*šćeo*), or the fact that they were even imported (*žed* among the Orthodox population);

h) new iotation has not been completely executed with labials (labiodentals) and dentals, which was affected by the juxtaposition of **ɨj** and **ij̣**. It has been completely executed with **l** and **n**;

i) the verb **ići** has an atypical opposition; *ižem : dojem*;

j) the dialect has a few lexical examples of **j** for **ž**, more or less known in a wide area of Western štokavian dialects;

k) the phoneme **č̣** almost never appears, **č̣** rarely, **č̣ > č** is normal, and **č** usually appears as an affricate of **č̣** and rarely as the softened phoneme **č̣̣** (however this is typical of the younger **č̣**). There is however no **č̣̣** for **č̣** or even **č̣̣** for **č̣̣**. The same goes for **ẓ̌, ẓ̌, đ̣**;

l) **stj** and **skj** (**sk** + front vowel) and **zdj** and **zgj** (**zg** + front vowel) always result in **šć** and **žž**;

m) there is no cerebral pronunciation of *š* and *ž*, even though these phonemes remain mainly within norms;

n) sibilisation has been weakly maintained in morphological categories;

o) the dialect withstands gemination.

Points k) and l) are important for the characterisation of the dialect, and doubtlessly place it amongst the descendants of the old Western štokavian dialect as formulated by Belić. Point j) remains unexplained and will not be explained based on its merits until all dialects from Slavonia, Lika, Bosnia, Herzegovina and Dalmatia are described.

### Characteristics of the accentual system

The dialect in the Fojnica valley has some accentual characteristics as a whole, while some of them are common only to the indigenes.

a) all inhabitants have all four new-štokavian accents. The short falling accent remains only exceptionally in old place, while falling accents in all speakers of this dialect, with the exception of Orthodox Christians from Nadvisoko, can remain in the old place. However, the relationship between the imported and non-imported falling accents varies greatly according to religion, territory, age and origin. There is a relatively high amount of double accents.

b) long falling accents can remain in the old place regardless of whether they are from  $\sim$  or came about another way ( $\grave{a}a > \acute{a}$ ). Examples for  $\hat{\sim} < \sim\sim$  leave no doubt – *imâ, Sarâjvo*;

c) in an acoustic and articulative sense, the differences between individual accents are smaller than in the so-called “hercegovinian” pronunciation, but all four accents still remain within the boundaries of normal pronunciation;

d) the dialect does not display any distinct peculiarities in enclitics and proclitics;

e) vowel lengthening before a consonant group where the first consonant is a sonant is currently occurring in the Fojnica valley, under the influence of a dialect to the west of it and the immigrants there. Since Fojnica is closed to the west and immigrants have mixed with the indigenes, Fojnica has the least lengthening;

f) lengthening in the indigenous population in Podvisoko has taken a particular turn – as a result we have semi-lengthening or semi-long falling accent in syllables closed with one sonant: *mĭn, ù mĭn*;

g) possessives ending in *-in* have lengthening throughout the entire area; syllables are lengthened in words ending in *-ije*;

h) the present tense ending of verbs in 3rd verb class 5th verb type and and of verbs with consonants stems in 1st class is usually short;

i) the dialect has analogue length before rising accents (short or long). This occurrence in accentuation is present outside of Kreševo and Vareš in the Tuzla region, Posavina and Ozrinići, in each region to its own extent;

j) the accent change in locative sing. and genitive and equated cases in plural occurs in accent types that do not appear according to Daničić; this refers to accent changes in *a*-declension as well

k) in the indigenous population, there is a change in the locative singular of the neuter gender – and in relicts in the locative plural of the neuter gender the accent is equal to the singular but different from the plural;

l) short rising (“spori”) accent appears instead of short falling (“brzi”) one in several different categories. One of them consists of individual words like *žila*, *kuća*, *brata* (gen. sing.), *ništa* and other, and the other category consists of short rising accent in plural forms of short stems of masculine nouns and the declension of some adjectives. There is an insufficient number of examples to explain the first category, and the short rising accent appears instead of different short falling ones. The other category is the result of analogies (sometimes even the remnants of older relations). However, since it is more limited than in other Bosnian dialects (Tuzla, Zenica) and surrounding dialects (from Posavina to Pljevlja), the solution cannot be found on this territory.

m) in the comparative *stariji* the reflex of the original acute has been retained across the entire region, and has not been generalised with the comparative accent *-iji*; as in all other štokavian speakers;

n) personal pronouns have a short falling accent. It is typical that on the borders *mène*, *mèni* and *menè*, *menì* we find transitional forms: *mène* or *mènē* towards *zà mene*, *zà menē* or *zǎ mene* (eastern Tuzla region), or we have juxtaposition of both equalised accents. Because of this, I believe that for the origin and location of the dialect the accents of personal pronouns deserve more attention than has been afforded them until now;

o) I believe that the same basic case is with the relationship between *děsetero* : *desetèri*, as is spoken by the residents here and by western štokavian speakers in general.

p) Verb accent has many peculiarities. The reflex *-mǒ*, *-tè* can be found in the present tense of verbs with long consonant stems from the first verb type. There is a short rising accent on the penultimate of the active past participle (*vūčemo*, *izvūčeno* as *pečemo*, *ispečeno*). Even complex consonant-vocal stems have in the aorist *-ésmo*, *-éste*, *-éšē*. In aorist with a changed accent in 2nd and 3rd person sing., vowel lengthening does not occur (rarely *-ā*), but the 3rd per-

son plural ending is always long. The same accent is present in both aorist and active past participle forms: *počéla: počésmo*, but the active past participle has the gender opposition: *počéla: pòčēlo*, that has stretched to some other types. In the active past participle, the accent more often does not shift to the first syllable in verbs ending in **-ati** (*pročítala* is more frequent than *pròčitāla*).

The basic dialectological question in Bosnia is the border between the ijekavian and ikavian dialects and its relations in the present and past.

Today, ikavian dialects are losing territory, but they are also losing in dialectology. First it was shown that ikavian speakers from Western Serbia were more recent immigrants, and not a necessary connection between the ekavian speakers of Šumadija – Vojvodina and the supposed ikavian speakers between the rivers Bosna and Drina who once existed, according to S. Pavičić and A. Belić. Belić also argued that they had emigrated from Serbia and Vojvodina between the 14<sup>th</sup> and 16<sup>th</sup> centuries – their existence was necessary to explain ikavianisms in this area. However, it has been proven that ikavianisms can be explained without the presence of an ikavian dialect, and that we can even assign them a certain regularity, similar to ijekavian. Aside from this, the unconditional connecting of jat reflexes with other linguistic trends (e.g.: *št : šć*) is being abandoned. Ivšić foresightedly abandoned it as early as his *Današnji posavski govor*. Since there are ikavian speakers without «ikavian characteristics» (št!), as well as ijekavian speakers (and ekavian speakers in Posavina) with «ikavian characteristics», the dialectological map of the Serbo-Croatian linguistic area is becoming more colourful, but also more exact. The thesis that ijekavian dialects were a result of contact between ekavian and ikavian dialects has also been abandoned.

Ružićić showed in his *Izvještaj* that the lower flows of the river Bosna are not the true ikavian/ijekavian border. He moved the border to Žepče – Senica, only partway to the border Zenica – Visoko, and a complete revision of the ikavian/ijekavian border system is necessary below this very Zenica – Visoko border. All inconsistencies in the jat reflex are usually explained by an ikavian substrate or by mixing with ikavian dialects. However, this is no less rooted (and no more correct) than the habit of considering all Catholics and Muslims in the štokavian region, especially in Bosnia, ikavian speakers or at least former ikavian speakers, or of considering the river Bosna the ikavian – ijekavian border. At least part of the Fojnica river valley has been included in the ikavian dialect for a century.

Evidence on the ikavian dialect in this region has been unreliable from Jukić until today. There are two arguments left that serve the theory of the



ikavian substrate and subsequent ijekavisation, these being written monuments and toponyms. However, these two arguments have almost no value here. Catholic writers were almost entirely from ikavian regions, and the Fojnica river valley provided not one. Most importantly, the Franciscans considered ikavian to be the standard language – their brothers in Slavonia and Dalmatia wrote as such and published many more books. Besides this, the Franciscans had to write for all of Bosnia’s Catholics, the vast majority of them being ikavian speakers. The more educated and respectable one was, the more he ikavianised his speech (if he was an ijekavian speaker). This is why Hamm’s conclusion about the Franciscans, “koji su u 17. i 18. stoljeću u Slavoniji i Bosni mahom pisali i govorili čistom ikavicom, smatrajući je u neku ruku svojim književnim jezikom” (Josip Hamm: Štokavština Donje Podravine. *Rad JAZU*, 275, Zagreb, 1949.), is especially accurate.

However, the type of ijekavian dialect in the Fojnica river valley is of most importance. I have made great efforts to describe it in as precise and detailed a fashion as possible. If we suppose that an ikavian dialect was once spoken here, then a number of unsolvable problems immediately present themselves in the form of jat and ethnogenesis.

Why would *īē* not result from a joining of the substrate *ī* and the immigrant *īē* (as in Eastern ijekavian today)? This is happening today in ikavian areas due to modern ijekavisation. Here, in the vast majority of cases, we have a two-syllable reflex. Why do hyperjekavianisms exist only in Catholic half-ikavian speakers, who we know were not here before 1700? Why are they not present in the Catholic indigenes and Muslims? (Hyperjekavianisms always appear where mechanical mixing has occurred – they are not present in civilised ijekavisation, and we cannot here suppose that schools and the pulpit managed to cause ijekavianisation, when ikavian was the civilised language). How did Orthodox immigrants cause ijekavianisation when they never existed in Fojnica or Kreševo? How did Orthodox Christians who say *ne-* manage to force *ñe-* on the ikavian speakers? We should then suppose a conscious restitution of jat, which is clearly nonsensical. We have seen that Orthodox Christians appeared in large numbers only after 1700, and the process *īr* > *ēr* is much older. On the other hand, it is impossible to imagine *īr* > *ēr* in ikavian dialects, it would have to be *īr* > *ir*, and so nothing comes of this either.

In this dialect, there are categories where the ikavian reflex is regular. These are all cases where *i* appears in the standard language + *pri-*, *pid*, *priko*. If we do not claim that, because of “vidio” i “sijati”, ijekavian dialects as a whole have an ikavian substrate, then we cannot rightly claim this because of *pri-* et al. for this region. The change here is in a clearly limited category, therefore regular for the system, and it is not attained by mechanical mixing.

The second question is how *pri-* (*prid*, *priko*) appeared on an enormous ijekavian and ekavian area in the triangle Banat – Fojnica valley – Kosmet. This is a task for our dialectology as a whole – in any case, the influence of the preposition and prefix *pri/pri-* does not seem to be enough.

Ekavianisms in this dialect are the same as appear in other ijekavian and ikavian regions. I do not yet have enough material (besides the Fojnica valley, the Kreševo, Sutjeska and Vareš regions must be analysed) to be able to carry out the kind of analysis Ružičić carried out on the jat reflex in Zoranić's language (Južnoslovenski filolog, IX, 43–72; a reliable method, but I believe that the conclusions are incorrect, however this is not of importance here), but ekavianisms still individualise the exchange of jat in this dialect (even when we reduce the ekavianism *dedo* = djed (grandfather) to the Turkism *dedo*, *dede* = old man, dervish, grandfather; v. ARj).

Finally, we can also suppose this kind of formula of the relationship between Catholics and Muslims in the Fojnica valley: there are both indigenous Catholics and Muslims – ijekavian Catholics and Muslims; immigrants are only Catholics – half-ijekavianised former ikavian speakers are also Catholic only (by immigrants I mean only a shift in population, not individual origin). This formula provides a doubtless result. Considering that this dialect, like the dialect of the Tuzla region, is ijekavian and has its very own conversion of jat, and considering that it was present before the migrations, we must find for it a special place on the map of ijekavian dialects, that being the one it holds today – the area between the rivers Bosna and Drina and the Fojnica valley.

I have already stated that I consider the conversion of jat neither the only nor the most important determinant for the location of a dialect. The most important trend for the location of this dialect is the reflex *zgj*, *skj* (rather *zg* and *sk* + front vowel). In the Fojnica valley, Kreševo, Sutjeska and Vareš we find only *žj* i *šć*, and this places this dialect without a doubt into the old so-called Western štokavian dialect, i.e. šćakavian. The dialect in the Tuzla region today is not a pure šćakavian dialect, however Brabac's material shows nicely how the process of «štakavianisation» occurred. We can understand this considering that the Tuzla region is more open to the east than is the Fojnica valley. Thus, we are talking about a large complex (the area between the rivers Bosna and Drina + Fojnica valley) with two basic characteristics: ijekavianisms and šćakavianisms. Based upon this, this dialect could be entered into our dialectology as «ijekavian-šćakavian», which is the most adequate name for it. The entire problem can be expressed as such: the Fojnica valley does not belong to Western but to Eastern Bosnia, however Eastern Bosnia belongs to the Western štokavian dialect.

The question of the relationship to čakavian dialects is also important. I believe that the influence of čakavian dialects on šćakavian štokavian dialects is generally overstated, however this does not relate only to this dialect. Only  $\underset{\sim}{l} > \underset{\sim}{l}$  i  $m > \underset{\sim}{m}$  would have any relation to the Fojnica valley. The fact is that čakavian processes are identical but that they give a different result, which is not decisive – it is enough that  $m > \underset{\sim}{m}$  appears here in the same positions as  $m > n$  in čakavian speakers. However, there is no evidence that this is a čakavianism – he who wants to prove this must first prove two other things: 1. that čakavian speakers were in direct contact with ijekavian-šćakavian speakers, which might only be possible in the distant past, and 2. that čakavian speakers at that time already possessed  $\underset{\sim}{l} > \underset{\sim}{j}$  i  $m > n$ , and I have been unable to find evidence that these are old occurrences anywhere in the čakavian dialectological literature. Two other facts speak against the influence of čakavian: in this dialect, we have besides  $\underset{\sim}{m}$  two more labiodental phonemes (the occlusives  $\underset{\sim}{p}$  i  $\underset{\sim}{w}$ ) and besides  $\underset{\sim}{l}$  we also find  $\underset{\sim}{j}$ , and the relation  $\underset{\sim}{l} : \underset{\sim}{l}$  is adequate to the relation  $\underset{\sim}{n} : \underset{\sim}{j}$ . There are no parallels in čakavian. If we still accept the presence of čakavian influence, then we can only speak of it indirectly through South-western Bosnia and Western Herzegovina, and only then as the influence of an autochthonic process. Another question is the reflex  $\underset{\sim}{j}$  for the old  $\underset{\sim}{d}$  (*meja*, *mlaji*). Since this is a lexical and not a phonetic occurrence, I would be willing only here to accept čakavian influence, as did Ivšić in *Današnji posavski govor*.

Today a reaction has appeared to the exaggeration operation of migrations, and it is being shown more and more that today's dialects over a very large area in fact represent in great part a continuation of their pre-migratory status. Hamm's work (*Štokavština Donje Podravine. Rad JAZU, 275, Zagreb, 1949, pp. 5–70*) and the work of Pavle Ivić on the problems of historical dialectology, published in *Južnoslovenski filolog* – on Serbian and Vojvodina dialects), will represent a significant turning point in this direction. I believe that Ivšić's *Današnji posavski govor* is the implicit starting point of this idea – these repositories of all kinds of data must be carefully analysed to extract only conclusions about the mainly continuous development of our dialects; migrations, therefore, remain only sudden complete changes in population, and there were less of these than it seemed. I believe that I have proven how the dialect in the Fojnica valley is the continuation of a pre-migratory status (if we ignore Catholic half-ikavians and Orthodox Christians, both of whom have only been on this territory for around two centuries, and who have already significantly adjusted).

The relationship between the Fojnica valley and its immediate neighbours must still be defined. The region of Kreševo, Sutjeska and Vareš have the same

dialect – this is apparent in this work. If we move outside the circle which I described in the introduction, however, we are faced with what is for now an unsolvable task. The north is the easiest – between Vareš and the border with the Tuzla region there is only a narrow belt (the Olovo region), and since the Tuzla region is the next most similar dialect, we can suppose that this belt does not differ from it. However, there is a gap on the other three sides.

For now, it is still impossible to place isoglosses between other dialects, since they are unknown, it is clear only that the ijekavian-šćakavian dialect is unique (Tuzla region, Vareš, Fojnica valley – besides attaining numerous more widespread isoglosses there are also occurrences which completely individualise it from all other dialects; most important among them is non-lengthening in front of a sonant group, and I would also say that the complex historical imperative is also an old occurrence – it does not occur elsewhere, and it is present in the entire ijekavian-šćakavian dialect, even though its parts have become disconnected). As far as we can see now, the isoglosses flow south to north, the borders of particular occurrences are more numerous in the east and west. A significant number of occurrences connects Posavina, the ijekavian-šćakavian dialect and Dubrovnik (the most important among which seem to me to be *vūčemō*, *vūčenō*, *Īvinā*, which must be old when they are spread out in such a way: vertically to the configurational direction of Balkan soil). The arrangement of these isoglosses is understandable from two facts: the border of štokavian east and west flow parallel with them, and east and west of them we have areas that experienced large migrations – in our 2nd period when there was great disarray elsewhere, there was relative peace here. In this work, individual similarities with dialects east and west of the Fojnica valley are rather frequently pointed out, however these are newer occurrences, usually a layer upon the surface. The relationship with Pljevlja is in fact stronger.

Finally, it is necessary to point out one more problem. In Bosnia one must be exceptionally careful. There exists something that could be called a Bosnian κοινή, to which villagers gradually adjust their speech (simulation of the standard language is the next step). One must therefore classify what is a local characteristic and what is a generally Bosnian characteristic of the colloquial language (Umgangssprache).

*Translated by Jeremy White*

Ključne riječi: dijalektologija, štokavsko narječje, Fojnica

Key words: dialectology, Štokavian dialect, Fojnica



